

प्रस्तावना.

मुळक उपनिषदे हें अथर्ववेदातील आहे असे श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. अथर्ववेदात अनेक उपनिषदे आहेत अथर्वशिर-शिष्टत म्हणून आहे की, ब्रह्मवेदाची, अथर्वव्यानी, अष्टावीस उपनिषदे आहेत. मुण्ड, प्रश्न, ब्रह्मविद्या, अथर्वशिखा, नल्बिंदु, ऋग्विंदु, इत्यादि पाच विंद, तापित्री, नारायण, इत्यादि उपनिषदे अथर्ववेदातील होत

या उपनिषदात तीन मुण्डके आणि प्रत्येक मुण्डकात दोन दोन खंडे या प्रमाणे सदा खंडे झाली आहेत प्रथमखंडात पुरु आणि अपरा या दोन विधांची स्वरूपे सांगितली आहेत. या खंडाचा सारांश असा, जगताच्या आरंभी ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाली या उपेष्ट देवाने प्रकृत ब्रह्मविद्येचा सप्रदान प्रथम मुण्ड केला काही मुनिसिष्यांच्या पिढ्या झाल्या नंतर पुढे शौनक नामक एक ऋषि अग्निरस नांवाच्या गुरुकड गेला आणि तत्त्वसुसुक्तेने (तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने) प्रश्न विचारला झाला की असे कोणते ज्ञान आहे, की जे प्राप्त करून घेतले असता सर्व विश्वाच निश्चित ज्ञानविज्ञान होते तेव्हा अग्निरसाने उत्तर दिले की, परा आणि अपरा अशा दोन देय विद्या आहेत, आपैकी, अपरा ही विद्या जी ज्ञान देते ती समजून घेऊन त्याचा समग्र करावयाचा आणि नंतर परविद्येने सांगितलेकी वस्तु यथार्थ समजून घेऊन तिच्या साहाय्याने शास्त्रातील सिद्धांतांस एक स्वरूप दावयाचें हें स्वरूप पूर्ण समजले म्हणजे त्याच्या योगें सब वस्तूचें ज्ञान होते अपर-धी (खाद्यच्या प्रकारची बुद्धि) अपरविद्येचें ज्ञान करून देते उपनयन झालेला सर्व मनुष्यजीवांस अपर-धी असते; परा पर-धी मान विद्वान् परमहंस सन्याशांस प्राप्त होते अपरविद्येने विषय कृत्वदादि चारों वेद आणि वदांची सहा असे हे, हांत अपरविद्येत सर्व व्यावहारिक शास्त्रांचें व व्यावहारिक कर्मांचें ज्ञान होतें परा या उपनिषदात व आचा यांच्या भाष्यांत कर्मकाळाचा, कर्म करण्याचा अधिकाराचा, कर्मकाळाचा इत्यादि कर्मविचार मात्र केले आहेत परविद्येचा विषय ब्रह्मज्ञान हा आहे, अपरविद्येचें कर्मविषय समजून दिल्यानंतर ती कर्म करण्याची प्रेरणा करिते आणि कर्मात्मास कर्म झाल्यानंतर फलप्राप्ति होते अर्थात् येथे कर्म करण्याचे प्रथम, प्रमाद हाण्वाचा सभल असून पुन कर्मज्ञान, कर्मांतुज्ञान व कर्मफल यात पुष्कळच काळात अक्षते परविद्येची मान गोष्ट तशी नाहा येथे यथार्थ ज्ञान घाल्याबरोबर पूर्ण आनंद हाऊन पुरयार्थ सिद्ध होती असा पर आणि अपरविद्येत माठा विशेष आहे तसेच व्यावहारिक ज्ञान व व्यावहारिक कर्म समजून देणारी बुद्धि ही रद्व विषय मान साहणारी असून ती वाचना व अभिमान यानी उपहित असते परबुद्धि ब्रह्मस्वरूप समजून

देते, कारण ता उपाधिसूच्य असल्यामुळे निर्मळ असते, विद्रूप असते व विद्रूपाला विद्रूप समजते. तात्पर्ये, विद्रूप पाहणारी ती परा धी व दृशविषय पाहणारी अपरा धी भासा या सुद्धिद्वयान्त विशेष आहे.

ब्रह्म हा वस्तु इन्द्रियावयवास गोनर नाही व इन्द्रियावयवयुक्ती नाही. म्हणून ही वस्तु कार्यकारणात्तात, अनाद्यन्त एकरसतमक असून निरनिराळ्या स्वरुपांनी जीवांस स्वाधिकाराप्रमाणे प्रकट होणारी, देश-काल-वस्तु-गत-परिच्छेद-शून्य, अत्यंत सूक्ष्मरुप आणि कारण नसून कारणरुपात विवर्त पावविणारी आहे. मारास, परमार्थत ती एक अतून उपाधिसूचें ती अनेकरुप भासत म्हणून ब्रह्मवस्तुचे ज्ञान ज्ञाने असता तिच्या सत्तेने भासणाऱ्या अन्त विवर्ताने ज्ञान तिच्या सामर्थ्याने होऊन जीवाला सवज्ञाव आणि सर्ववेदाव प्राप्त होतें

धीशाला जलाचे साहस्य झाले म्हणजे ते फुगते त्यानून एक अव्याकृत अक्षर उत्पन्न होता त्याचा पुढे लहान मोठा वृक्ष होतो आणि शेवटी गोलस पत्र येते त्याप्रमाणे ब्रह्माला मायेचे सानिध्य झाले म्हणजे अव्याकृत अन्नाची (मूल प्रकृतीची) उत्पत्ति होते या अन्नाला क्रियाशक्ति आणि ज्ञानशक्ति अशी एक शाखा, आणि पंचमहाभूतांच्या तन्मात्रांची दुसरी शाखा, अशा दोन शाखा उत्पन्न होतात या दोन शाखांचा संयोग झाला, म्हणजे ज्ञानक्रियाशक्तीचा पंचमहाभूतांबर संस्कार झाला, म्हणजे अनेक भुवनाची उत्पत्ति होते आणि या भुवनात राहणारे प्राणी पापिक अन्त जीव अन्त कर्मे करितात त्या कर्मांस अन्त प्रकारची फळे प्राप्त होतात मायेची ब्रह्माचा संयोग झाल्याबरोबर ज्ञानरूप, दिग्ग्यरूप, विराट या तन्मात्रे सृष्टीची उत्पत्ति होते आणि ब्रह्ममायेचे लग्न लागल्याबरोबर व्यवहाराला प्रारंभ होतो परमार्थात प्रारंभ नाही तेव्हा येथे दिसणारा प्रारंभ व सृष्टीची उत्पत्ति व्यावहारिकच होत

सागरीच ती निरव्यवस्था सांगणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या शरण जातो आणि त्या पासून ज्ञानापदेश करून घेऊन पुढाच धाव्य करितो आपले स्वरूप समजण्यासाठी गुह्या अवश्य कारण गेले पाहिजे कारण मित्र प्रति एकच सत्य मित्रप्रकाराने सांगतात, जीवाला अनेकप्रकारचे संशय असतात व अज्ञ स्वतःच्या बुद्धीला अथवा असत्यामुळे समजत नाही यासाठी गुण ह्या, धारण, सच अडवणांचे निवारण करणारा हा श्रोत्रिय व अज्ञनिष्ठ गुण वेदाचा समन्वय करितो, सगळ्यांचे निरसन करिता आणि अथवा वद्व 'तै तूच आहेस' असा महावाक्याचा उपदेश अधिकाऱी शिष्यास करून महाज्ञान करून देतो यासाठी गुह्या शरण जाणे अवश्य आहे

निश्चया अथवा दुसऱ्या मुदनाच्या परिस्थिती खडबड सृष्टीच्या उत्पत्तीचे विस्तार-पुनरुत्पत्ती केले आहे एका प्रदीप्त अज्ञापासून अग्निस्वरूपी अनंत स्फुलिंग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे मायाप्रवृत्ति महापासून अनंत ज्ञानरुपी जीव प्रकट होतात असा हे स्वतः स्वयंप्रकाश, एकरस, प्राणमय सत्य शुद्ध आणि सर्वश्रेष्ठ मायाप्रदीप्त श्रेष्ठ व विरक्षण आहे ही अविद्य, अनिर्वचनाय आणि अपटित घटना करणारी माया प्राणमय महापासून प्राण मन ह्यापासून मन, एकरसपासून अनेक इंद्रियात्मक आणि दिव्य स्वयंप्रकाश महापासून पंच महाभूतादि जड सृष्टि निर्माण करित हेच मायेचे अपटितघटनापट्ट होय सारांश, मायेची स्वानि केल्यामुळे महाका हिरण्यगर्भ विराट्, चराचर इत्यादि स्थूल सूक्ष्म रूपे ध्यावी लागून अग्नि सोम, पुत्रा पुमान् आणि ह्या ही पंचामि स्वरुपे धारण करावी लागतात, तथोच, वेद, वेदोक्त कर्म, कर्मागभूत देव (विज्ञानस्वरुपे) आणि जड प्रपंच इत्यादि स्वरुपे धारण करावी लागतात तथापि या सर्वांचा आत्मा एकच अज्ञ आहे सर्व विद्य, विश्वगतकर्म तदत तपधर्मा ज्ञान आणि फल ही सर्व दिसतात तशी नसून अज्ञरुप आहेत हे ज्यास गुरुपदेशाने समजते तो अज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या मायेचा नाश करितो व खऱ्या प्रथनात्मक वस्तु आहे असा निश्चय करून देतो

दुसऱ्या मुदनाच्या दुसऱ्या खडात म्हणून या उपनिषदाच्या चौथ्या खडीत साधन प्रकरणाचा विचार केला आहे प्रथमतः स्वयंप्रकाश आणि देहनाचे साक्षी (स्थूल, किंम आणि कारण अथ तीन दह जीवाला अमतात स्थूल देह म्हणजे आपले हे शत्रु शरीर, लिंगदेह हा वासनात्मय आहे आणि कारणदेह हा अज्ञानमय आहे अथो हे तीन वेद जीवाला असतात) अज्ञ, देहाच्या जाणत स्वयं सुपुति, ह्या तीन अवस्थात अज्ञ-जीवा-मा-सदेव जाणत असते, हा निश्चय आहे याचे ज्ञानरुप आपल्यात होणाऱ्या मन इंद्रियविज्ञानातून श्रेष्ठ आणि विरक्षण आहे तें कार्य-कारणरुप आहे या स्वरुपाचे धरण गुरुमुखाचे होवे हे सर्वश्रेष्ठ सर्वत्रयद्वय स्वरुप तूच आहेस असा उपदेश धीगुण करितो व असेही सांगतो की अविद्य अज्ञाचे हळू मनन कल्याणिकाय सगळ्याचा नाश व्हावयाचा नाही यासाठी अविद्य

ब्रह्माचे अखंड मनन करू पाहूय, असा त्या उपदेश करितो. म्हणजे, सृवात्मक ब्रह्म एक आहे असे निल वितन असावे, अशय निरास होईल आणि शेवटी उप-
नियंत्रणात ब्रह्माचे वेदोक्त ओंकारस्वरूपाने एकचित्त होऊन ध्यान करावे,
म्हणून आमसाक्षात्कार होईल

“मी अन्न आहे’ असे मान असणे याचे नाव अविद्या, पण ‘मी अन्न आहे’
म्हणजे मला ज्ञान नाही, हे मी जाणतो, हे ज्ञान मला आहे; माझ्या अज्ञानाचा
मी साक्षी आहे, मी अज्ञानातून निघण्या असून अज्ञान हा माझ्या ज्ञानाचा विषय
आहे, सारांश मी ज्ञानरूप आहे,” असा मला माझ्या स्वरूपाचा गुहजी बोध क-
रितात आणि अज्ञाननिवृत्ति करितात तसेच “या चराचर विभात मीच सर्वत्र
मरलो आहे, माझ्या महिमा त्या हृदयजगात भरून उरला आहे, माझ्या शरी-
राचा, प्राणाचा आणि मनान्या नायक मी आहे’ असे माझे स्वरूप ते मला दारवि-
तात नंतर “माझ्या कर्तृत्वाचा सारांश मला आहे, म्हणून ‘मी’ मध्ये कर्तृत्व
नाही, कर्तृत्व अहंकाराचे आहे, अहंकाराचा ज्ञान नाही, मी ज्ञानस्वरूपी आहे, पण
अहंकाराच कर्तृत्वाचा माझ्यावर आरोप होता आणि ज्ञानस्वरूपाचा आरोप अहंका-
रावर होतो. व अशी अहंकारातून्याची प्रथी ज्ञानाने अज्ञान उपास्य होते, ते अज्ञान
नाहीये करून टाकू, कर्तृत्वाचा अहंकारही सोडून दे, म्हणजे तुझे स्वरूप मुला
कडेल ’ असा बोध गुहजी करितात हा बोध पूर्ण पटला म्हणजे चित्तवृत्-
त्यांची पटलेली मगसमिती मुटते, सतय मुटतात आणि कर्म नष्ट होतात. हे केवळ
होणे ! जेव्हा भवेच्छे जी अक्षरस्वरूपी माया तीर्हा ज्यातून बरी योग्यतेची आहे,
त्या परमान्याचे स्वरूप समजते आणि पटले, म्हणजे हृदयप्रयांचा स्फोट होऊन
निल अन्त्याच्या शुद्ध ब्रह्माचे ज्ञानविज्ञान होते व ते आवंदरूप, प्रकाशमय सार
आहे असे स्पष्ट दिवते, या सर्वव्यापक ब्रह्माचे स्वरूप दाखी दिवतां स्पष्ट दिसू लागते
आणि ‘एधेवमिदं’ या महावाक्याचा सांगतकाम होतो हीच अखंड मनाधि
होय हा निष्पत्ति साधनाची प्रथममननभ्यानात्मक साधने या संज्ञेत नावितली.

ज्ञानानंतर भोक्तृत्वाची आणि जीवाची विघातक मंत्री तुटते, तो पापपुण्यापासून निराळा होऊन शोकसुख होतो आणि ईशान्ये व जीवाचे परम साम्य होते म्हणजे नाशाल्म्य होते हे ज्ञान्यावर जीवाचे सर्व सशय नष्ट होतात, वादविवाद संपतात, त्याचे विहार आत्म्याशी, त्याचे प्रेम आत्म्यावर व त्याचे सर्व कर्म आत्मपर होते. या स्थितीला जीव-मुक्ता स्थिति अस म्हणतात जीवन्मुक्ताला महाविद्वान्ति असंही स्वयंउदात्तक नाम प्रसू हाते

असो महाप्राप्तीला यथार्थ ज्ञानासह सत्य, तप, ब्रह्मचर्य गाचे अखंड शास्त्रव्य हवे आहे मागे साधितल्याप्रमाणे निर्गुण, निराकार, निरवयव, निरसिद्ध आत्मा आत्म-ज्ञानाने मात्र प्राप्त होतो, अन्यथा नाही. असो या जीव-मुक्ताच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झालेल्या असतात व तो सत्यसकलपी असतो म्हणून त्याच्या आकस्मिक इच्छा पूर्णहा होतात म्हणून कल्याणेश्चक्र पुरुषान ब्रह्मज्ञ पुरुषाची सेवा लक्ष्मण करायी

तिसऱ्या मदकान्या दुसऱ्या खंडात म्हणजे या उपनिषदाच्या शेवटच्या खंडात ब्रह्मज्ञानाचा फलभूति सांगितली आहे जेथे सर्व विश्व ब्रह्माच्या सत्तेने वदितत्व पावून ब्रह्मतेजाने मात्र प्रकाशित होते तेथे ब्रह्म ब्रह्म अथवा एक व अद्वितीय ब्रह्मस्वरूप ज्याला समजते त्या ब्रह्मज्ञ पुरुषाची वे साधक निष्काम उपासना करितात, त्याचेही जन्म-मरण विमोचन होते विषयेश्चटने ब्रह्ममज्जन केले तर जन्ममरणाचा प्रसंग येतो पण ब्रह्माच्या आभासाशी भजन केले तर माझ मिळतो या सर्व गोष्टी होण्याला परमधराचा अनुग्रह ह्या हा अनुग्रह अद्विचित चालेल्या शक्ती उपासकाला मात्र साध्य आहे तसेच आत्मबलाची सावधानतेची आणि ब्रह्म-हेतुक वैराग्याचीही आवश्यकता आहे या साधनासह सत्यतपसदिकाच्या योगे ज्ञाना उपासकाला ईश्वरानुग्रहागे साक्षात्कार झालो, तो जन्ममरणमुक्त होतो, त्याच्या सर्व उपाधी आवापल्या कारणामध्ये जाऊन ल न होतात आणि नामलये साहज दिलेल्या नचा समुद्रात मिळाल्यानंतर समुद्रावर होतात त्याप्रमाणे मुक्त पुरुष ब्रह्मकार हातात ब्रह्मनेता ब्रह्म होय त्याला शोक करण्याचे कारण रहात नाही व त्याची पावे सवतात कारण निव आणि नेतन्य याची मिठा तुटलेला अखत चित्तापासून नेत-न मुटूने म्हणजे कर्म-कतृत्व सपते आणि कर्मापासून बलात्र होणारे दु सही सपते सुद्ध जीव सुद्ध ब्रह्म होतो शेवटा, या उपनिषदाच्या वाचकास व विशेषत अथर्ववेदीवास विरोधत कल्यास सांगि तले आहे व या ब्रह्मचे अनुज्ञान करन या उपनिषदाचे अप्ययन करावे, असा निधि विहित केला आहे आणि सप्रदायपरंपरा नादू उचणा-गा सर्व ऋषींष द्विवार नमडाक करून उपनिषदाची परिष्कारिता झाली आहे

वेधेप्रमाणे ज्ञान्यास शोच अज्ञानाच्या परापरविद्याना विवेक, अपरविद्येचे शोणन्य, आणि त्याची कारणे पराधियने भेद-व, ब्रह्मने एकात्मकत्व, ब्रह्मविद्येची मुख्य शायने, जीवशास्त्रा स्वरूपनर्तनासह सद्यदि इतर साधने आणि शेवटी ईश्वरानुग्रह शक्यामुळे शालेय ब्रह्मज्ञानप्राप्ति हे तपस्य या उपनिषदात आले आहेत

देश, केन, कठ, आणि प्रथम या उपनिषदांचे वाचन करून मुंडकांचे अध्ययन करण्यास प्रारंभ केला, तेव्हा सृष्ट्युत्पत्तिक नाटकातील वसतसेनेच्या मंदिरांत प्रवेश केलेल्या विद्वेषकाप्रमाणे माझ्या मनाची स्थिती झाली. एकापेक्षा एक थेट थसे अनेक चांक पाहून गर्भ-श्रीमंत चाददस्तावा मित्र असणारा विद्वेषकही भाषावून गेला, त्याप्रमाणे प्रत्येक उपनिषदांतील धर्मरूपी संख्य पाहून व त्यांचे सौंदर्य लक्षात घेऊन माझे चित्त भावावून जाते, तथापि ह्या पांचही उपनिषदांत एकच परमार्थसत्य-त्रे सर्वत्र विस्तारलेले दृशे पटताने व त्यामुळे अर्थसौंदर्याने भाषावून गेलेल्या चित्तालाहा ब्रह्मगत सिद्धांतांनी स्वयं येते असा काहीसा प्रकार उपनिषदांच्या सर्व वाचकांचा होत असतो, यात संदेह नाही. तथापि वस्तुतः एकच ब्रह्म सर्वत्र श्रोतप्रोत मरलेले आहे, सर्व प्रज्ञांत प्रज्ञ, त्याच्या पाहणारा मी ब्रह्म, आणि माझे पाहणेंही ब्रह्म असा ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान यांस एकरूपता आणणारा सिद्धांत आपल्या चित्तांत दड केला, तर क्वचित् प्रसंगी दृढ होणाऱ्या विरोधाचा परिहार होतो आणि विश्वीतील सर्व हेयवस्तूंचा व विश्वाचा व्यवहारिक उलगडा वरिता येतो. व्यवहारांत टरलेले नित्य सिद्धांत व्यावहारांत मात्र सत्य असतात, हे ज्ञानी पुस्त्यास उषद, पण अज्ञानात्ता गूढ असणारे तरव घ्यानांत ठेविले, तर प्रपंचातील वैषम्ये आणि प्रपंचान् होणारी दुःखे नाहीशी होतात. कदाचित् धसारस्थितीत दुःखादि खरे असले, पण परमार्थाने त्याची किंमत काढा नाही. दुःख नित्य नाही आनंद नित्य आहे, माया नित्य नाही, ज्ञान नित्य आहे आणि जन्ममरण नित्य नाही, अमृतस्थिति नित्य आहे, अस ज्ञानात बहू लागते आणि हे कळण आदरणात साष्ट उमटते, तो पुण्य धन्य, सरोवरच धन्य हांय.

मुण्डकोपनिषत्.

शाङ्करभाष्यसमेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

या शान्तिमन्त्राया कर्म्यं यश्चोपनिषदांतं दिलाच आहे, म्हणून त्याचा पुनरुक्ति येंथें करण्याच आनक्षकत्व दिसत नाहीं।

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्यायवर्णेणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणमवन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एव हि
महाद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति
श्रौतबुद्धिप्ररोचनाय विद्या महीकरोति । स्तुत्या प्रयोजिताया हि
विद्याया सादरा प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्याया साध्यसा-
धनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—“ भिद्यते हृदयमन्धि ” इत्या-
दिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायाम्गवेदादिलक्षणाया विधिप्रतिषेध-
मात्रपराया विद्याया संसारकरणाविद्यादिवोपनिबर्तकत्व नास्तीति स्व-
यमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकं “ऋगविद्यायागन्तरे वर्तमाना”
इत्यादिना । तथा परप्रातिज्ञाधन सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वक
गुरुप्रसादलभ्या ब्रह्मविद्यामाह “परीक्ष्य लोकानि”त्यादिना । प्रथा-
जन चासकृद्ब्रवीति “ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवती”ति । “पराभूता परि-
मुच्यन्ति सर्वे” इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकार-
स्तथाऽपि सन्यासनिष्ठेषु ब्रह्मविद्या मोक्षसाधन न कर्मसहितेति
“भैक्ष्यचर्या धरन्त ” “सन्यासयोगादि”ति च श्रुवन्दर्शयति । विद्या-

कर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सथा
न्यतितु शक्यम् । विद्याया कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्का
रुसकोपानुपपत्ति । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्ग
न तस्मिन्वचन्याय बाधितुमुत्सहते । न हि विधिज्ञतेनापि तम प्रका
शयोरैकत्वसद्भाव शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गे केवलैरिति । म्व-
मुक्तसवन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षर ग्रन्थविवरणमारभ्यते ।
य इमा ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुर सारा सन्तरेतेपा
गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूरा निशातयति पर वा ब्रह्म गमयत्यविद्या-
दिससारकारण चात्यन्तभवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनि
पूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

हरिः ३०

सिद्धान्ती—हैं उपनिषद् आभरण वेदांतगत आहे येथें प्रथमतः श्रुतीनें जहाविद्या
संप्रदाय प्रवृत्त करणाऱ्या महापुरुषाच्या परंपरेचा अथवा रीत आहे, विद्येचे लक्षण सांगितलें
आहे व संपन्न आपणच सांगितला आहे किंवा असहो अथ होईत की संपन्न कर्त्याच्या
परंपरेनें अस्तित् जो सवध सांगितला आहे, त्याचा हेतु हा आहे की विद्येचा स्तुति भावा
असे केले असतां परमपुरुषाची प्राप्ति करून देणारी साधनें महा आयातानें मोठमोठ्या
पुरुषांनां केले त्यांच्या त्यांस ब्रह्मविद्या माय छाली, असे समजतें आणि श्रुत्याची बुद्धि व
इच्छा तत्परित होताना. असें जो आहे म्हणून येथें श्रुतीनें विषय महत्त्व सांगितलें आहे.
उपदच आहे की, फलस्तुति सांगून बुद्धिला प्रवृत्त केले म्हणजे समुत्तुलोकांना महा
विद्येची आवड उत्पन्न होऊन ते तिच्या प्राप्तीसाठीं आदरपूर्वकें प्रबल करितात महापदार्थ
साधून र्णें हैं जे विद्येचे प्रयोजन आहे, तें या उपनिषदांचेही आहे असें
दुःखविश्यासाठीं पुढे (दुःख या मुण्डकाच्या दुःखाचा खडागीत आठव्या मंत्रात—भियते
दुःखपथि—या मंत्रात) साध्य, साधन, आणि नभज सत्रच सांगितले आहेत अशा
या उपनिषदांत अथविद्या म्हणून सांगितली आहे ती कल्पेदादिलक्षणपर अगून
'कथन वाच,' अथ सांगणारे विधि आणि 'करु नये काच' अथ सांगणारे प्रतिबंध
मात्र तिच्यात्म्य आहे अशा लक्षणाची आहे या अथविद्येला सत्ता उचन
करणाऱ्या अज्ञानादिदापथि निखन करणार्थ सामर्थ्य नाही, असें श्रुति मत्र च
सांगत आहे तसच अथविद्या (ब्रह्मविद्या) आणि अथविद्या (विधि विनय सांग
णाऱ्या विद्या) यांच्यामध्ये विलक्षण भेद आहे हैं पदिल्या मुण्डकांतल दुःखच्या
सर्जन आत्मा मन्नापसून होे दहाऱ्यापथेन जे सत्तापर, सत्ताविनयक, मत्र आहेत
त्पारहून व परमहू प्रतीच साधन असणारी व सत् साधन-विनय व साध्य विनय यांच्या

। ठिकाणी तीस वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर गुह्याचा प्रसादाने मानसास होणारी, ब्रह्मविद्या आहे, असे त्याच मुंडकाच्या वाराच्या व तेराव्या मर्चात सांगितले आहे, त्याचप्रमाणे सिद्ध होणे.

(सारांश, ऋग्वेदादि सर्व आधिभौतिक व आधिदैविक शाखांचा अंतर्भाव अपराविद्येत होतो, आणि ऐहिक व स्वर्गस्थ सत्ता (सांसारिक उपभोग) कसे अस्तित्वात व ते उत्तम-रीत्याने कसे प्राप्त होतील ते ही शास्त्र सिद्धान्तांनी व विधियनिर्घर्षांनी सांगत असतात. व्यवहार म्हणजे काय ! आणि व्यवहारात कसे धाडले असता उत्तम विषयसुख मिळेल, हे सांगण्यासाठी ऋग्वेदादि अपराविद्या प्रवृत्त झाल्या आहेत. पण ब्रह्मविद्या प्रापंचिक दुःखाचा लय करून परमपुरुषार्थाचे स्वरूप सांगते. ही विद्या संपादन करण्याच्या निषण्ण-वैराग्य हवे. वैराग्याला विवेकाचे पाठ्यरूप उत्तम असणे लागते. वैराग्य प्राप्त झाले म्हणजे चित्ताचा उपशान्त होतो व पुढे मोक्षार्थी तीस इच्छा प्राप्त झाल्यावर गुरु-प्रसादाने ब्रह्मविद्येचा प्राप्ती होते. सारांश, पराविद्या ही मोक्षस्वरूप हांगून त्याचा प्राप्ति करून देणारी विद्या आहे)

ब्रह्मविद्येचे प्रयोजन उपपन्न आहे आणि ते या उपनिषदांमध्ये जनेक वेळ सांगितले आहे. 'ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान होईल तो ब्रह्मरूप होतो' 'जे लोक ब्रह्मविद्यामार्चाचे ज्ञानपूर्वक आपण करितात, ते सर्वथा मुक्त होतात.' इत्यादि मंत्र ब्रह्मविद्येचे प्रयोजन सांगतात.

आता, यद्यपि चारी आद्यमानील लोकांचा ज्ञान-संपादनाचा अधिकार आहे, तथापि संन्यासनिष्ठ ब्रह्मविद्या हीच एक मोक्षार्थी साधन आहे, असे या उपनिषदांत 'भिक्षावृत्तीचे अंगलवन करून' व 'सन्यासयोगाने' या मंत्रांनी स्पष्ट सांगितले आहे. ब्रह्मविद्येचे कर्मांचा कोणत्याही प्रकाराने साधन येत नाही कारण, विद्या आणि कर्म या उभयतामध्ये तीस विरोध आहे, ब्रह्म आणि आत्मा (परमात्मा आणि मत्स्यमात्मा) हे दोन्ही एकामुक्त आहेत, एक आहेत, असे ज्ञान झालेल्या पुरुषाने कर्म करणे अर्थी स्वप्नामध्ये सुद्धा म्हणता येण्याचा समय नाही, किंवा 'तू कर्म कर' असा विधि ब्रह्मज्ञ पुरुषाला विहित करणे शक्य नाही उपपन्न आहे का, ब्रह्मविद्येमध्ये भूत-भविष्य-वर्तमान इत्यादि कालविभाषांचा अभाव असतो. तसेच कार्य-कारणवादाचे, व नित्यविधांचा साधन घेतो. जेथे एका अनाद्यतन व सर्वव्यापी वस्तू आहे, तेथे कार्यकारणसंबंध कोटून आणाय ! पण कर्मांमध्ये पूर्वकाल व उत्तरकाल पाहण्याचा व कार्यकारणाचे अतितताचा प्रसंग असतो, तसा काल-भक्तीच करण्याचे कारण येते असत नाही, म्हणून कालभुज्य-विद्या आणि कालात करावे लागणारे कर्म या उभयतामध्ये अत्यंत विरोध आहे आता, ब्रह्मविद्येच्या संपादनाचा कर्तुत्वादि लिंगे गुरुत्वामध्ये केवळ केवळ सापडतात, (केवळ केवळ काही गुरुत्व ब्रह्मविद्येच्या संपादनाचे कर्ते आहेत असे कळते) हे सर्व, तथापि हे विंगरभाषण न्यायसुद्ध नाही. त्याचा बाब होणे ही गोष्ट अत्यंत सहज आहे पदा वी, नम आणि मक्षा हे उभयताही एकाठिकाणी एक वेळ

आहेत, जसे हजारो विधीनी जरी ठरविलें तथ्याचे त तिद्ध ज्ञान शक्य नाहीं मग जथ क्वच एक सप्रदायकनूत्वा' शिस्त मात्र असेल त्याची काय कथा ? याप्रमाणें या विद्येचा शक्य आणि प्रयोगन या दोन गार्हा सांगून, आम्हा आता या मुण्डकोप निषदाय लहानसत विवाज करण्यास आरंभ करिता जो योगी आगभाव ठेवून (श्रद्धा आणि मल्लीसह) या महाविद्येचे आराधन करितो, त्याच्या गर्भवास, जन्म, वृद्धपणा, रोग इत्यादि अगध-समूहाला ही महाविद्या शिथिल करिते, ही विद्या अनर्थ 'निकट' म्हणजे माहीते करिते, जेवा परब्रह्मपर्यंत घेऊन जाते किंवा अपिवादि मसारकारणाचा अन्वयत जनास करिते म्हणून त्या विद्येला उपनिषद् (अगध नाहींस करणारा, महाज्ञानबळ घेऊन जाणारा व ससादेचा उन्जड कडून स्वरूपदर्शन घेन घेन महापर्यंत पोचविणारा अर्थ) अर्था म्हणतात कारण, उपनिषद् या (उप-निर्पूर्वक 'सद्') शब्दाचा अर्थ आप्त आता मागितल्याप्रमाणें आह असें स्मृताने म्हणणें आहे

मंत्र परिह्ला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथम संवभूय विश्वस्य
कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—ब्रह्मा देवाना प्रथमः संवभूय । स विश्वस्य भुवनस्य कर्ता च गोप्ता । सर्व-विद्या-प्रतिष्ठा ब्रह्मविद्या स' ज्येष्ठ-पुत्राय अथर्वाय प्राह (सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ-हा इतर सर्व देवाच्या आर्थां उत्पन्न झाला हा दिक्षार्ताल सर्व भुवनाचा कर्ता असून त्याचें रक्षण करणाराही आहे त्यानें सर्व विद्यास आश्रय देणारी ब्रह्मविद्या अथर्वनामक ज्येष्ठ पुत्रास यथासांग सांगितली.) ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यै सर्वानन्दानतिशेते इति । देवाना शोतननतामिन्द्राग्नीना प्रथमो गुणै प्रधान सन्प्रथमोऽपे वा सनभूवाभिव्यक्त सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्राय । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्ससारिणोऽन्ये जायन्ते । “योऽसावतीन्द्रियोऽप्राह ” इत्यादिस्मृत । विश्वस्य सर्वस्य जगत कर्तोत्पादयिता । भुवन स्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषण ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एव प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्या ब्रह्मण परमात्मनो त्रिधा ब्रह्म विद्याम् । 'येनाक्षर पुरुष वेद् सत्यम्' इति विशेषणात्परमात्मवि-प्या हि सा । ब्रह्मणा वाऽप्रजेनोपेति ब्रह्मविद्या । सा सर्वविद्या-

शाङ्करभाष्यसमेता ।

प्रतिष्ठा सर्वविद्याभिर्न्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याभ्यामित्यर्थः । सर्वविद्या
वेद्य वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति । “येनाश्रुत श्रुत भवति अमृत
मतमविज्ञात विज्ञातम्” इति श्रुते । सर्वविद्याप्रतिष्ठासिद्धि च
स्तौति । विद्यामधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चाने
केषु ब्रह्मण सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमधर्वा
सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

सि० ब्रह्मदेव हा इतर सर्वविद्या अथवा श्रेष्ठ आहे परम ज्ञान वेदास्य ऐश्वर्य इत्यादि
सर्व गुण ब्रह्मदेवान्मध्ये संपादित जालावणानें सापडतात म्हणून तो सर्वदेशांत श्रेष्ठ आहे
असें आहे म्हणूनच म्हाला सवाधा स्वामी असें म्हणतात हा आताच सांगितल्याप्रमाणे
दिष्ट न प्रकाशवत इंद्रादिदेवान्या समूहांत सद्गुणाने प्रथमतः व प्रमुखाता पावला आहे,
अथवा त्याचा जन्म सवाध्या अगोदर झाला आहे येथें श्रुताचा अभिप्राय हा आहे की
त्याचा आपत्तिमान त्याचा अवतार—‘सम्यक्’ म्हणजे स्वतंत्रतः व प्रमुखता झाला सवारी
लोकांप्रमाणे पापपुण्याला वस सात्व्यामुळे ब्रह्मदेवाला जन्मप्रसिद्ध झाली नाही धर्माभ्यासाच्या
सुचिताप्रमाणे सवारी लोकांचे जन्मद प्रारब्ध उत्पन्न होतें पण ब्रह्मदेवाला प्रारब्ध-परतः
सोडून जन्म प्रसिद्ध होत नाही ‘जो हा अर्थाद्विध असल्यामुळे अगोचर आहे’ असें
म्हणते ब्रह्मा-सकपे म्हणते असे हा सर्व विश्वाला उत्पन्न करणारा आणि उत्पन्न
केलेल्या जगार्थे पालन करणारा आहे जगत्कर्तृत्व व तत्पालन व ही विशेषें ब्रह्म
देवाला उपयोजिली आहेत, तीं वचन ब्रह्मविद्येचं माहात्म्य वलाचं म्हणून होत असे
अशा प्रकारचे भाषेचं महत्त्व समजिद्ध आहे त्या ब्रह्मदेवानें परमात्म्याने स्वरूप साध
णारी ‘जिच्या साहाय्याने अविनाशी पुरुषोत्तमाने सत्यस्वरूप सांगता येत’ ना परमात्म
विद्या आपल्या श्रेष्ठ पुत्राला म्हणजे अधर्वाला सांगितली ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली
सेवा सर्वांच्या अगोदर अधर्वाची उत्पत्ति केली असें पूर्वनिश्चयाने सांगितान
सर्वान्या आधीं न्याची उत्पत्ति झाला त्या ब्रह्मदेवानें ही विद्या सांगितली म्हणूनही या
विद्येला ब्रह्मविद्या असें म्हणत इतर सर्वविद्यांच्या म्हणजे शक्यतेच्या अस्तित्वाला व
प्रकटीकरणाला कारण होणारी, सर्व विद्यास आश्रय देणारी ही ब्रह्मविद्या आहे,
सध वेदशास्त्रांत ज काय सांगायलाचें आहे ते ब्रह्म ब्रह्मविद्येने समजते, म्हणून तित
‘सर्वविद्यांचा आश्रय अशा अर्थाचे पद धुनीत उपयोजिलें आहे ज्या-यायोगानें
न ऐकलेलं-किंवा न ऐकतां वश्यासारांत ऐकावयास सांपडत न समजलेलें किंवा
न समजणों समजतें, व उमजणारे किंवा न उमजलेले उमजत’ अशा अर्थाने ज्ञान
सर्वत्राला आधार असणाऱ्या ब्रह्मविद्येची स्तुति केली आहे ज्ञाने सव विद्यांस
आश्रय देणारी ब्रह्मविद्या ब्रह्मदेवानें प्रथमतः आपल्या प्रथम पुत्रात निवेदन केली
ब्रह्मदेवानें अनेक वच सृष्टि उत्पन्न केली आहे, त्यातील एका सृष्टीचा उत्पत्ति
समयी प्रथम अधर्वाचाच उत्पत्ति केली म्हणून त्याला जेष्ठ म्हणतें

श्रीमन्महाचार्य गानी या उपनिषदावर भाष्य लिहिते आहे त्याच्या आरंभाचे नमन केले आहे, त्यांतच उपनिषाचा महार्थ आणिला आहे आणि विषयाचा प्रवेश कर्तिताना वेदवचनामक मन्वन्तराला ब्रह्मदेवाचा अथवा नामक अथर्वण-वेदुवेता जेष्ठ पुत्र अत्यंत मिय होता म्हणून त्याला ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला इत्यादि मनोरंजक गोष्टी सांगितली आहे. विद्या शब्दाची 'विदति' निरुक्ते निच्याद्वारा ती विद्या, प्राप्त होते ती विद्या, अशी धारणा दिली आहे व ब्रह्म निरुद्धत देणाऱ्या विद्या ती ब्रह्मविद्या असे ठरविले आहे.

मंत्र दुसरा.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थः—ब्रह्मा अथर्वणे यां प्रवदेत तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अंगिरे उवाच (ब्रह्मदेवाने जी विद्या अथर्वाला सांगितली ती अथर्वाने प्रथमतः अंगिरा नामक ऋषीला सांगितली.) सत्यवहाय भारद्वाजाय सः प्राह, भारद्वाजः परावरां अंगिरसे प्राह (भारद्वाज कुलोत्पन्न सत्यवहाला अंगिराने ही ब्रह्मविद्या प्रथम सांगितली आणि भारद्वाजाने ही सर्वे विद्यांस आशय देणारी 'परावरा' विद्या अंगिरसाला सांगितली.)

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्ता-
मथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्त्वानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मनिद्याम् । स चाङ्गि-
र्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्त-
वान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरं परस्मात्पर-
म्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरमर्चविद्याविषयव्याप्तेर्वा । तां परा-
वरामङ्गिरसे प्राहेत्तनुपदः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती.—ब्रह्मदेवाने जी ब्रह्मविद्या अथर्वणाला सांगितली, तीच ब्रह्मदेवापासून प्राप्त झालेली विद्या अंगिरा नामक ऋषीला अथर्वाने प्रथम सांगितली झाली. त्याने भारद्वाज गोत्रातील सत्यवहाला या ब्रह्मविद्येचे दान केले. त्यानेही आपला शिष्य पिता पुत्र जो अंगिरसू त्याला, ही गुरुपासून शिष्याला, जशा परावरने प्राप्त झालेले विद्या सर्वश्रेष्ठ व कनिष्ठ विद्या-विषयांस अंतर्भूत करणारी ब्रह्मविद्या सांगितली ॥ २ ॥

श्रीमन्वाचार्य—‘परावरा’ याचा विषय, परा अर्थात् जी अवरा असते (श्रेष्ठ असून जी कनिष्ठ असते) ती परावरा विद्या होय. असा कर्मभाष्य समजा आहे विद्या एकच आहे कावेदादि वेद कर्मपर उद्घाटिते म्हणजे अपराविद्या होते आणि तीच वेद रक्षणपर उद्घाटिते, म्हणजे पराविद्या होते सर्व वेद आ विष्णूचे स्वरूप वर्णन करिताना साक्षात् श्री विष्णुपर व्याख्यान केले, म्हणजे जी विद्या परा होते तीच विद्या कर्माचें व्याख्यान करू लागली विष्णूचे परीक्षणार्थेन करू लागली, म्हणजे अपरा होते पूर्वी वेद एकच होता. श्रेतापुरात तीन वेद शास्त्रे आणि पुढे पांच वेद शास्त्रे, असा इतिहास बगदादि पुराणांच्या साहाय्याने समजतो पेशेही ‘नदेतत् सत्यम्’ इत्यादि मर्त्यांनी अपराविद्येचा उल्लेख करून ‘येनक्षार पुरुष वेद’ इत्यादि मर्त्यांनी परा विद्या सांगितली आहे असे हे आचार्य म्हणतात आणि ‘काय समजले असता सव समजते’ या प्रश्नाला ‘विद्या । हं एकच उत्तर आहे अस दाखविताना

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः अंगिरसं वै विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ ह (महागृहस्थाश्रमी शौनक हा अंगिरसाकडे वेदविहितपद्धतीने
मेला आणि त्याला विचारता शाळा) भगवो, कस्मिन् नु विज्ञाते इदं
सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्! कोणती परू वस्तु जाणली
असता हें सर्व जाणता येतें परे ?) हा शौनकाचा प्रश्न होय ॥ ३ ॥

शौनक श्रुतकरणापत्य महाशाले महागृहस्थोऽङ्गिरस भारद्वाज-
शिष्यमाचार्यम् । विधिवद्यथाशास्त्रमित्येवत् । उपसन्न उपगत सन्प-
प्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसो सधन्वादर्शागिविधिवद्विशेषणादुपस-
न्नप्रिये पूर्वेपामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिका-
न्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसन्नविधेरिष्टत्वान् ।
किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति वितर्के, भगवो हे भगव-
न्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मि-
न्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्छौनकस्तद्विशेषं विज्ञातु-
कामं सन्कस्मिभिति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या

ज्ञात्वैव प्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदा सुवर्णत्वाद्यपत्त्व-
 विज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किं न्वस्ति सर्वस्य जगद्दे-
 दस्यैक कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । तन्व-
 विदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो
 युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्नर्थयामिति ।
 न । अक्षरबाहुल्यादायासमौरुत्वात्प्रश्नः । संभवत्येव किं त्वेकस्मिन्वि-
 ज्ञाते सर्ववित्त्यादिति ॥ ३ ॥

वस्तु' असा त्याने प्रश्न केला पाहिजे होता प्रथम अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर मग शून्यकालं
 पुत्र केला आहे, तो येथे योग्य होईल कोणी तरी पुरुष दिव्यमान आहेत, अस कळल्या
 वर मग आपण 'कोणानेच ही वस्तु ठेक !' असा विचारता, अर्था विचारात
 नाही पण ही शक्ती बरोबर नाही असे विचारण म्हणजे सधाचा विनाकारण विस्तार
 करून आचार्य मात्र वाढविण होय. हे मनात आणून शून्यकाले वर सांगितलेला प्रश्न
 विचारला आहे त्याचे तात्पर्य मात्र हे आहे की, अर्था कोणता वस्तु आहे की, जी
 समजती असता सर्वज्ञान प्राप्त होते ॥ ३ ॥

या मन्त्राच उद्घाटन करितांना भरिगरामानुजाचार्यांनी पुष्कळच विस्तृत
 व्याख्यान लिहून 'सर्व इद' या शब्दद्वयाच्या जोरावर चिदचिद्विशिष्टज्ञाचा सत्यता
 स्थापन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न केला आहे त्याच तात्पर्य हे आहे 'हे सव-इदं
 सर्व-' हे विशेषण असून त्याच विशेष्य समजवण आहे व या विस्तृत प्रपंचाच,
 हा परिणामाचे, उपादान कारण चिदचिद्विशिष्टज्ञ आहे या मूल ब्रह्माणुसूत्र व
 दृश्यमान चराचर विश्वाचा उत्पत्ती ब्रह्माच्या नियंत्रणसामर्थ्याने होते अथानच
 चराचरांत अवस्थांतर दृष्टास पडते, त्याप्रमाणे ब्रह्मातही अवस्थांतर होत असते हा
 पद्धत हे उपड होते की, एका ब्रह्माचे व त्याच्या अवस्थांतराचे ज्ञान हासलं म्हणजे
 सर्व चराचर-विश्वाचे ज्ञान होणे सुकर होत आणि ब्रह्माच्या एकत्वाचा निश्चय होतो
 तसेच हा ब्रह्म अर्थ पेतला म्हणजे लक्षणाने कारण उरत नाही, मुख्यार्थाने कार्य
 भागते आणि विवर्तवादाचा पक्ष लपडी पडतो शिवाच, ज्ञानब्रह्म एक नाहीत, असे
 उक्त या उपासक म० सू० (४।३।२१) व (१।३।१) यांचा पारंपुरावा भिन्नो पण
 उलटपक्षी, सुपुनि व उत्पत्ति जावाम आहेत, असे सांगणाऱ्या म० न० (१।३।४२) या
 विरोध मात्र प्रसन्न होते सारथी, सत्यब्रह्म हे सत्य-जगताच उपादान व निमित्त
 कारण असून ब्रह्माच्या शर्गाचा परिणाम म्हणजे हे चराचर विश्व आहे,
 म्हणून कारणरूपा ब्रह्माचे ज्ञान विश्वज्ञानाला कारण होत यामागे विवर्तवादाचा
 पक्ष सोडून या आचार्यांनी नैऋतिकीचा व भेदाभेदवादाचाही पक्षोत्प्रेद धरण्याचा
 अति दीर्घप्रयत्न केला आहे व इत्यथ असा काढला आहे की, 'इदं सर्वं हे मुरयत
 विशेषणपर आहे तथापि ते विशेष्यमानही ध्याये व सूक्ष्म चिदचिद्वज्ञ हे स्थूलचिद
 चिदब्रह्माचे उपादानकारण आहे, असे समजाव सव पारथान कडादार असून
 चिंतनीय आहे

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच । द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह
स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः इ उवाच (आचार्य शौनकात् उत्तर देते ज्ञाले.) द्वे विश्वे वेदितव्ये इति (दोन विश्व समजून पेतल्या पाहिजेत.) यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म इ (असें ब्रह्मविद्या जाणणारे वेदार्थज्ञाते म्हणतात.) परा च एव अपरा च (परा आणि अपरा अशा त्या दोन विश्व आहेत) ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाद्गिरा आह-किलोवाच । किंमित्युच्यते । द्वे विश्वे वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदाभ्यांभिहाः परमाथर्व-वर्षिनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मभावतत्त्वव्यविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनवेन गृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽष्टब्रह्माहाद्गिरा द्वे विश्वे इत्यादि । नैपे दोषः । क्रमापेक्षत्यात्रविषयनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्स्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं, पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायान् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तो—शौनकात् आगिरातीर्णा एष उवाच इति न अत की, तुष्ठा इष्ट अर्थे निद्र होव्यान दोन प्रकारच्या विद्या जाणून पेतल्या पाहिजेत, असे वेदार्थज्ञान म्हणजे परमाथर्वे साक्षात्कारी म्हणतात त्या दोन विश्व कोणत्या म्हणतात तर ऐक, एक परा म्हणजे परमात्मतत्त्वही विद्या व दुसरी अपरा म्हणजे धर्माधर्म ही माघने मागून त्यांचे फल सांगणारी विद्या होय.

आतां योगी अशी शक्य वेदने, असे, शौनकाचा मंत्र तर असा आहे कीं, काय मन्त्रांते असतां सर्वज्ञत्व मिळें. ती एक वस्तु सांगावयाची सोडून आचार्य उत्तर देतात कीं, दोन विश्व समजून घेण्याच्या आदेशे ! हे काय मन्त्रेंच उत्तर ! या शक्ये उत्तर हे आहे कीं, आगिरातीर्णा योग्य काम मलाच देऊनच आपणें उत्तर दिलें आहे. गरीबतर पाहिजे असतां अपराविद्या ही अविद्या आहे, हिनें निराकरण प्रथम केलें पाहिजे. अपराविद्या ज्ञान हातीं असतां कोणत्याही प्रकारचे पारमार्थिक तत्त्वज्ञान होत नाहीं. म्हणून तिचे निराकरण आधीं केले पाहिजे सारांश अपराविद्येचा पूर्वपक्ष बघून मागा-हून मिद्वान सांगितला पाहिजे, असा मुनिमान्य सर्वशास्त्राचा मिद्वान आहे हे मनांत आणून आगिरातीर्णा कन-बद्धोच उत्तर दिले आहे तें योग्यच आहे ॥ ४ ॥

रंगः—या मंत्राणां अर्थं करितानां 'मन्त्रमार्गसादी' ज्ञानाअध्याहारं कराणां तावन्ती. परापरविद्यार्थं ज्ञानविज्ञानं मन्त्रमार्गालं साधनं भाहे, अतं टरवून परविद्या ही अपरोक्षज्ञानसाधकं व अपराविद्या परोक्ष ज्ञानसाधकं भाहे अतं हे टांकारं म्हणतात.

मंत्र पांचचा.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-
पमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

अन्वयः च अर्थः—तत्र अपरा; ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्व-
वेदः, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद,
यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व
ज्योतिषं मिळून अपराविद्या होते.) अथ यथा तत् अस्य अधि-
गम्यते सा परा (जाणि ज्या विद्येच्या द्वारानें त्या अविनाशी पर-
ब्रह्माची प्राप्ति होते, तिला परा विद्या असें म्हणतात.) ॥ ५ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते
चत्वारो वेदाः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्य-
ङ्गानि यदेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा त्रिदोच्यते यथा
तद्वक्ष्यमाणविशिषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः
प्राग्वशः प्राप्यर्थत्वान् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति ।
अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादि-
बाह्यां वाई सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदवाद्याः
स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वान्निष्फलत्वाद्नादेया स्यात् ।
उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करण-
मन्तर्धकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यत्रिपयविज्ञानस्य विवक्षि-
तत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिदं परा विद्येति प्राधा-
न्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द-
राशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरगमन्वरेण मुर्वेभि-
गमनादिब्रह्मणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं प्रस-
विद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

रिद्धान्ती—त्यामर्थ अपराविद्या कोणती, तें प्रथम सांगतात ऋषेद वसुषेद, हामवेद आणि जपववेद असे चार वेद, व शिवा, कन्य व्धारण, निराह, छद्म, ज्योतिष ही सहा उपांगे, मिळून अपराविद्या होणे आतां पराविद्या तिला म्हणतात की, मिथ्या साहाय्याने पुढें ज्याचे स्वरूपरूपन पावयाचें आहे, त्या स्वरूपाचें ज्ञान होतें ह्याने प्राप्ति होते 'गम्' या विपापदाला 'अभि' हा उपसर्ग लाविला म्हणजे त्याचा अर्थ प्राय 'मात्र होणे' असा होतो शिवाय परमस्वाची प्राप्ति व परमस्वाचें ज्ञान प्राप्त कांहीं नेद नसून दोन्ही एकच आहेत. कारण, अविद्येचा नाश होतें हीच परमस्वाची प्राप्ति आहे परमज्ञ म्हणजे दुसरी कांहीं एक सिद्ध होणारी वस्तु आहे असे नाही. अज्ञानानें ती निराह्य व परमेत्पर निराह्य असा भेदबुद्धि प्राप्त झाली असते, ती नाहींशी झाली म्हणजे परमस्वाची प्राप्ति झाली असें म्हणतां आतां, "ऋग्वेदादिकान्द्रुन ही विद्या नर चास आहे नर ह्या 'पराविद्या' असें कसें म्हणावयाचें व ती मोक्षार्थें साधन तरी कसें होणार ! 'त्या वेदपाद्य स्मृति आहेत त्या सर्व निष्कल जसून जपोगतीला नेणाऱ्या आहेत' असें स्मृतीमन्वें सांगितले आहे. उपद्रव आहे की, वेदपाद्य ज्ञानाची दृष्टि अज्ञानात्म्य असते ती ह्या कल वेष्टाही उत्पन्न करित नाही म्हणून तिचा वेष्टाही स्वीकार करितो वामा नये. साक्षात् ही पराविद्या वेदपाद्य, ऐदिक, आहे म्हणून त्याच आहे. तसेंच उपनिषदांलाही ऋग्वेदादि-वेदपाद्यत्व बरीच रक्षणीतः येतें म्हणून पराविद्या वेदपाद्य झाली व तिचा अर्थ साष्ट करणारी उपनिषदें वेदपाद्य होण्याचा प्रसंग येत आणि तें सर अनर्थकारक आहे शिवाय ऋग्वेदादिकान्द्रुन उपनिषदार्थें प्रयत्नकरण करतें तें शक्य नाही व योग्य नाही साक्षात्, ऋग्वेदादि वेदपाद्यीं प्रथक काढलेली कोणतीही विद्या श्रेष्ठ असणें किंवा मोक्षसाधन होतें शक्य नाही म्हणून ह्या विद्या पराविद्या असें म्हणतां येत नाही, " अशी शक्ता वेष्ट

पण ही शक्ता अर्थ आहे येथें वेदांतील अक्षरार्थांचा प्रकळ नाही तर जा विचय आपल्यास समजून घ्यावयाचा आहे, त्याच्या विज्ञानाविषयीचा प्रथम आहे उपनिषदांच्या द्वारानें या अविनाशी वस्तु समजून घ्यावयाचा आहे तिचें ज्ञान कळत दुणें ही परा विद्येचें कार्य आहे आणि तेंच आम्हास प्रमुहत्वानें साम्यावनाचें आहे उपनिषदांमध्ये राशीच्या सवधानें येथे विवेका नाही, ज्ञानाची विवेका आहे आतां ज्या ज्या वेळी आपण वेद असा शब्द उच्चारात्मिने त्या त्या वेळी त्या शब्दानें शब्दार्थाचा मान बोध करावयाचा असतो शब्दार्थाचा उच्चार करणाऱ्याची दृष्टा असते नेह्या हा शब्दार्था आपल्यास अधिगत झाली, वेद पाठ साह, तरी सदृष्टता शरण जाणें वेदात्मतपत्र होणें, इत्यादि मोठी प्रयत्नाचें साध्य कळत येतव्याशिवाय वेष्टाही अविनाशी अं परमज्ञ त्याचे ज्ञान व त्याची प्राप्ति होत नाही म्हणून वेदपाद्य प्रहाविद्या पृथग् केळी आहे आणि तिला पराविद्या असें म्हणेंले आहे ॥ ५ ॥

रगरा०—‘अग्निमान्यते’ ‘प्राप्तं ह्येतं’ अथवा अपरोक्षज्ञानं हेतुं, कर्मवेदादि अपराविषयेषु शास्त्रादीं परोक्षज्ञानं हेतुं च उपनिषदादिसाराविद्यात्मकं शास्त्रादीं अपरोक्षं हेतुं, अस्मा अर्थं केली नृणाम्ने ‘सर्वं वेदं महार्थं उद्घाटनं करिष्यात्’ या स्मृतीला पदार्थत्वं प्राप्तं हेतुं.

मंत्र सहावा.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

अन्वयः च अर्थः—यत्तत् अद्रेश्यं, अग्राह्यं, अगोत्रं, अवर्णं, अचक्षुः—श्रोत्रं, अपाणिपादं, नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं; तत् अव्ययं, यत् धीराः, भूतयोर्नि परिपश्यन्ति (जे काही अगोचर आहे, अग्राह्य आहे, ज्याला ओत्र नाही, वर्ण नाही, नेत्रकर्ण नाही, ज्याला हस्तपाद नाहीत, जे नित्य, विभु, सर्वगामी, अत्यंत सूक्ष्म आणि अव्यय आहे, जे सर्वकारण आहे, ते परब्रह्म विद्वान् पुरुषांस मात्र साक्षात्कृत होतें) ज्या विद्येनें हे अक्षर समजतें तिला पराविद्या असं म्हणतात. ॥ ६ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यभिहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावान् । तस्मादिह परविद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिन्नति—यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ सहस्रं सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति । अद्रेश्यमद्रेश्य सर्वेषां बुद्धौन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्विद्विष्यवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यन(?)र्धान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णां द्रव्यधर्मा स्थूलस्वादय शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्वादिचेत-

नावत्त्वविशेषणत्वात्प्रातं संसारिणांमिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थ-
साधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । “ पश्यत्यचक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः ” इत्यादिदर्शनान् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहित-
मित्येत्त्वं । यत् एवममाहममाहकं चातो नित्यमवितासि । तिसुं
विविधं मद्रादिस्थानरान्तप्राणिभेदैर्भवेत्तांति विगुम् । सर्वगतं व्याप-
कमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वान् । शब्दादयो
हाकाशव्याप्यादीनासुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम् ।
किंच तद्व्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्यतीत्यव्ययम् । न हानद्भस्य स्वाहा-
पचयलक्षणो व्ययः संभवति गरीरस्येव । नापि फोशापरयलक्षणो
व्ययः संभवति राहा इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्सगुणत्वा-
त्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवं लक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव
स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति
धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा
परा विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—नेधे अर्थे अमुक एक विधि करणा अने भागिलेले असेने आणिकरतां,
कर्म, करण इत्यादि अनेक वस्तुपा सपह होऊन त्यांच्या द्वारेने कर्म करणे अर्थे सांगिलेले
असते, नेधे तेथे विधि सांगणाच्या वाक्यांचा अर्थ ज्या वेळीं समजतो, त्या वेळीं
अन्य वेळीं श्रुतीने सांगिलेले कर्म कदा नो विधि तपादावपाचा असतो ' अभिहित
करणे' असा वेदाने विधि सांगितला म्हणजे तो विधि कसा व वेदां करावयाचा ?
कीर्ती करारपाचा ? इत्यादि ज्ञान आपज प्रथम कळत येतो आणि नंतर तो विधि
यथासांग पार पाडून एव असे विशेष (अर्प) निर्माण करितो की, ज्याचे कर
आपल्यास कालान्तर्गते मिळवयाचे असते. यान्मार्गे विधीये ज्ञान (वाक्याचा
अर्थ) समजून घेणे, नंतर विधीये यथासांग मपादन करणे आणि कल्याणि करून
घेणे इत्यादि अनेक विषयांचा कर्मज्ञानार्थे अतर्मात होतो. विधि-वाक्यांचे अर्थ-
ज्ञान होतोहोती आपल्या इष्टकर्मांचा व कल्याणा अविषय होत नाही. पण परविद्येचा
गोष्ट अणदी निरासी आहे वाक्याच्या अर्थाचे ज्ञान योपर होले की, साक्षरी आपला
पुरुषार्थ निवृत्त होतो. वाक्यार्थज्ञान आणजे पुरुषार्थवाणि योमर्थे वाक्याकरता तत्त्व-
ज्ञान असत नाही अपरविद्येची नाही गोष्ट नाही, वाक्यार्थज्ञान काल्याच कीर्ती
वेदाने कल्याण कर्म अनेक साधनांच्या द्वारे इष्ट वस्तु उत्पन्न करितो असा पर-
विद्या आणजे अपरविद्या योनि विशेष आहे साक्षा, केवळ शब्दांच्या योगाने प्रका-
शित झालेल्या अर्थाच्या टिकाणी ज्ञानविद्येची योग्यता केली, म्हणजे पुरुषार्थाचा
सिद्धि होतो. शब्दज्ञान होतोहोती पुरुषार्थनिवृत्ति करून देणारी परविद्या आहे. नेधे

अपरविद्येभ्योऽर्थं कर्म करार्यं लभते नार्थं ज्ञानं होतार्यं कर्म कृतं, शब्द-प्रकारितं अर्थात् पूर्वं-ज्ञानविज्ञान-मूल्यात् परमार्थात् प्राप्ति होम पण अपरा विद्येत् कर्म-ज्ञानं ज्ञानात्परं यथासांगं कर्म करार्यं लभते आधि मय कृतं मिथ्ये हा उपायनामर्थं मुख्य विधिप आडे हा नीट समजाता. यासादीन परब्रह्मार्थां (अक्षरात्थां) जी एकच अर्थ-मतिपादन करणार्थं अद्वैतत्वादि विशेषार्थं आहते ती या भनात सांगितली आहेत

पुढे जे काय सांगायलाचें आहे, तें व्याख्यान घेऊन व तें शिद्ध झालें आहे असें समजून पुढील विशेषणांना या मघात समज केला आहे परमहत्त्वची अविनाशी वस्तु सर्वज्ञानाच्या व अज्ञानाच्या बुद्धीस व इन्द्रियांस अद्वैत मूल्यात् अद्वैत मूल्यात् आडे नेहमी अद्वैत अथवा या विषयांचें ज्ञान बहिर्मुख पुरुषांस बाह्यगामी नेत्रकणादिपञ्चज्ञानें द्विषामें होत अमर्तें. ही बाह्यगामी ज्ञानेंद्रियें बाह्यविषयांस मात्र विषय करितात म्हणून अतर्काची असणाऱ्या परमात्म्याचें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य या इन्द्रियांस नाही. तसेंच कर्मेन्द्रियांनाही या अज्ञानात परमात्मविषयाचें मूल्यात् करितात वेत नाही कारण त्यांना हा विषय नव्हे यापुढे ज्ञानेंद्रियें व कर्मेन्द्रियें परमात्म्याचें कोणापाठी प्रकाशें घडणूक करू शकत नाहीत हा परमात्मा अगोचर आहे. म्हणजे याला दुसरे कोणतेंही मूलकारण नाही कारण, तो कार्य नाही. कार्यविरोध कारण असतें हा कार्य नाही म्हणून याला कोणतेंही सहकारी वा पूर्वकारण असत नाही त्याला कोणतेंही उपादान कारण नाही की जें त्याच्याविरोध नित्य राहू शकेल. या अक्षराला (परमात्म्याला) स्थूलत्वादि किंवा शुद्ध-प्रायत्वादि कोणतेंही द्रव्यधर्म नाहीत, धर्म ज्यांचें आपल्यास वर्णन करितात येऊल हा असे अक्षर आहे की ज्यात कोणताही वर्ण नाही म्हणून तो अवर्ण आहे तसेंच, नामरूप समजण्याची जी इन्द्रिये जीवांस असतात, ती याला नाहीत म्हणजे नेत्रधोनादि इन्द्रियें परमात्म्याला नसतात, म्हणून तो इन्द्रियशून्य आहे आतां 'तर्वह व सर्ववेदा' इत्यादि विशेषणांनी परमात्मा मचेतन आहे, जसें म्हणण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा, सखाती लोकांला नेत्रधोनादि इन्द्रियांनी नामरूपादिकांची ज्ञानप्राप्ति होते, तर्क ज्ञान होण्यासहजी परमसुखाला येत थोप्रादि इन्द्रियें असली पाहिजेत, जशी शक्ती घेईल, तिचें निवारण त्याला नेत्रधोनादि इन्द्रियें नाहीत हे समजून केलें आहे 'तो होवो नसतना घाहो व काज मसतना ऐकतो' अशा अनेक भुक्ति वाग्दी म्हणतो याला प्रमाय आहेत याचप्रमाणें त्याला इत्तपादादि कर्मेन्द्रियेंही नाहीत म्हणून हा परमात्मा जसा ज्ञानकर्मेन्द्रियांस अगोचर आहे, तसा ज्ञानकर्मेन्द्रियांच्या द्वारानें तो विषय म्हणही करित नाही असें आहे म्हणून, तो इन्द्रियांस अगोचर व इन्द्रियावपचरूप आहे म्हणून, तो नित्य म्हणजे अविनाशी आहे तो विभु आहे म्हणजे जहादेवापासून अत्यंत जडवस्तूपर्यंत सर्व विविध वस्तु होतोसा दिसतो चराचरांचा अतर्कात् तो करितो तो आकाराममाने सर्वगत व सर्वव्यापी आहे तसेंच, तो जघत सूक्ष्म आहे कारण शब्दादि स्थूल देणारी कारणें

त्याच्या ठिकाणी असत नाहीत हे सर्व विदित आहे की, शब्दस्वर्गादि गुण, आत्म-
बापुजादि उत्तरोत्तर स्थूल पदार्थ उत्पन्न करणारे असतात ही स्थूलज्ञाने त्याच्या
ठिकाणी नाहीत म्हणून तो अत्यंत सूक्ष्म आहे परमात्मा अदृश्य आहे म्हणजे
बाल सडे अद्वैतस्वप्नादि गुण त्याच्या ठिकाणी असल्यामुळे त्याच्या स्वच्छपाचा कोण-
त्याही प्रकारे क्षय होत नाही सर्वत्र आहे, शरीर अखंड तर पुष्ट होण किंवा रुध
होणे इत्यादि स्वच्छपांतर प्राप्त होईल पण जो अशरीर आहे, त्याचा क्षय कसा
होणार ! किंवा त्याला वृद्धि तरी कशी मान होणार ! राजाच्या घरा घनमंचय असतो
आणि त्याचा व्यय होतो तसा व्यय होवई कसे संभवनीय नाही आणि शेतर्गे
पुष्पाच्या कोणतेही रूप होण्याचा समभव नाही कारण तो निर्गुण आहे आणि सर्वांचा
आत्मा आहे व्यपाचा ही आत्मा तोय ! म्हणून तो अप्रय आहे

याप्रमाणे अगम्य, अज्ञाय, अकारण, नामरूपरहित, धर्मरहित, ज्ञान-वैशिष्ट्य-रहित
अविनाशी, सप्तसमाहक, सर्व-पार्षी, सर्व-सूक्ष्म, अप्रय, इत्यादि लक्षणें ज्याच्या ठिकाणी
आहेत, तो अक्षर परमात्मा होय पृथ्वी माता ज्याप्रमाणे सर्व स्थावरजगमाथे अधि-
ष्ठान-कारण आहे, त्याप्रमाणे हा सर्वभूतांचे अधिष्ठान कारण आहे याच्या सत्तेने सर्व
चक्रभूतें प्रकृत होताना म्हणून हा भूतवीरि आहे असो, याप्रमाणे सर्वलोक अज्ञान
हे सर्वज्यानी अक्षर (परमात्मक) ज्ञानी आणि विवेकी पुरुष मात्र साक्षात्कृत करत
वेतात साक्षा, ज्या विद्येन एवगुणान्वित अक्षराचा साक्षात्कार होतो त्या विद्येला
परविद्या असे म्हणतात. हा पद मन्त्राचा तात्पर्य आहे ॥ ६ ॥

रगरामानुज—'भूतवीरि' = सर्व भूतानि उपादानकारण

माध्व—या मन्त्रातील 'तन्' याचा अर्थ ज्याअर्थी असतो आहे पहिला 'तन्'
म्हणजे मत्सु; 'म्हणून' असाही या 'तन्' चा अर्थ आहे. तिसरा 'तन्' म्हणजे
ब्रह्म. ज्याअर्थी मत्सु हे अद्वैतविद्युत्तानीं युक्त आहे त्याअर्थी त्याला कोणतेही
उत्कार उत्पन्न होत नाहीत आणि ज्याअर्थी विद्वान् पुरुषांनीं वेदप्रत्ययन वल्ले म्हणजे
नास मत्सु समजते, त्याअर्थी वेदही परविद्या आहे, असे ठरते

मंत्र सातवा.

**यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयाः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-
लोमानि तथाऽक्षरात्संभवन्तीह विश्वम् ॥ ७ ॥**

अन्वय व अर्थः—**उर्णनाभिः** यथा सृजते, गृह्णते (कोळी ज्या-
प्रमाणे तंतु उत्पन्न करितो आणि गृह्ण करितो) पृथिव्यां यथा च

औपधयः संभवन्ति (पृथ्वी जशी अनेकवृक्षांना व औषधींना उत्पन्न करिते.) यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि (विद्यमान-जिवंत पुरुषापासून केश आणि लोम-लव-उत्पन्न होतात.) तथा इह विश्वं अक्षरात् संभवति (त्याप्रमाणे येथे, या संसारांत, विश्व हें अक्षर जो परमात्मा त्यापासून उत्पन्न होतें.) ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । अर्णनाभिर्लूताकीदः फिक्त्स्कारणान्तरसनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव वन्तून्वहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यागोपधयो प्रीक्षादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्त एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यद्येते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षायथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुरार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्व तदनेन ब्रह्मणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्मसृष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

शिष्य—भगवन् आविनाशि परमसु हे मर्गं चगवन्वि उत्ताविरथान आदे, असें आपण सांगितलें तें कमें वरें ? स्वतः आविकारी पत्नसु हे विश्व कोटून व वलें उत्पन्न करितें ।

सिद्धान्ती—ही तुम्हाकारण्यांनी शक्य निवारण करण्यासाठी सृष्टीनें लोक मसिद्ध दृष्टांत घेतले आहेत जाळी उत्पन्न करून, त्यांत वीडे घरण्या कौळी तुला मारीतच आहे कोणत्याही तुमच्या कारणाचा अपेक्षा न करितां आपण स्वतः आपल्या स्वतः च्या शरीरांतून हा कौळी जाळ्याचे तन् उत्पन्न करितो, आपल्या शराराच्यादेर जाळ सिद्ध करितो आणि शेघरी त्या सर्वां जाळ्याचा स्वीकार आपल्या शरीरांत घेऊन करितो, म्हणजे त्या जाळ्याला आपलें स्वतःचें स्वरूप देतो याप्रमाणे आपण स्वतः आपल्या शरीरांतून जाळें उत्पन्न करून, पुनः त्या जाळ्याला त्यामत्तद्वय द्देष्याचे सामर्थ्य कोट्याला असतें. पृथ्वीलाही प्रीक्षेआदि वृक्षा पाण्यापासूनचें सर्व स्थावर-जगम पदार्थ स्वयमेव उत्पन्न करितां घेतान त्याचें स्वरूप लोकमसिद्ध असून हे पदार्थ पृथ्वीपासून मात्र उत्पन्न होतात आणि तेथेंच लयाला जातात असेच, मित्त

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्पाचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—तत् पतत् सत्यं (तैं हैं सत्य होय) यानि कर्माणि
कथयः मंत्रेषु अपश्यन्, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि, तानि नियतं
आचरथ, सत्यकामाः लोके सुकृतस्य पपः वः पन्थाः (त्रेतायुगामध्ये
पुष्कळ प्रकारांनी विस्तार पावलेलीं जी कर्मे मन्त्रांमध्ये ऋषींनी पूर्वी
स्वरूपानें पाहिलीं होती, तीं कर्मे तुम्ही नियमानें आचरीत जा. कर्म-
फलचा अभिलाष करणारे हे लोक हो ! इहलोकी सत्कर्मांचा हाच मार्ग
तुम्हांस योग्य आहे.) ॥ १ ॥

साहा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना ।
यत्तद्द्रेश्यमित्यादिना नामरूपमंत्रं च जायत इत्यन्तेन मन्थेनोक्त-
लक्षणमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता ।
अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विषेत्तव्यौ संसारमोक्षावित्युक्तो
ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषय कर्मादिसाधनक्रियाफलभेद-
रूप संसारोऽनादिरनन्तो दुःसखरूपत्वाद्वातव्यः प्रत्येक शरी-
रिभि । सामस्येन तदीस्रोतौवद्व्यवच्छेदरूपसमन्वयस्तदुपशम-
लक्षणो मोक्ष परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽज्ञरोऽमरोऽमृतोऽमय
शुद्ध प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षण परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं ताव-
दपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भ । तदर्थे हि तन्निर्वेदोप-
पत्ते । तथाच वक्ष्यति—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्” इत्या-
दिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्स-
त्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेषुऋग्वेदाद्याल्लयेषु कर्माण्यभिहोत्रादीनि
मन्त्रैरेव प्रकौशितानि कथयो गेषापिनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्त-
ष्टवन्त । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहि-
तान्यापेक्षितानि कर्माणि त्रेताया त्रयीसंयोगलक्षणाया द्वौनाश्वर्यौ-

द्रात्रप्रकारायामधिकरणभूताया बहुधा बहुप्रकार सततानि प्रवृत्तानि कर्मिनि त्रियमाणाणि त्रेताया वा युगे प्रायश प्रवृत्तान्यतो यूथ तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्य सत्यकामा यथाभूतकर्मफल-कामा सन्त । एष वो युष्माक पन्था मार्ग सुहृत्स्य स्वय निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्त लोचयते दृश्यते भुङ्ग्यत इति कर्मफल लोक उच्यते । तदर्थं तत्राप्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थे । तान्ये-तान्यप्रिहोत्रादीनि त्रय्या विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्य-फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थ ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादि वेद आणि त्याचा महा अथे मिळून अपरा विद्या होते, हे पडिल्या सडातील पांचव्या मंत्रात सांगितले मंतर सहाव्या मंत्रापासून पहिल्या सडाच्या शेवटच्या मंत्रापर्यंत 'अथोवा, अपाह' अश्या स्वराचेंने छुट्टि उत्पन्न करणारा ज्ञानमय जो अजिनाशी परमात्मा त्यांचे कथाध्यान ज्या विद्येने माझ होते, ना पराविदाही स्वल्पमासह व स्वविशेषमासह सांगितली आता, हापुढे हा दोन विद्याचे जे निरभिराले विषय आहेत त्यांचे विशेष सांगून अपराविद्येचा विषय सत्ता आहे आणि पराविद्येचा विषय मोक्ष आहे, असे पुढील प्रथात सांगायचाचें आहे प्रथमत अपराविद्येचा विषय सत्ता हा आहे, हे सुनि समेल हा सत्ता कनादि आहे, अनत आहे, दुःखस्वरूप आहे कर्तृभेद माधनभेद, कमभेद, फलभेद इत्यादि अनेक स्वपरभिर्दाना हा दु सपूर्ण समार विरक्षण झालेला आहे याचा त्यान प्रलेक शरीरी-पुढाचने (जीवानं) करावयाचा आहे अथवा सत्ता दाखून दावयाचा आहे कारण तो दु सखरूप आहे व त्याचप्रमाणे नदीचा प्रवाह जमा असह असतो, तसा या समष्टिरूप सत्ताचा प्रवाह जीवसृष्टाचें असह आहे याचा निरास उपसामार्ग (सत्तारा पासून निवृत्त झेपान) मात्र धावयाचा आहे, ज्ञानपूर्वक सत्ताविशुषि म्हणजेच मोक्ष होय हा मोक्षविषय पराविद्येचा आहे, हा मोक्ष अनान्दि, अनत, अनर, अमन, अमृत, अमय, शुद्ध, मसन्न, स्वन मय्य प्रतिष्ठित झालेला (सत्तव व स्वयमु), परत आनदाच स्थान आणि अद्वितीय धसा आहे हे ज्ञान झाले म्हणजे मुक्त पुसनाचा सत्ता नष्ट होतो समष्टि सत्ता असह असतोच

दिग्ध—मयवन् । कता, कम इत्यादि भेद निद्रेमध्येही नाहिले होयान यापदन निद्रेमध्ये आपण मोक्षसुख अनुभवितो, असा कीर्णा शक्ता काढतील त्याचे उगाधान करा'

सिद्धान्ती—निद्रेमध्ये अज्ञानार्थं यत्नव्य असत अज्ञान म्हणजे मोक्ष मध्ये सत्तानिवृत्तीपरोपर स्वरूपार्थ ज्ञान असेल, तर अज्ञानरूपभेद विशेषरूपार्थे आणि सामान्यरूपान नाहिले होऊन पूर्वसंभितकर्मापा नामा होती व भेदरूपी कम, त्याचा अभिमान आणि त्याच्या कलापी वासना हे रडात नाहिले, म्हणून ज्ञानीजीवाचा व

शिष्य—मृणजे काय ।

सिद्धान्ती—पृथ्वीची मूल द्रव्ये मृणजे ईश्वराची 'उपाधि' या दृष्टीने अज्ञापारी माया होय. ही माया पृथ्वीआपत्तेजादि पंच महाभूतांच्या व मनःसृष्टीच्या अव्याकृतस्वरूपाची असते ही प्रथम अव्याकृतरूपाने उत्पन्न होऊन नंतर व्याकृत मृणजे विशिष्ट स्वरूपांनी उत्पन्न झालेली सर्वांस उपलब्ध होते.

शिष्य—माया तर अनादि आहे. मग ती उत्पन्न होते असे कसे म्हणता येईल ?

सिद्धान्ती—जीवदृष्टीने माया अनादिच आहे; पण येथे अव्याकृत इत्यादि शब्दांनी वाच्य असलेले मायातत्त्व मृणजे तीन गुणांची समस्थिति असणारी आणि पंचमहाभूतादि स्वर्णेषु व्याप्त माय होतील, असे मूल मायातत्त्व उत्पन्न मृणजे प्रकट होते सारास, स्वर्गाच्या आदिकांली मत्वादि त्रिगुण समस्थितित असताना तेव्हा, त्याला व पुढे उत्पत्तिस्थितिआदि संस्कार ससारी जीवांच्या वास्तवाकर्मांसहून जेथे होतात, त्याला मायातत्त्व असे म्हणतात व हे मायातत्त्व परब्रह्म आपल्या स्वतःपासून आपण स्वतः उत्पन्न अथवा प्रकट करिते. नंतर या अवाकृतापासून अथवा पुढे ज्याला निरनिराळ्या अवस्था जीवांच्या वास्तवा कर्मानुरार बहुसामर्थ्याने माय म्हणण्याच्या ओहने, अशा अज्ञापासून—मूल पदकद्रव्यापासून—हिरण्यगर्भ (माय) उत्पन्न होतो. याचीही उत्पत्ति ज्ञानबुद्धि आणि क्रियाबुद्धि यांनी अधिष्ठित असून, सर्व जगत्ताचे साधारण कारण असणारा हा दिव्यगर्भ आहे. याची उत्पत्ति मत्वापासूनच आहे.

शिष्य—मृणजे कसे !

सिद्धान्ती—ह्यान शक्तीनी व सियाशक्तीनी अधिष्ठित असलेले विशिष्ट जगत् आपल्यास दिसते. या जगाचे समष्टिकरण हा हिरण्यगर्भ आहे. जीवाला विशेष ज्ञान आणि विशेष कर्म कल्प्यानी साधने असतात. या विशेष सामर्थ्यांस एकत्र करणारा किंवा ही विशेष सामर्थ्ये एकत्र झाली आहेत ज्याच्या ठिकाणी, असा हिरण्यगर्भ असतो अज्ञान व अज्ञानाने उत्पन्न होणाऱ्या वास्तवा आणि वास्तवान्मय कर्म, यांचे एकीकरण योजकत्वाने जेथे होते, त्या अव्यक्त योजकाचे अक्षर हिरण्यगर्भ असतो. साधन, हा जगाचा आत्मा अथवा सूत्रात्मा अव्यक्तानंतर व अव्यक्ताच्या द्वारा उत्पन्न होतो. मृणजे प्रथम अव्यक्त आणि नंतर हिरण्यगर्भ या क्रमाने उत्पत्ति होते. हिरण्यगर्भापासून मन नांवाचे द्रव्य उत्पन्न होते. हे शक्यत्व, विकल्प, साध्य आणि निमित्तवादि रूपा असते. या शक्यत्वविकल्पात्मक मनोपासून व मनानंतर सत्य नावाचे आकार-वायु-आदि भूतपचक निर्माण होतं. त्यापासून अण्ड (महांड), आणि नंतर पृथ्वी आदि सब भुवने उत्पन्न होतात. या लौकिकत्व मनुष्यमनुस प्राण्यांचे व पौष्ट्यमानुसार कर्म होत असते. आणि कर्मांच्या निमित्ताने कर्मांपासून ईश्वराज्ञेने उत्पन्न झालेले फल अमृतरूपाने निर्माण होतं. या फलाला अमृत असे म्हणतात.

* हिरण्यगर्भ—अक्षर-अक्षर तर अमित्य असते, असे आपले समर्थ आहे.

सिद्धान्ती—तै तार सर्वे च आहे पण जोपर्यंत कर्मांचा नाश होत नाही, कोणिसा कल्पामध्ये शुद्धां कर्म करण्याच्या वास्तवांचा नाश होत नाही, तोंपर्यंत कर्मकलाचाही नाश होत नाही सारांश, ज्ञानाशिवाय कर्मांचा नाश नाही अज्ञानाची अनंत कोणिसा वर्षे गेली तरी कर्म-नाश होत नाही अर्थात्तप खल्वस्य कर्मकलाचाही नाश होत नाही म्हणून कर्मकलाला अमृत असें मुनीनें शिरोपण दिलें याप्रमाणें सृष्टीचा रम आहे अल्पक, द्विरूपगमं, मन (मद्ग), पचनशब्दनें, मद्गोड, तप्तभुवनं, जीवधिं कर्म आणि अमृत कर्मकल असा हा जीवदृष्टीनें अनादि सृष्टिभ्रम आहे ॥ ८ ॥

रा०—'अन्न' = चेतनाचेतनसमष्टि ही अण्वारूढ असते मत्स्य=मोक्षयुग 'कर्मसु कामते' = अमृतसाधक कर्म अथवा कर्मानर्थे जें मोक्षाधी मात्र कर्म हें, तें कर्म.

माध्य—'तप' = आलोचन, सवत्यांनं संकल्पकामर्थे विकार होत नाही ननु अन्न म्हणजे देव आणि जड वस्तु उत्पन्न होनात ॥११॥

मंत्र नवधा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अन्नं च जायते (जो सर्व-ज्ञाता आहे, जो सर्ववेत्ता आहे, ज्याचे ज्ञान हेंच तप आहे, त्यापासून हें ब्रह्म, हीं नामरूपे आणि हें अन्न उत्पन्न होते) ॥ ९ ॥

उक्तमेवार्थमुपसजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽ-
क्षराख्य सर्वज्ञ सामान्येन सर्व जानार्ताति सर्वज्ञ । विशेषेण सर्व
वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सर्वविद्यलक्षण
तपो नाऽऽयासलक्षणं तस्माद्यथोक्तसर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं प्रस्य
हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि-
लक्षणम् । रूपमिदं शुद्धं नीलमित्यादि । अन्नं च ग्रीहियवादिदक्षणं
जायते । पूर्वमन्त्रोक्तत्रयेणैतद्विरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

शिष्य—मृणजे काय ?

सिद्धान्ती—सृष्टीची मूल द्रव्ये मृणजे ईश्वराची 'उपाधि' या दृष्टीनं भक्तगारा माया होय हा माया पृथ्वीआत्मजेजादि पंच महामूर्तांच्या व मन सृष्टीच्या अख्या-
कृतस्वरूपाची असते ही प्रथम अव्याकृतरूपाने उत्पन्न होऊन नंतर अव्याकृत मृणजे
विशिश्ट स्वरूपाची उत्पन्न झालेली सर्वांस उपलब्ध होते

शिष्य—माया तर अनादि आहे मग ती उत्पन्न होते असे कसे म्हणता येईल ?

सिद्धान्ती—जीवदृष्टीने माया अनादिच आहे, पण येथे अव्याकृत इत्यादि
शब्दाना शक्य असलेले मायातत्त्व म्हणजे तीन गुणांची समस्थिति असणारी आणि
पंचमहाभूतादि स्वरूपे न्याता मात क्षेत्रीय, असा मूल मायातत्त्व उत्पन्न म्हणजे प्रकट होणे
साक्षात्, स्वर्गाच्या आदिकाशी सर्वत्रादि त्रिगुण समस्थिति असताना सैम्य, त्याला व पुढे
उपस्थितिनिजादि सत्कार सत्तागी जीवांच्या वासनासर्मावास्तु जेथे होतात, त्याला
मायातत्त्व असे म्हणतात व हे मायातत्त्व परब्रह्म आपल्या सत्त पासून आपण स्वतः
उत्पन्न अथवा प्रकट करिते नंतर या अव्याकृतापासून अथवा पुढे ज्याला निरनिराख्या
अवस्था जाणाऱ्या वासना वमानुसार महत्सामर्थ्याने प्राप्त व्हावयाच्या आहेत, अशा
अज्ञापासून-मूल प्रकटव्यापासून-हिरण्यगर्भ (माण) उत्पन्न होतो याचीच उत्पत्ति
ज्ञानशक्ति आणि क्रियाशक्ति यांनी अधिष्ठित असून, सर्व जगताचे साधारण कारण
असणारा हा हिरण्यगर्भ आहे याची उत्पत्ति ब्रह्मपासूनच आहे.

शिष्य—मृणजे कस ?

सिद्धान्ती—ज्ञान अर्थांनी व क्रियाशक्तींनी अधिष्ठित असलेले विशिष्ट जगत्
आपल्यास दिसते या जगाचे समष्टिकरण हा हिरण्यगर्भ आहे जीवाला विशेष
ज्ञान आणि विशेष कर्म करण्याची साधने असतात. या विशेष सामर्थ्यांस एकत्र
कणवारा किंवा ही विशेष सामर्थ्ये एकत्र झाली आहेत ज्याच्या त्रिकाणी, असा हिर
ण्यगर्भ असतो अज्ञान व अज्ञानाने उत्पन्न होणाऱ्या वासना आणि वासनाजन्य
कर्म, यांचे एकीकरण बीजरूपाचे जेथे होते, त्या अव्यक्त बीजाचा अक्षुर हिरण्यगर्भ
असतो. साक्षात्, हा जगाचा आत्मा अथवा सूक्ष्मात्म अव्यक्तानंतर व अव्यक्ताच्या
द्वारा उत्पन्न होतो म्हणजे प्रथम अव्यक्त आणि नंतर हिरण्यगर्भ या कर्मांचे उत्पत्ति
होणे हिरण्यगर्भापासून मन नांवाचे द्रव्य उत्पन्न होते, हे संकल्प, विकल्प, साक्षात्
आणि निश्चयादि रूपा असते या सकल्पविकल्पात्मक मनपासून व मनानंतर सत्व
नांवाचे आकाश-वायु-आदि भूतपञ्च निर्माण होते त्यापासून अण्ड (ब्रह्मांड),
आणि नंतर पृथ्वी आदि सप्त भुवने उत्पन्न होतात. या लोकांचेच मनुष्यप्रमुखा प्राण्यांचे
वणाश्वानुसार कर्म हीन असते आणि कर्मांच्या निमित्ताने कर्मापासून ईश्वराहोने
उत्पन्न झालेले फल अमृतरूपाने निर्माण होते या फलाला अमृत असे म्हणतात

शिष्य—कर्म-फल तर अनित्य असते, असे आपले साधने आहे.

समर्थने करण्यासाठीं मुण्डकोपनिषत्तील अनेक मंत्रांचा ही या आचार्यांनीं अवतार केला आहे. हें सर्वं प्रकरण निहालमुमुक्षुती वाचण्यासाठीं आहे. याच प्रमाणें 'हं उपनिषद् जीवपर आहे' या शक्या महासुब्राह्म्या सिद्धांतांनीं व मुण्डकोपनिषदांतील मध्यांनीं परिहार केला आहे. जीव व ब्रह्म हें दोन पदार्थ निरनिराळे असून सैव्य सेवक आहेत असें ठरवून हें सर्व उपनिषद् भाष्यतांचें मात्र पदार्थ स्वल्प सांगणां हें आहे, जींचाचें विषय प्रकृतीचे नव्हे, असा सिद्धांत आपल्या समजुतीनें स्थापित केला आहे.

*यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।

तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

मंत्रार्थ—ज्याहून पर किंवा अपर (श्रेष्ठतर किंवा कनिष्ठतर) असें काही नाही, ज्याहून लक्ष्मण पदार्थ (जड किंवा जीव) नाही किंवा भोला नाही, जो एकाकी असून वृक्षाप्रमाणे परमपदाचे ठिकाणीं लब्ध राहतो, त्या पुरुषाने हें सर्व विश्व पूर्ण केले आहे.

'यस्मात्परं नापरमस्ति'—ज्याच्याहून दुसरे कांहीं श्रेष्ठ नाही, 'वृक्ष इव'—वाला वदनाच असा दुसरा कोणी नसल्यामुळे हा वृक्षानारसासाठ असतो हा मंत्र प्रक्षिप्त नाही असा श्रारथरामानुजाचा अभिप्राय आहे. हा मंत्र इतर भाष्यकारांनीं घेतला नाही.

मुण्डकोपनिषत् प्रथमखण्ड समाप्त

सिद्धान्ती—मार्गे सांगितलेल्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी भुक्ति पुढील जथं सगत आहे व पुढे जे अपरविद्येचे प्रकरण येणार आहे, त्याचा आरंभ या मंत्रात केला आहे. ऐकः मार्गे ज्याचे म्हणून सांगितले आहे तो अक्षर नांवाचा परमात्मा सवज्ञ आहे म्हणजे त्याला सामान्यरूपाने सर्वांचे ज्ञान असते. माया नामक उपाधि घेऊन तो समष्टिरूपाने (हिरण्यगर्भ होऊन) सर्वज्ञ होतो व अविद्या नामक उपाधि घेऊन व्यतिरूपाने जीव होतो आणि सर्व विशेषांचे ज्ञान त्याला होते म्हणून त्याला सर्व-वेत्ता असे म्हणतात. त्याला स्वतःच्या उपाधीचे व उपाधिजन्य वस्तूचे सामान्य आणि विशेष ज्ञान असते असो, या सवज्ञ आणि सर्व-वेत्त्या परमात्म्याचे तप म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्या सर्व पदार्थांचे सत्त्वप्रधानमोयन्या (ज्ञानगुणाच्या) साहाय्याने रमणेपूर्वकचिंतन होय अर्थातच या परमेश्वरीय तपान कोणासाठी प्रचारचे कर्म आघात, असत नाहीत अशा ज्ञानामत्र तपश्यां करणाऱ्या सर्वज्ञ परमात्म्यापासून कार्यरूपी द्विपदार्थांची उत्पत्ति होते तसेच मामद्मी उत्पन्न होई हा देवदत्त, हा यज्ञदत्त हीं नामे होते हे पारं, हे निष्क इत्यादि धर्म होत, असो, समष्टि प्राप्त (हिरण्यगर्भ) आणि अन्न (मादि इवादि सव विशेष पदार्थ) महापासून उत्पन्न होनात वण ते पूर्वीच्या मंत्रात सांगितल्या क्रमाने उत्पन्न होनात व माममार्गे खोली मंत्रात विशेष सादत नाही ॥ १ ॥

रग०— 'सवज्ञ' = सर्व विषयज्ञान 'सर्वविद्' = प्रत्येक वस्तूचे सब प्रकार ज्ञान-प्राप्त परमेश्वर हा सकल मात्र कीर्तो

प्रथम अव्याहृत उत्पन्न होणे व त्याद्वारे व त्यानंतर नामरूपात्मक व्याहृत सृष्टि इत्यन्न होते

भाष्य०—या उपनिषदाचे तात्पर्य भगवत्पुत्र मात्र आहे श्रीमन्नवान् वादरावणानी ही हे उपनिषद् भगवत्पुत्र आहे, असे समन्वयाव्याख्यान्ये सांगितले आहे मसूख (१२१२१) या सूत्रावर व्याख्यान करताना 'अद्वैतमतार्थ' या मुण्डकोपनिषदात मंत्राचा उल्लेख करून दखत, भासून इत्यादिकांचा म्हणजे अचेतनाचा अथवा भिन्न अथवा वेद्याच्या वस्तूचा परमेश्वररूपसमर्थाने विरह केला न्याचपमाण 'अयात् अतस्त' इत्यादि विशेषणांना मनुष्यादिकांचा निषेध होतो हे गुण पाषाणादिकात्म्ये दिसत नाहीत म्हणून अद्वैतत्वादि विशिष्टासारांने मधान स्वरूपाचा उल्लेख झुताला इष्ट आहे परम पुत्रमात्र उल्लेख इष्ट नाही, आणि ज्ञानमय या उपनिषदात प्रकृति आणि आत्मा यांच्या संपर्काने मात्र विवेचन झालेले आहे, परमात्मा नाही हा पुत्र पक्ष उगत करून त्याचा विघात केला आहे, आणि असा सिद्धांत केला आहे की, 'या सवज्ञ जाणि सववेत्ता आह' (मु० २।३।०) इत्यादि वाक्ये या उपनिषदात आहेत त्यावरून जेना आ मि अचेतन मृतीचे उपादान काळ अक्षय्यार परमेश्वर मात्र वेधे इष्ट आहे, तसेच 'सवज्ञ जाणि भूतयोनि ही विशेषीएका परमात्म्यालाच पाण होनात, इतरात होत नाहीत असा सिद्धांत केला आहे हे आम्ही म्हणत

द्वात्रयप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कार्मिभिर्भ्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफल-
कामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्व-
र्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति
कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तन्मात्रय एष मार्ग इत्यर्थः । तान्ये-
तान्यभिहोनादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येप पन्था अवश्य-
फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धान्तां—रूपेण, पञ्चवेद इत्यादि वेद आणि त्याची सहा अंगे मिळून अपरा-
विद्या होते, हे पहिल्या सदातील पाचव्या मन्त्रात सांगितले. नंतर सहाव्या मन्त्रापासून
पहिल्या सदाच्या शेवटच्या मन्त्रापर्यंत 'अगोचर, अपाह' असून स्वसत्तेने सृष्टि संपन्न
करणारा ज्ञानमय जो अजिनाशी परमात्मा त्याचे यथासंज्ञान ज्या विद्येने प्राप्त होते, ती
परानिदाही स्वसत्प्राप्त व स्वविशेषणाने सांगितला अर्था, सातुडे हा दोन विद्यांचे
जे निरनिराळे विषय आहेत त्याचे विशेष सांगून अपराविद्येचा विषय सत्सार आहे
आणि पराविद्येचा विषय मोक्ष आहे, असे पुढील पंधात सांगायचाचें आहे. प्रथमतः
अपराविद्येचा विषय सत्सार हा आहे, हे श्रुति मार्गेत हा सत्सार अनादि आहे, अनंत
आहे, दुःसत्स्वरूप आहे कर्तृभेद, साधनभेद, कर्मभेद, फलभेद इत्यादि अनेक
स्वभेदांणी हा दुःसत्पूर्ण सत्सार विलक्षण झालेला आहे याचा त्याच मन्वेक शरीरी-
पुरुषार्थ (जीवने) सांगण्याचा आहे जेथवा सत्सार दृक्चून यावयाचा आहे कारण
तो दुःसत्स्वरूप आहे व त्याचप्रमाणे नदीचा प्रवाह जसा अस्त अस्ततो, तसा या
समष्टिरूप सत्साराचा प्रवाह जीवहृदीनें अस्त आहे याचा निरास उपपत्तीनें (सत्सारा-
पासून निवृत्त होण्याने) माघ सावयाचा आहे, ज्ञानपूर्वक सत्सारनिवृत्ति म्हणजेच मोक्ष
होय हा मोक्षविषय पराविद्येचा आहे, हा मोक्ष अनादि, अनंत, अजर, अमर,
अमृत, अमय, शुद्ध, मस्तक, स्वतःमध्ये प्रतिष्ठित झालेला (स्वतंत्र व स्वयमु), परम
आनंदाचे स्थान आणि अद्वितीय असा आहे हे ज्ञान झाले म्हणजे मुक्त पुरुषाचा
सत्सार नष्ट होतो समष्टि सत्सार अस्त असतोच

दिश्य—गणवन् । कर्ता, कर्म इत्यादि भेद निद्रेमध्येही नाहीं होताना यावद्धत
निद्रेमध्ये आपण मोक्षदुःख अनुभवितो, अशी कोणी धका काढतील त्याचें समाधान वृत्ते ।

सिद्धान्तां—निद्रेमध्ये अज्ञानाचें वस्तव्य असून अज्ञान म्हणजे मोक्ष नष्ट
सत्सारनिवृत्तीविषय स्वदृष्टाचे ज्ञान असेल, तर अज्ञानरूपभेद विशेषज्ञाने आणि
सामान्यदृष्टाने ग्राहीते होऊन पूर्वसंचितकर्मांचा नारा होतो व भेदही कर्म, त्याचा
अभिमान आणि त्याच्या फलाची शक्ती ही म्हणत नाहीं, म्हणून ज्ञानीजीवाचा व

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्पाचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—तत् एतत् सत्यं (तैं हैं सत्य होय) यानि कर्माणि
कथयः मंत्रेषु अपश्यन्, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि, तानि नियतं
आचरथ, सत्यकामाः लोके सुकृतस्य परः व पन्थाः (त्रेतायुगामध्ये
पुष्कळ प्रकारांनी विस्तार पावलेली जी कर्मे मगामध्ये करपीनी पूर्वी
स्वरूपानें पाहिलीं होती, ती कर्मे तुम्हीं निघमाणें आचरोत जा. कर्म-
फलाचा अभिलाष करणारे हे लोक हो ! इहलोकी सत्कर्माचा हाच मार्ग
तुम्हास योग्य आहे) ॥ १ ॥

साहा वेदा अपरा विशोका—तृग्येदो यजुर्वेद इत्यादिना ।
यत्तद्वेदमित्यादिना नामरूपमत्र च जायत इत्यन्तेन मन्त्रेनोक्त-
लक्षणमक्षर यथा विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोत्ता ।
अत परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेकज्यौ ससारमोक्षावितुत्तरो
मन्त्र जायते । तत्रापरविद्याविषय कर्मादिसापनकियाफलभेद-
रूप ससारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्वातव्य प्रत्येक शरी-
रिभि । मामस्येन नर्तामोतोऽन्यबच्छेदरूपसवन्पस्तदुपशम-
लक्षणे मोक्ष परविद्याविषयोऽनाग्रनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽमय
शुद्ध प्रसन्न स्वात्मप्रतिष्ठाक्षण परमातन्दोऽद्वय इति । पूर्व ताव-
दपरविद्याया विषयमदर्शनार्थमारम्भ । दर्शने हि मन्त्रिर्बदोप-
पत्ते । तथाप यक्ष्यति—“ परीह्य लोकाः कर्माचितान् ” इत्या-
दिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्रदर्शोपज्ञा तदेतत्स-
त्यमपितथम् । किं तन्मन्त्रेषु वेदाचारव्येषु कर्माण्यमिहोत्रादीनि
मन्त्रैरेव प्रक्षोशितानि कथयो मेधाविनो यसिष्ठादयो यान्यपश्यन्-
हवन्त । यत्तदेतत्सत्यमेवान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविदि-
गान्स्पष्टिष्टानि कर्माणि त्रेताया प्रथीसयोगलक्षणाया दीक्षाध्वयवौ-

- व्यति-समद्विषयी सत्पराया सचप नुगतौ, त्वाचं जन्मरणात्मकं यम नृप होतं.
- साच भोक्ष होय येथें स्वरूपज्ञानाचा जात्यत जावश्यकता आहे. अतो, भुनि प्रथमतः अणुव्यतिचेना विषय-सत्परा-संगण्याला आराम करित आहे उपपन्न आहे तु सद् पदाच दिसून त्याचें ज्ञान झालें म्हणजे त्या दुःखदपी पदाभासेचधानें निर्वेद (वीर, उदासीलता) उपपन्न होतो तसेंच, याच सहाय्या बाराव्या मन्त्रात ' कर्माणि पुष्ट झालेन्या लोकांच (सत्परात्मक सत्पुत्राणि) परिहाण करून ' हा निर्वेद सचप आशिला आहे त्याचाही हाच भावार्थ आहे पदार्थ पाहिल्याशिवाय त्याची परिहाण होत नाही व पाहिल्याशिवाय परिहाण करणें हेही योग्य नव्हे म्हणून येथें प्रथमतः सत्पराचें वचन परिहाण मुद्धानें केले आहे अतो, भुनि म्हणते - हे सच सत्यरूप आहे

शिष्य-हे म्हणजे !

सिद्धान्ती-कर्मदेदि प्रथमार्थे अभिज्ञोनादि कर्म मनांनी मन्त्राशित केलेली आहेत या कर्मांचें स्वरूप वसिष्ठादि मुद्रिवानु कर्मसत उत्तम कळले होते या कर्मांत सत्य दे नसत दिलें आहे कारण, ही वेदविहित कर्में पुरावावार्थी निश्चित नापार्थ आहेत ही कर्में म्हणजे होत (कर्मदेवसित अथे, किंवा होत्र कर्म), आध्वर्यव (यजुर्वेद पठित अर्थ किंवा यानुप कर्म) ओद्गात्र (सामवेदपठित गायन) इत्यादि तीन कर्मांचा संयोग होय ही सयी सर्व कर्मांच अधिकरण आहे ही अभिज्ञोत्र-यज्ञादि कपिट्ट कर्में अनेक मन्त्रांनी प्रवृत्त होत असतात तीन मन्त्रांची कर्म एकत्र होताना म्हणून यांत ' जेता ' असें म्हटलें

शिष्य-किंवा येतामुगात्म्ये ह्य कर्मांनी अनेकद्वयी प्रवृत्ति शाली, असें म्हटलें नरा !

सिद्धान्तो-नाहीं मत्पत्नय नाझे सर्वज्ञ कर्माणां ही कर्में विहित केलेली आहेत व सत्परी पुत्रपदि अध्वर्यामरूप पुत्रवार्थे साम्य करण्यत हीं कर्में सर्वथा समर्थ आहेत, असें यथाथ ज्ञान असलें म्हणजे शक्य अतो, भुनि म्हणते कर्मांप्रमाणें फल होतें. फल मात यज्ञें जशी इच्छा करणारे सत्यजामी लोक हो ! तुम्ही या कर्माविहित कर्मांचे यथाशक्त अनुष्ठान निपमार्तें करित या तुम्हाला हाच योग्य मार्ग आहे हाच पुण्यमार्ग आहे. आपण स्वतः केलेल्या कर्माचें फल आपल्यांत मिळतें व भोगार्थे हाणतें, म्हणून कर्मफलला भुतां ' लोक ' (दिवसें हा अध्वर्यव येथें होतो त म्भय) जशी सत्ता दिती आहे (आध्वर्याया ' स्वहृताभि ' जसा पाठ होता कीं वाप !) ' लोक ' याचा अर्थ यज्ञांत, उपभोग घेणें, असा आहे म्हणून कर्मफलला ' लोक ' असें म्हटलें, त्या शुद्धतां उपपन्न होणाऱ्या सत्पराची मांनि शास्त्रविहित कर्मांपरमाणें मात्र होत असते सारथ, तीन वेदांमध्ये अभिज्ञोत्रादि जीं जीं कर्म विहित केलेली आहेत, तीं तीं कर्में स्वर्गादि फलअपराय साम्य कश्चिद्यत म्हणून ' विहित कर्मांपत्नय ' हा फळेच्या धारण करणाऱ्या सत्परीलोकांचा मार्ग आहे, असें भुतांन सांगणार ॥ १ ॥

रस्य—सत्य=नित्य=उत्तम्यादि पशुविकारशुभ 'परि'—अतीन्द्रिय-साक्षात्कार समर्थ पुरुष वेदविहित कर्म मङ्गलान् पुरश्चरं निष्कामत यथासांग केही पशहिनत ॥ सकाम वेदोक्त कर्म ही पुण्यफलक झेतान व चतुर्मुखाच्चा लोकात्त वेतान

भाष्य—अपरनिवेन कर्ममीनात्ता समगतो आधि परविद्येनें आमज्ञान मात्र होऊन काम-साफल्य होते कम जाधि ज्ञान ही मङ्गपरच, असलात परविद्येनें तत्पश्यी भगवान् स्वरूपता समगतो यासाठीं त्वाये वेम मात्र कायें अशी इच्छा करून विहित कर्म करीं म्हणजे कर्म सागणारी विद्या हीच पराविद्या होते अन्यथा होत नाही 'सत्यवान्' या पदान सव आश्रमांचा समूह हाथो सारांश रत पुण्यान्धे भगवद्भक्त कर्म करीत, त्यासमाण सर्वातीं कर्म करतीं हा शुभाचा उपदेश आहे आधि सद्गुणार श्रुतीनें (मत्र २ ते ६) कममीनात्तेपा विचार केला आहे या उपदेशानुसार केलेलीं सधे कर्में यज्ञ दान आधि तप या स्वरूपाचीं होतान आधि हीं कर्म देवाधिदेव जो परमेश्वर याच्या लोकीं नेऊन जीनास पोहचवितात एवच ज्ञानफलानें मात्र कम साफल्य होत 'मी कर्ता नव्हे, हरि सचकर्ता आहे माझे सच कम म्हणजे त्याची पूजा आहे' अशा मनोवृत्तीनें निष्काम व ज्ञानपूर्वक कम केलें हाणजे परब्रह्म-लोकाची प्राप्ति होते

मंत्र दुसरा.

यदा लेलायते सार्धिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागान्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

अन्वप व अर्थः—समिद्धे हव्यवाहने यदा अर्धिः लेलायते, तदा आज्यभागौ अन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत्, (पेटलेल्या अमितुडामध्ये वसणारा अग्नि जेव्हा आपल्या ज्वालनें स्पदन करित असतो, तेव्हा दोन आज्यभागांच्या अवकाश-स्थलान्धे आहुतीचा प्रक्षेप करावा) ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथम प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्माणा प्राधन्यान् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितै सम्यग्निद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्याचिस्तदा षष्टिमन्काले लेलायमाने चलत्याचिष्याज्य भागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुती प्रतिपादयत्यक्षिपेदेवतामुदिश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षण कर्मभागौ लोकप्राप्तये यन्थास्तरय च सम्यकरण दुष्करम् । विपत्तयस्तुवनेका भवन्ति ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—सर्व कर्मांच्या जाणी अग्निहोत्र कम असतं म्हणून युक्तानें मद्रथाना मदीं (उदाहरणासाठी) या प्रथम कर्माचा अवतार घेता आहे अग्निहोत्राचा विधि क्षमा-जेव्हा उत्तम प्रकारच्या ज्वालामाला इधनांनीं अपिकुंडांत प्रगल्भित झालेला इष्यवाहन आपल्या ज्वालानीं मिरवू लागतो व निरनिराळ्या ज्वालार्थें स्फटन कलितो, नेह्मी (जाहवणीय अग्नीमध्ये ' अग्नेरवाहा ' सोमापत्तहा ' अशा दोन घृताहुती दशपूर्वमासाच्या वेळी दक्षिणोत्तर भागीं घाव्या लागतात या दोन जाहुतींमध्ये स्थळान्तर असतें, प्रधानस्थानाला आवापस्थान असें म्हणतात अग्निहोत्रांतही सूप आणि घनापति यांस सकाळीं व अग्नि आणि घनापति यांस संध्याकाळीं जाहुती देत जस तात असो) आग्याहुतीच्या स्थानामध्ये ज आवापस्थान असते, त्यांत घनताच्या उद्दे शानें जाहुती देत जा या अनेक दिवस हा प्रयोग चालवण्याचा असता, म्हणून आहुती हें पद अनेकवचनान्त आहे हा यथार्थ जाहुतिमहोत्सवात्मक विधि हा कर्ममार्ग होय हा स्वर्गमार्गाचें उत्तम साधन आहे हें खरें पण, कर्माचें यथायोग्य आणि यथासांग अनुष्ठान पडणें अत्यंत कठीण आहे सकाळीं अनेक प्रकारची उत्पन्न होताना म्हणून हा कर्ममार्ग अत्यंत कठीण आहे हें काण्विय पुढील मंत्रांत सांगितलें आहे ॥२॥

मंत्र तिसरा.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमघातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिचर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमाससमांस्तस्य लोकान्द्दिनस्ति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्र अदर्श, अपौर्णमासं, अघातुर्मास्यं, अनाग्रयण, अतिथिचर्जितं, अहुतं, अवैश्वदेवं, अविधिनाहुतं, तस्य आसत्तमान् लोकान् दिनस्ति (ज्याचें अग्निहोत्र दर्शपौर्णमासवर्जित आहे, जो ' चातुर्मास्य ' कर्म करित नाही, जो ' अग्रहायण '—कर्म-विमुक्त असतो, जो अतिथीचा समाचार घेत नाही, जो यथाकाली आहुति देत नाही, वैश्वदेव करित नाही, आहुती दिव्याच तर शास्त्र-तिथिद्व पद्धतीनें देतो, त्याचे सात लोक नष्ट होतात.) ॥ ३ ॥

सारांश, अग्निहोत्राचें कम यथासांग होण्यांत अनेक प्रयत्न आहेत आणि यथा सांग कर्म झालें नाहीं तर कर्म-कर्ता अपोगनीस जातो ॥ ३ ॥

फथ यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्श दर्शाख्येन कर्मणा चर्जितम् ।
अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वादर्शस्य । अग्निहोत्रसवन्ध्यमग्निहोत्रिणो-

धनमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्या-
दिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वा
दपौर्णमास पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्य चातुर्मास्यकर्म
वर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयण शरदादिकर्तव्यं तत्र न क्रियते यस्य ।
तथाऽतिथिवर्जित चातिथिपूजन चाहन्यहन्यक्रियमाण यस्य स्वय
सम्प्राग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेव वैश्वदेवकर्मवर्जित
ह्यमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एव तु संपादितम-
संपादितमग्निहोत्रापद्युलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्रमान्स-
त्तमसंहितास्तस्य कर्तुर्लोकान्दिनस्ति हि नस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् ।
सन्दकक्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादय
सत्यान्ता सप्त लोका फल प्राप्यन्ते । ते लोका एव भूतेनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा स्वप्राप्यत्वाद्धिस्त्यन्त इवाऽऽयासमात्र त्वव्यभिचारी
त्यतो दिनस्योत्पद्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा सवध्यमाना पितृ-
पितामहप्रपितामहा पुत्रपौत्रप्रपौत्रा स्वात्मोपकारा सप्त लोका
उत्कप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हित्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—ज्या अग्निहोत्राचे अग्निहोत्रांत द्या नांवांचे कम (इष्टि) होत नाही-

शिष्य—अग्निहोत्राची दश नामक इष्टि तर अवश्य केली पाहिजे ही केली नाही
तर अग्निहोत्र यथासांग होणार नाही याचा अग्निहोत्राची निय सप्त आदे हे अग्नि
होत्राचे एक विविध अंग आहे म्हणून दशादि सप्त अग्निहोत्राची जणा विशेषणच आहेत

सिद्धान्ती—हे सर्व, पण असही द्योक्ता जो अग्निहोत्री करीत नाही याचप्रमाणे
अग्निहोत्राचे अंग 'पौर्णमास कर्म' हे जो करीत नाही 'चातुर्मास्य' कर्म करीत
नाहीं, शरदृक्तुमर्षे 'अग्रयण इष्टि' करावी लागते ती जो करीत नाही, रोजच्या रोज
ज अतिथिपूजन अवश्य आहे, ते जो करीत नाही, यथाचालीं अमीला स्वतः आहुती
देत नाही, दशादिकापमर्षेच अग्निहोत्राचे अंग नसले तरी अवश्य असणारे वैश्वदेव
कर्म जो करीत नाही, आहुता दिल्या तरी जो निविद्धमाणाने व अश्वदेवेत आहुती
देतो सातश घातील ज्याची एक किंवा सप्त कर्मे पुत्रतात त्याला सकंते माम होतात
तसेच निविद्ध मार्याने संपादिलेले कम न संपादल्यासकाले होतें यथे अग्निहोत्र हे एक
संपलक्षण मात्र आहे तात्पर्य, सर्व वेदविहिता कर्मासंबंधाने सांगणाऱ्या अंगोपान्याचे जो
यथासाक्ष संपादन करीत नाही किंवा विहितकर्म मुर्खीच करित नाही त्याच सात लोक
नष्ट झाल्यातासे होणार अग्नि निवड धन मात्र त्याच्या पदवीं सात पडतात आतां तर
यथासांग कम हालें तर सात लोक (म्हणजे भू, भुव स्व मग्न जन तप आणि

सत्य हे लोक) ब्रह्मानुसूय प्राप्त होताना पण वर सांगितल्याप्रमाणे अग्निदान करून जार यथासंग शालें नाहीं तर त्याला बरील सत लोक मिळवण्याचे नाईल, असें होतें सातमा, त्याचा नाशच जणू काहीं होतो आणि याचें आपास हेंच काय तें फल त्याला मिळतें अशुद्धकर्माचें फल आपास, हें निमित्त टाकलें जाते

शिष्य—श्री ब्रह्मकृता विप्रति आचार्य करितो म्हणून समलोकांचा नाश याच्या हातून होतो त लोक त्याला मिळत नाईल असें म्हणावयाच हें लोक शालें आतां अतलाक म्हणजे पिंड देण्याचेण्यासचघातें ज्यांचा आपला उपकार—कृत्याचा सधय येतो ते पिता सितामह आणि प्रतितामह अर्था पूर्वं पितांची प्रथी घेतली आणि पुत्र, पौत्र आणि प्रपौत्र अशी पुढची प्रया घेतली तर फुडेल की नाहीं ! आपल्या सह या सात पिण्या होतानाच

सिद्धान्तो—हा हा ! पिंडोदकदानान चरमाना पित्रादि प्रयीश्च उपकार करितो आणि अन्नदानान पुत्रादि प्रयाश्च उपकार करिता क्रिया पिंडदान बद्धन व अन्नदान बद्धन स्वकल्याण बद्धन पतो, आणि असा त्याचा उभय—प्रयश्च आपण मर्गे राहून सधय घडतो म्हणून सात पिण्यांचा व सात पितरादि राकांचा नाश वर सांगितला अविधारी व निपट्ट मार्गी अग्निहोत्रादि कर्म करणारा पुढय करितो असाहा अभ करव्यास काहीं प्रत्ययाव नाहीं ॥ ३ ॥

संघ चयथा.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
तेलायमाना इति सप्त जिहा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—काली, कराली च, मनोजवा च, सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च, तेलायमानादेवी इति सप्त जिहाः (कराली, काली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, विश्वरुची (तेलायमानादेवी) या सात जिह्वा आहेत) ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी तेलायमाना इति सप्त जिहा ।
काल्याचा विश्वरुच्यन्ता तेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिप्रसक्तार्था एता
सप्त जिहा ॥ ४ ॥

कालीपसूत विश्वरुचीपसून चपल असणाऱ्या बरील सप्त जिहा अग्नीच्या आदेन या सर्वांचा उपभाग आहुति—यज्ञ करण्यामध्ये असतो ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येता. सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एतेषु भ्राजमानेषु यः चरते, यथा काले च
‘आहुतय’ आददायन् (या देदिप्यमान अग्निजिह्वांच्या भेदागर्ध्वे जो
अग्निहोत्री शास्त्रोक्त कर्म करितो; त्याचप्रमाणे जो यथाकाली आहुतीचे
समर्पण करितो) एताः सूर्यस्य रश्मयः यत्र देवानां एकः पतिः
अधिवासः तं नयन्ति (या आहुति सूर्याचे फिरण होऊन त्याच्या
द्वाराने, जेथे देवाचा स्वामी वास्तव्य करितो, तेथे या सूर्यरश्मि यथोक्त
कारी अग्निहोत्र्याला घेऊन जातात) ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि
भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो य कालस्त
त्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन
निर्वर्तितास्त नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अग्नेन निर्व
र्तिता सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्सर्वो
देवानां पतिरिन्द्र एक सर्वानुपर्यधिबसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—जो अग्निहोत्री या सात दग्धपमान अग्निजिह्वाचा भेदागर्ध्व (एका
ज्वालेश्या व दुसऱ्या ज्वालेश्या मध्य अंतर असताने त्पान) आहुता दतो अग्निहोत्रादि
वभार्धे आचरण करितो आणि ज्या काळास अे कर्म करावयाचे तें वस त्या काळास मृगज
यथाकाली करितो मृगजे यजमानाने दिलेल्या आहुता यथाकालं समर्पित होतात
त्या अग्निहोत्र्याला यजमानाला घन्य करणाऱ्या या आहुती सूर्यकिरणरूपी होतात
आणि त्यांच्या साहाय्याने त्या आहुती आता रागलोकामध्ये यजमानाला घडून
जातात की अर्ध देवांचा राजा इन्द्र वास्तव्य करित असतो हा इन्द्र देवांचा स्वामी
असून, त्यांच्याहून सर्वथा भेद आहे व तो भेदलोकांत वास्तव्य करितो सादरी, यथा
सात कर्म करणारा अग्निहोत्री इन्द्रलोकां जातो ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

एहोहीति तमाहुनयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—‘वः एषः पुण्यः सुकृतः ब्रह्मलोकः’ ‘एहिएहि
इति’ प्रिया सुवर्चस वाचं अभिवदन्त्यः अर्चयन्त्यः आहुतयः तं यज-
मानं सूर्यस्य रश्मिभिः वहन्ति, (‘यावै, यावै’ असें म्हणून या तेजस्वी
आहुती सूर्याच्या किरणसाहाय्याने यजमानाला वाहून नेऊन जातात व
‘हा तुमचा पुण्य-सुकृत ब्रह्मलोक आहे.’ अशा मधुरवाणीने यजमानाची
स्तुति करितात आणि त्याची पूजा करितात) ॥ ६ ॥

यथ सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एहोहीत्याहु-
यन्त्य । सुवर्चसो दीप्तिमत्य । किंच प्रियामिष्टा वाचं स्तुत्यादि-
लक्षणानभिन्नदन्त्य उचारयन्त्योऽर्चयन्त्य पूजयन्त्यथैव वो युष्माक
पुण्यं सुकृतं पन्था ब्रह्मलोक फलरूप । एव प्रिया वाचमभि-
वदन्त्यो वहन्तीत्यर्थ । ब्रह्मलोक स्वर्ग प्रकरणान् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—या तेजसा आहुती ‘यावै, यावै’ असें आमंत्रण करून आणि ‘हा
आपल्याक आपल्या पुण्याने पुनर आणि सुकृत ब्रह्म लोक (स्वर्गलोक) फल रूपाने
वाच शाला आदि’ अशा तऱ्हेचे विषय, इष्ट, मिष्ट, मधुर, स्तुति-परिपूर्ण शब्द उच्चारून
आणि यजमानाची भाषणना करून या आहुती यजमानाला स्थापनपूर्वक ब्रह्मलोकां
पाहून नेलात हा ब्रह्मलोक म्हणजे स्वर्ग लोक होय कारण हे स्वर्गचि प्रकरण आहे
स्वर्ग-विषय यथे पाळला आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

ब्रुवा स्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमधरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिमन्दन्ति मूढा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—एते यज्ञरूपाः अहदा ब्रुवाः (या यज्ञरूप नौका
अहद-विनाशी-असतात.) एषु अष्टादशोक्तं अधरं कर्म (यामध्ये

मौक्त्यर्थे यज्ञगारे लोक नष्ट होतात, यज्ञ वाय आभयं आहे ? पण असे काही लोक असतात की, ज्यांना हे अज्ञानजन्म यज्ञकर्म हेच काय ते मोक्षसाधन आहे असे पाटले जे लोक या कर्माने जाणून अभिनन्दन करून घेतात, ते लोक मात्र सरोवर अविचेकी होत अर्थातच त्यांना जरा आणि मृत्यु यास वश करणे लागते सत्त्व माने काही काळपर्यंत त्यात स्वयच्छस मिळते हे सर्वा, पण त्यांचे वाम ज्ञानात्म्य असल्यामुळे होणारे कर्मकलही अस्थिर असते व ते फळ संपल्यावर कर्मवत्याच्या मार्गान्म-मृत्यूची साडेसाती टांगलेली असतेच असते ॥ ५ ॥

इतरामानुज—जहादश-श्रीया कल्पिन्, यजमान व तपस्वी, किंवा १८ स्मृति

माध्व—या मंत्रांत विकलांग (अविधिपूर्वक) व सक्रम कर्मे अनिष्ट का आहेत हे सांगितले आहे 'जहादशोक्त'—पुराण, वाय, मीमांसा, यमशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गीत, अर्थशास्त्र, चार वेद आणि सहा शास्त्रे मिळून **अष्टादश** होताना या १८ पर्यायी सांगितलेले जहादशोक्त कर्म होय 'अक्षर १ म्हणजे अक्षर-स्मृत्युक्त-कमी योग्यतेचे=अयमूक्त-यज्ञोत्तर कर्म हे कर्मच श्रेष्ठ आहे, अस मगवतास विसरून मूर्ख लोक म्हणतात

मंत्र आठवा.

**अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डित-
मन्यमानाः । जह्यन्व्यमाना परियन्ति मूढा अन्ये-
नैव नीयमाना यथाऽन्धा. ॥ ८ ॥**

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां अन्तरे वर्तमानाः (नित्य अविद्ये-
मध्ये राहणारे) स्वयं धीराः (आपण मोठे विद्वान् आहो जसे
म्हणणारे) पण्डित मन्यमानाः (समजावयाचे ते आपल्यास समजले
आहे असे म्हणणारे) जह्यन्व्यमानाः मूढाः परियन्ति (शेवटी नाश
पावणारे मूर्ख लोक परिभ्रमण करीत असतात) अथेन नीयमानाः
अन्धाः इष (अचळ्यानी अचळ्याला न्यावे त्यामार्गे बरील अविद्यापेरित
पुरुषानी स्थिति होते) ॥ ८ ॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविचेकप्रया स्वयं वय-
मेव धीरा धीमन्त पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना
आत्मान सभावयन्तस्ते च जह्यन्व्यमाना जरारोगार्थनेकानर्थजाते-
ह्यन्यमाना मृश पाळवमाना परियन्ति विभ्रनान्त मूढा । दर्श-

नवार्जितत्वाद्नधेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमाना प्रदर्श्यमानमार्गा यथा
लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादीं पतन्ति उक्त्वत् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—अविद्येत्या साप्ताख्यात वावरणारे अल्पज्ञ व अल्प विवेका लोक
'आपण फार मोटे विद्वान् आहो' । 'समजून ध्याययार्णे' सें आख्यास सर्व समगले
जाहे । अस समजून आपन्वासप आपण शापासकी देत असतात व धय मानून
पेतात एण या अज्ञानी लोकांस त्यांच्याच मूर्खत्वामुळे जरा, रोग इत्यादि अनेक
संकटांपरा जोराचे धडे मान देत असतात आणि यामुळे हे तारसे परिधमण करित
राहतात, होत्रे नाहीसे झालेखा अधर्मे हार्ती धरलेले व त्यांच्या पाठीमागून जाणारे
अंधेले लोक स्ववहारात जयाप्रमाणे धाट्या-कूट्यात व हावू-सळग्यात जाऊन पड-
तात, त्याप्रमाणे ज्ञानधुन्य अविद्येच्या आपासान चालणारे अज्ञानी लोक जन्म-मृत्यूच्या
अध्याग गर्नेमध्ये जाऊन पडतात आणि तडमळत राहतात ॥ ८ ॥

माध्य०—'अविद्या' = इत्यरेच्या आणि भावरूप अज्ञान. यांनी 'पडिते' हे पद
निराळे करून अथ केला आहे 'पडितेनन्यमाना' = पडित्याच अभिमानांनी ज्वन्यमानः
ईसात्मक यत्त कारणे अभिहोत्राच्याही पातच समवेश होते

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति याला । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वाळाः 'वयं
कृतार्थाः' इति अभिमन्यन्ति (अविद्येमध्ये अनेक प्रकारांनी सचारणारे
बालिश लोक 'आपण कृतार्थ आहो' असें मानून अभिमानाने आपली
धन्यता गात असतात.) यत् रागात् कर्मिणः न प्रवेदयन्ति तेन
आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (ज्या अर्धी अभिमान-वासनादि
अविद्येस दश झालेले लोक तत्त्वज्ञानास पारसे होतात, त्याअर्थी त्या
लोकास दु खें प्राप्त होऊन स्वर्ग-लोकातूनही अष्ट व्हावें लागवें.) ॥९॥

किंचाविद्याया बहुधा बहुप्रकार वर्तमाना वयमेव कृतार्था कृत-
प्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्याभिमान कुर्वन्ति याला अज्ञानिन ।
यद्यस्मादेव कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्व न जानन्ति रागात्कर्मफल-

रागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखानि सन्ति क्षीण-
लोकाः क्षीणकर्मफला स्वर्गलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—अविद्येमध्ये एव अनेक ज्ञानशून्य कर्म कारणे लीक असे समज
तात कीं, भारतीय सांगितलेले विहित कर्म आपल्या ज्ञानून हाथे म्हणजे आपण घन्य
घातें, आपली इतिक्रमव्यक्ता सपली, आपल्यात ज्ञानाची कमी नरज नाही पण
ज्ञानाचें माहान्य काय आहे, हे या विवेकशून्य लोकांत समजले नसल्यामुळे कर्म
हाच जीवाचा नरपोदाय आहे असे हे लोक समजतात, आणि आपण मोठे कर्म-कर्ते
असा अभिमान बाळगता असतात. या लोकांत स्वल्पज्ञान घालें नसल्यामुळे कर्मांचा
अभिमान आणि कर्मकराची वास्तना व अज्ञान ही त्यांच्या परामर्शाचें निमित्त
होतात या कारणानें ते दुःखी होतात, आणि कर्मकरानें जरी त्यांत स्वर्ग प्राप्त
साटा, तरी पुण्यगारा क्षत्याबरोबर ते रश्मिभट होतात आणि दुःखी येऊन पडतात.
जसज्ज ज्ञानेच्या घरच्या केव्हां तरी नाश होतो, म्हणून त्या कर्मांच्या फलाचाही नाश
होतो हे तत्त्व या विद्याया अज्ञानां लोकांत समजत नाही, आणि म्हणून ते
फसतात ॥ ९ ॥

१ माध्व०—धर्मा धर्ममाना = ज्ञाना देवतांची पूजा करून नाना प्रकारांनीं वागणारे
विष्णु हा सर्व देवांपेक्षा अमळता मोठा आहे असें म्हणणाऱ्या लोकांत मनुष्यलोकां जन्म
घेतो आणि तो इत देवांच्या परोक्षीचा आहे, जिंवा त्यापेक्षा कमी योग्यतेचा आहे,
असें म्हणणारे लोकांत हानतर-लोकां जन्म घ्यावा लागतो.

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्तं मन्वमाना वरिष्ठं नान्पच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य शृष्टे ते सुकृतेऽनुभूत्वैमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—इष्टापूर्तं वरिष्ठं मन्वमानाः प्रमूढाः अन्यत् श्रेय
न वेदयन्ते (इष्टापूर्तं हेच सर्वश्रेष्ठ कर्म आहे असें मानणारे मूर्ख
लोकास दुसरा स्वरा कल्याणकारक मार्ग ठाऊक असत नाही.) ते
नाकस्य शृष्टे सुकृते अनुभूत्वा इमं लोक हीनतरं वा विशन्ति (हे
लोक स्वर्गलोकी जाऊन तेथें पुण्योपभोगासाठी सुंदर शरीरें धारण
करितात आणि फाही वेळ सुख भोगून पृथ्वीवर मनुष्य जन्म प्राप्त

पर्यंत हा सत्ता म्हणजे हे दृश्य विश्व आहे, तावत्कालपर्यंत 'पापे' नियमन करणारा द्विष्यमगर्भ अमर आणि अविनाशी असता साक्षात् सत्य-लोक्यादि अमृत-मुदनात या ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत अमरत्वात वास्तव्य करावयास साधनें अमरविद्येनें एव कल्पपर्यंत मात्र असणारी ही अमरविद्येति ज्ञानी कर्मठांस उपभोगावपास सांपडते एवच अज्ञानी लोकांच्या अपरविद्येची ही उत्तमपादा होव सामान्य लोकांस पुन जन्म यावयाचा असतो व दुःखमूलक सत्ता भोगाचा लागतो ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत मात्र सुखाची प्राप्ति होते ही अपरविद्येच्या फलाची अतिमगति आहे या विद्येला वास्तव्यमुळे स्वभक्तानेता येत नाही

पूर्वपक्षी—द्विष्यलोकानि वास्तव्ये ह्येते मोक्ष न हे काय ?

सिद्धांती—नाहीं कारण द्विष्यमगर्भलोक्यानि ही द्वापरिच्छिन्न आहे म्हणजे देशविशेषात (एकानाम प्रदेशात) आणि कालविशेषात (एकामात्र कालात) ज्ञानी कर्मठांस अपरविद्येनें अमरत्व प्राप्त होते ही स्थिति म्हणजे मोक्ष नव्हे मोक्षस्थिती मध्ये ' सर्व प्रकाश्या सर्व इन्द्रा सर्पथा नष्ट होत असतात मोक्ष मिळाला असतां धानेकनिष्ठ पुष्पांना सर्वव्यापिष्व व सर्वसाक्षिष्व सर्वप्रकारानें प्राप्त होऊन न मुक्त लोक सर्वात्मिक होनात इत्यादि स्थिति मात्र मोक्षात्मक आहे, असें या महत्वातीत श्रुतीनें सांगणें आहे शिवाय मन्त्रातील प्रकरण अपरविद्येनें आदे मोक्षविद्येनें नाहीं अपरविद्येचे प्रकरण चालू असतां एकाएकी (काय न दासवितां) मोक्ष प्रसगाचा विचार सर्वज्ञ गति करील अथ हावपाचें नाहीं

पूर्वपक्षी—एव वाच मन्त्रात रिज्ज (निर्मळ) असें एव आहे तें तुमच्या अर्थानें अमरत्व व अपयोगक होतें

सिद्धा ती—नाहीं येथें हे पद सापेक्ष आहे अज्ञानी सत्ताव्यापेक्षां योग्यमार्गानें चालणारा ज्ञानी कर्मठ जाला निर्मळ असतो इतकाच काय तो भाग यथ सांगार याचा आहे स्थानात देवा की अपरविद्येनें सिद्ध झालेले कोणतेही काय विशेष साध नाहीं भविष्यदकाली साधावपाचें उत्तम सिद्ध स्वरूपाचें नसतें अपरविद्येच्या कर्मात द्यावा वता, कल इत्यादि अनेक भेद पट असतात म्हणजे हेत मूर्तिमत् असत अहेत नसतें आणि ओंपर्यंत हेतभाव आहे सांपर्यंत निरपेक्ष निर्मळा (स्वयमु शब्दि) मात्र हत नाहीं असो, द्विष्यमगर्भांश मार्गानें कारतर कल्पपर्यंत अमरत्व आणि अविनाशिव प्राप्त होईल याचापुढें ज्ञानाच सामर्थ्य अपरविद्येत्य नाहीं म्हावयादि संसारागति सांगणाना मनुनें म्हटलें आहे चतुस्र मन्त्रा मूर्तिमत्प्रतिमनासि, यमस्य गूनाना विष्णुनामिका प्रकृति (अर्थात्) हा सव सात्त्विक वामुचा उत्तम संप्रह आहे असो, ज्ञान अगणि कम यांचा समुच्चय करून ये लोक शाखद्वय कम करितात, त्यांना ही गति प्राप्त होते, असें सर्वज्ञ विद्वान लोक सांगत असतात ॥ १ ॥

रंगरामानुज—^६ वृष ३० वृष या मन्त्रातील ज्ञानी निशु सूर्यमउलाया भेद कइत सर्वदा एकद्वयी असणान्या (नित्य शरीरि अस्तगान्या) देवाधिदेवाच्या लोकायत जातात.

माध्य०—आतांपर्यंत गृहस्थधर्म सांगितले. धातुं या मन्त्रांत शमदमादि पविधर्म सांगितले आहेत. पुढे हा पूर्ण पद्मगुण आहे तेथें जाऊन व त्याला नमस्कार करून वेदुठामाचें अमृतहारी पुरपोत्तम असतो, त्या लोकायत निर्मळ मनाचे ज्ञानी लोक जातात.

मंत्र वारावा.

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
ज्ञास्त्वकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
शच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—कर्मचितान् लोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्वेदं
आयात् (कर्मानें उत्पन्न होणारे सर्व लोकाची-संसारमूलक स्थितीची-
व्यास्थित परीक्षा करून ब्राह्मणाला वैराग्य प्राप्त होतें.) कृतेन अकृतः
न अरित (केलेल्या कर्मानें केव्हाही कर्मदान्य-नित्यसिद्ध-अथ सिद्ध
होत नाहीं.)-शृणुत-तद्विज्ञानार्थं सः समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
गुरुं एव अभिशच्छेत् (ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान-विज्ञान मिळविण्यासाठी या
ब्राह्मणानें हातात समिषा घेऊन वेदवेत्त्या ब्रह्मनिष्ठ गुरूला शरण
जावें.) ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्साराद्विरक्तस्य परस्या
विद्यायानाधिकारमदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्वेदाद्यपर-
विद्यानिषय स्वाभाविन्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयसविद्यादि-
दोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यमूताश्च लोका ये
ऽपिक्षणोत्तरमागलक्षणा फलभूता ये च विहिताकरणमतिपेधाति-
प्रसदोपसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमा-
नोपमानागमै सर्वतो वायात्म्येनावधार्य लोकांस्संसाररातिभूतान-
व्यक्तादिस्यावसानान्व्याट्वात्प्राकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्प-
त्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसंख्यलान्कुरलौगर्भवदसात्तन्मायामरौ-
न्युदपरान्धर्वनाराकारस्तप्रजलबुद्बुदफलसमानप्रतिब्रूणप्रध्वंसान्पृष्टतः

कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येवद्वाङ्म-
णस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्रह्मण्यप्रवृ-
णम् । परांश्च लौकान्किं कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदि-
रत्र वैराग्यार्थं वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रद-
श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि
लोकाः कर्मचिदाः कर्मकृतत्वाद्यानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभि-
प्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं
कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो विशेष-
तोऽस्ति अहं च नित्येनामृतेनाभयेन पूढस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थो न
तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासवदुल्लेनानर्थसाधनेनेत्येव
निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यच्चद्विज्ञानार्थं विशेषेणाभिगमार्थं
स निर्विण्णो ब्रह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिदोषपन्नमभिग-
च्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरु-
मेत्येवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रिय-
माध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं दित्वा सर्वकर्माणि केचलेऽद्वये ब्रह्मणि
निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि
कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरु
विधियदुपसदन्नः प्रसाद्य वृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तां—सा नर सागितलेत्या मृणने अनेक साधनांनी साध्य होणाऱ्या सव
संसारामून वेराग्यने सर्वथा निवृत्त झालेऱ्या पुरुषाला मात्र परविद्येचा अधिकार कर-
ण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. हे दासविण्यासाठी, या व पुढील मर्जाचा श्रुतीने अव-
तार केला आहे. मर्जाचा अर्थ जसा आहे,—अप्येदादि अणविद्येचे जे जे विषय
आहेत, ते सर्व या अणिले प्यपहारांत स्वतः सिद्ध किंवा स्वयंपु जतणारी जी अविद्या
निने जेरित केलेले कर्मांने कट्टणित झालेऱ्या पुरुषाने मात्र साधावयाचे आहेत. अपर-
विद्येचे सर्व विषय अविद्यापन्न जीवाला मात्र विहित केलेले असतात. या विद्येने
सागितलेलीं कर्मे केलेली असता, पितृपाण किंवा देवपानमार्गांने (दक्षिणेसात्कार्यांने)
साध्य होणारे काळभुर लोक मात्र होतात. अविद्यावन्तकर्मांचे अविद्यावत पुत्रात
मात्र होणारे हे फल आहे.

शिष्य—जसेच विहितकर्मांचे अनुष्ठान केले नाही, निषिद्ध कर्मांचरण केले, नर
पत्नीची उत्पत्ति होऊन नरकलोच, पशुपत्यांचा जन्म, भूतप्रेतादि खोबींची प्राप्ति,
इत्यादि फले प्राप्त होतात. होय नाही !

सिद्धान्ती—होय साक्षा, अज्ञानानें विहितकर्म केलें तर पिकूलोक, शमरूपक (शुद्धें) विहितकर्म केलें तर सत्यलोकापर्यंतचे सर्व स्वर्गलोक मिळतात, तथापि वैशाल पाताळ्य देशानिषमित व कालनिषमित असते. सर्वेच फर्तव्य केलें नाहीं, वास्तव्य केलें, तर नरकलोकाची प्राप्ति होते, असा कर्म-परिपाकाचा घुर्तत आहे. अतो, मत्वस, अनुमान, उपमान आणि शब्द (श्रुति) या प्रमाणांनीं पूर्वीक कर्मांचें व कर्मफलार्थ धरून स्वानें सर्व दृष्टीचा यथार्थ समजून घेतलेले असत. तसेंच जन्ममरणात्मक सत्तारामि उत्पन्न करणारे अव्यक्तापासून होीं रथावरापर्यंतचे सर्व लोक (हित्यगर्भापासून तीं जडपदार्थापर्यंतची व्यवहारसतति) व्याहृत आणि अभ्याहृत लक्षणांनीं युक्त असतात.

हित्य—मृणने! अव्याहृत जें चीज (मूल्यरुति) त्यापासून व्याहृतस्थिति मृणने अक्षुराची, नामरूपाची, स्थिति प्राप्त होते. तें हें व्याहृत मृणने सर्व व्यावहारिक पदार्थ आहेत असेंच ना!

सिद्धान्ती—इतेंच नव्हे, तर जीजापासून अक्षुर आणि अक्षुरापासून सिद्ध झालेल्या गृहस्थांचे चीज या रथापानें अव्याहृतपासून व्याहृत होणें आणि व्याहृतपासून अव्याहृतपानें पल जाणें असा दरदरजाचे हें संस्कारचक्र आहे. एकाच जीवाची गोष्ट ध्या स्वकर्मांच्या योगानें अदृष्ट मृणने अव्याहृत अपूर्व उत्पन्न होणें या अदृष्टपासून पुनः कर्म होणें आणि असें हें द्वाष्ट्याष्टयें अज्ञानस्थितीत अनाद्यतनकारणपर्यंत चालू राहों. अतो, हें संस्कारचक्र इनारो, लक्षो, संकटांनीं युक्त झालेलें आहे. केडीचा गामा असा पोकळ (निःसन्ध) असतो, त्याप्रमाणें हा व्यवहार आणि व्यवहारीतील सर्व मुक्ती परमाप्त अद्या, तात्वबंशून्य, पोकळ, असतात. यांचे वास्तव्य मृगजलवत् आहे जल नसून जल मासजें, शधर्वंगरी नसून ती आहे असें दितव्ये, स्वप्न दिसून नें सोणें असव्ये, पाण्यावरील बुदबुडे किंवा फेस हणभगुर असणें, यामागें प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन नाईपी होणारी व परमाप्त मुर्तीच नरापारी ही मायात्वी संसारस्थिति आहे. अतो, असा या संसारस्थितीचा अनुभव घाली प्रमाणांनीं येऊन ती सर्वथा दुःख आहे, असा दृढविवेकांनीं निश्चय झाल्यावर वैराग्य प्राप्त होणें अधिद्यानव्यवहारनेच्या दौषानें प्रीति झाल्यामुळे पापपुण्यात्मक कर्मांनीं उत्पन्न झालेलीं सर्व मुक्ती, सर्व-व्यवहारस्थिति, वादीमागें दाहण्याचा-सात्वर्त व्यवहार-त्याग कडून व इद्रिवद्वन वहन मोक्षेच्छा मागण वरण्याचा-विशेष अधिकार घालणाला प्राप्त आहे सर्वत्याग केंव्या-च्छिनाय मस्यविषा प्राप्त होत नाहीं व मस्य समजत नाहीं मस्यविषा समजून घेती मोच घालून होय असतो, एव ज्ञानी माहण मात्र सर्व व्यवहाराचा त्याग कल्प्यात समय असतो. अतो, पारमार्थ दुःखदायक व्यवहारस्थितीची दुःखमूलक आणि दुःख-पर्यवसायी स्थिति प्रपञ्चन घालून मस्यनिहायु घालून किचा त्याग करितो तो वैराग्य-समज होतो. या संसारमार्थें कोणताही पदार्थ अस्त नाहीं, नित्यसिद्ध नाहीं, सर्व पदार्थ आणि सर्व व्यावहारिक स्थितिही कर्मानें उत्पन्न होऊन कर्मानें पुर हली आहेत आणि

मृग्यून नीं अनित्य जाहेत, नित्य जसैं देवें व्यवहारांत काहीं नाहीं, सब प्रकारचें कर्म हें अनित्य वस्तुच्या उत्पत्तीचें साधन आहे, जसैं ज्ञान शास्त्रागुळें सर्व अनित्य वस्तू विपर्यायांवाला वैराग्य प्राप्त होतें

शिष्य—भगवन ! कर्म हें चार प्रकारचें आहे नव्हे ? कोणतीही उतारवस्तु उत्पन्न होते, प्राप्त होते, तिच्यावर आपण सत्कार करितो, किंवा विकार तरी उत्पन्न करितो. वसण्याचा पाट झुतार नवीन तयार करितो, बाजाराने जाऊन मागी जाण्याची लागते, परीं आपून निर्यातीला दोन पाण्याने किंवा निवडण्याने काढून गळवे लागतात आणि मीठ, निरची, मसाला बगैरे घालून तयार केलेली मागी आपण पानावर बाळतो धाडमाणें उत्पन्न करणें, प्राप्त करून घेणें, सत्कार करणें विकार काढून गळवें असे कर्मांचें चार प्रकार आहेत कोणतेंही व्यावहारिक किंवा धार्मिक कर्म असो, स्वयंपाकाचें असो, किंवा यज्ञात्मक असो, या चार प्रकारांपैकीं कोणत्यातऱ्या प्रकारचें तें कर्म असावयाचें याद्विषय कर्मांचें दुसरे स्वरूप माहीं जसैं ज्ञान होऊन हा ज्ञानी माहाण नित्य स्वरूपास अनुषंगीं असणाऱ्या व अनिय फळ देणाऱ्या कर्मापासून निवृत्त होतो होयना ?

सिद्धान्ती—बरोबर त्याचवटी या ज्ञानी पुढाला 'मी नित्य आहे, मृग्यून मला विद्, जसत, जसय, अविकारी, निश्चल, स्थिर, मज वस्तु सनजून ध्यावयाची आहे, 'मला नित्य जाणि अविकारी वस्तु हवी आहे, अनिय व विकारी वस्तु नको, असा विवेक होतो मृग्यून 'जायासानक' किंवा जनार्दनपुत्र कर्मसाधनें मला काय फायद्याचीं आहेत, हीं साधनें मला नित्य वस्तु देणार नाहींत, असे समजल्यावर त्याला 'मी'चा वीट घेतो मतर जसय, मगल, स्वयमु जें सर्वत्र नित्य बाळपद आहे, 'त्याचें स्वरूपज्ञान स्पष्ट व विस्तार करून देण्यासाठीं हा विरक्त माहाण शन-दुम-दयादि सात्विक गुण असणाऱ्या आपायांकडे जाण्यास सिद्ध होतो सद्गुरूला शरण जाणें हें मुमुक्षुचें अवश्य फर्षय आहे केवढाही शास्त्रज्ञ जसो स्थानें स्वत वेव्हाही महाज्ञानाचें जन्मेवण (शोध) करू नये कारण वार पुत्रकण्याचा अनिष्टाव संभव असतो यासाठीं सद्गुरूला शरण गेलेंच पाहिजे आहे 'एव पद पाठून युति आप्तहानें सांगत आहे गुठ, मोश्रिय अनाया मृग्युने अधीत जो येद त्याचा अर्थ ज्याला पूर्ण समजलेला आहे असा गुठ असावा तसेच तो महाविद्वद्ही असावा सर्व कर्मांचा त्याग करून केवल जाणि जडूय जसे जें महा त्याच्या दिक्कणीं ज्याची पूर्ण निष्ठा आहे. महाभ्यतिरिक्त काहीं नाहीं, असा ज्याचा निश्चय आहे, तो महाविद्वद् होय —

शिष्य—जपनिष्ठ, तपोनिष्ठ, कर्मनिष्ठ याचा जसा अर्थ तसाच 'मृग्युनिष्ठ' या शब्दाचा अर्थ आहे —

सिद्धान्ती—एव हें ध्यानांत ठेव कीं, हेतुपूर्वक कर्म करणाऱ्या लोकांस केवढीं अज्ञानिष्ठा साधन नाहीं व साधवयाचीही नाहीं क

—नि आनंदाय, उत्पन्न

ज्ञेयारा दस्तु व त्रिविं साधन अनित्य कर्म, आणि नित्य अतणारा आत्मा व त्याचें नित्य स्वस्वज्ञान प्राप्तचें अत्यंत विशेष आहे अतो, तेव्हां बहैकनिष्ठ, शमादिसपन्न व शोधिय गुळ्या वरील मूसुभुवाह्वानार्थे विधिपूर्वक शरण जावें जाताना ह्याप्रति सविधा असाव्या.

शिष्य—एवमे विनयपूर्वक शरण जावें असा अर्थ !

सिद्धान्ती—शेव शमादिकार्ये साधन झाले आहे असे समिधाग्रहणार्थ समजत शरण जाऊन गुळ्या मद्यन्न करावें आणि श्रद्धापूर्व विनयपूर्वक अक्षर जो परमात्मा त्याविषयी भक्त करावा. ॥ १२ ॥

रंगारामानुज—'ब्राह्मण' = वेदवेदांगज्ञाता 'कृत्नेन' = कर्मद्वारा गुरु भुक्तितपन्न अर्था नम्रतासाक्षात्कारी अर्थे अक्षर आहे शिष्य श्रवणात्मा अधिवारी असला पाहिजे मुक्त्या उपसनेला श्रवणी पठणाच्या इदियजयाचा वेधे उपयोग नाही. (मंत्र १३) 'अक्षर' = स्वल्पत अविभाग, 'सत्य' = गुणत अविकारी. 'अक्षर' हे विशेषण जडाची व 'सत्य' हे विशेषण जीवाची व्याप्ति करून ती नम्रपत्न्या निर्देश तिद्र करितत हा मंत्र लक्ष्यांत घेऊन नम्रसूत्राच्या पहिल्या सूत्राचा विचार करावा. शास्त्र, वेदविहितकामाच्या आश्रुतीनेही नित्यकळपासि होत नाही, हे श्रौतस्मार्त कर्मांच्या अनुभवार्थे पाहून मग वेदवेद्या मुमुक्षूने महत्विचाराला आरंभ घारा

माध्य०—'लोकानु-विष्णुटीकेतलो' परीक्ष्य = क्षर लोकांचे असलेले व अनित्यत्व मनात धावून 'अरुत' = नित्यपुरुषाथ मोक्ष हा कर्मानें मिळत नाही, ज्ञानार्थे मिळते 'महादिष्ट' = विष्णुभक्त्यादिगुणसपन्न

मंत्र तेरावा. १३

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यग्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं श्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इत्यथर्ववेदीय मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—सम्यग्प्रशान्तचित्ताय, शमान्विताय, उपस-
न्नाय तस्मै (उच्यते प्रकाराने उपशम केला आहे आपल्या चित्ताचा
ज्याने, शमाच्या योगे त्याला दाट केले आहे ज्याने, अशा अतर्काक्ष
इदियांचे नियमन करून शरण आढेल्या त्या शिष्याला) येन अक्षरं
पुरुष सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यां वचतः सः विद्वान् श्रोवाच (जिच्या

योगानं सत्यस्वरूपी व अविनाशी अशा पुरुषार्थे ज्ञान निश्चयानं होतें, ती ब्रह्मविद्या तत्त्वपूर्वकं विस्तृत सागात्री) ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्र-
मित्येतत् । प्रशान्तचिन्तायौपरतदर्पाविदोषाय । शमान्चिताय बाह्ये
न्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विद्वानेन
यथा विद्यया परत्याऽक्षरमद्रेऽद्यादिविशेषणं षडेवाक्षर पुरुषशब्दाच्च
पूर्णत्वात्पुरि शयनाच्च सत्य तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षर चाक्षरणा
दश्वसत्त्वादक्षयत्वाच्च ब्रह्म वेदं विजानाति सा ब्रह्मविद्या तत्त्वतो
यथावत्प्रोवाच प्रनूयादित्यर्थ । आचार्यस्याप्यय नियमो यन्या-
यमाप्तसच्छिष्यानिस्वारणमाविद्यामहोदधे ॥ १३ ॥

इत्वथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीय खण्ड ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डक समाप्तम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—शरण आलेल्या शिष्याला गुरुजींनी ब्रह्मविद्याचा उपदेश करावा
ज्याने अंत करणाचे यथाशास्त्र प्रशान्त ब्रह्म अविमानादि दोषांचा नाश केला जाई
व बाह्येन्द्रियांचा उपरान्त ब्रह्म जो सर्वथा वैराग्यसंपन्न झाला आहे, तो उपदेशाला सार
अधिकारी आहे. असा अधिकारी शिष्य शरण आलेपानंतर त्याला गुरुने ब्रह्मविद्याचा
उपदेश करावा

शिष्य—गणवन् ! ज्या श्रेष्ठविद्येच्या द्वाराने सहाय्या मत्रांत सांगितलेल्या निर्गुण-
संपन्न, अविनाशी, पुरुषनामक सत्यस्वरूपी परमात्म्याचे ज्ञान होतें, ती विद्या ब्रह्मविद्या
होय सर्व शिष्याला पूर्णतः देणारे, परमसत्य, अविनाशी, अविकारी आणि अनंत असे
अक्षराचे, परमात्म्याचे, स्वरूप आहे. ते ज्या विद्येने समजतें, ती सारी ब्रह्मविद्या होय
'पुरुष'—'पूर्ण' स्वरूपा किंवा शरीरगत अतर्काची स्वरूपाने राहणारा ब्रह्म हे परमायत
सत्य आहे या ब्रह्मज्ञानार्थे स्वरूपज्ञान शिष्याला ब्रह्म देणें होय ना !

सिद्धान्ती—टीक आहे. या विद्येचा यथार्थ उपदेश आचार्याने शरण आलेल्या
शिष्याला करावा नेहमी शास्त्राचा असा नियम आहे की, आचार्याने कोणीही
अधिकारी शिष्य विधिपूर्वक शरण झाला तर त्याच्या अज्ञानसागराचे निस्तरण होईल,
तो अज्ञानसागर तडन जाईल, अशी विद्या आचार्याने शिकवावी योग्य शिष्याला
'गर्ही' असे उत्तर वेष्टाई देना उपयोगी नाही ॥ १३ ॥

माध्व—'येन'—ज्या विद्येने, 'अक्षर'—आशादिने 'पुरुष'—पूण ब्रह्मपुण.
'सत्य'—नम्रपान् विष्णु 'तत्त्वतः'—वेदविद्येने वाता व तेरा वा दोन मंत्रांना
विदेकजन्यवैराग्य, शप-दगादि संपत्ति आणि मुमुक्षा ही श्रवणद्वय-विचाराची शर्त
आहेत, असे सुचविले

द्वितीय ब्रह्म समाप्त.

प्रथम मुण्डक समाप्त

द्वितीय-मुंडक ।

खंड पहिला.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकादिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्य (तेच हें विद्याविषयक सत्य आहे.
ही विद्या वस्तूचा व सृष्टीच्या क्रमाचा यथार्थ उपदेश करणारी आहे.)
सुदीप्तात्, पावकात् यथा सहस्रशः सरूपाः विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते (उत्तम
रीतीने प्रन्वलिप्त झालेल्या वहीपासून उष्णप्रमाणें हजारो सरूप-प्रज्व-
लित-विस्फुलिंग-टिंगमा-उत्पन्न होतात.) तथा सौम्य, विविधाः भावाः
अक्षरात् प्रजायन्ते, तत्र एव अपि च यन्ति (त्या प्रमाणें अनेक प्रकारचे
भाव, परिच्छिन्नजीव, हे सौम्या । अविनाशीत्रहापासून उत्पन्न होतात
आणि शेवटीं तेथें मात्र लयाला जातात.) ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वे कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो चरमा-
न्मूलादरूपात्संभवति यस्मिन्न प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् ।
यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति उत्परस्या मन्त्रविद्याया विषय
स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्माण्ड-
लक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसहस्रण-
त्वान् । एतदेतत्सत्यं यथाभूत् विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वात्मानु-
मितवन् । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्ये-
न्निति दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तात्सुष्ठु दीप्तादिद्वात्पावकादग्नेर्विस्फु-
लिङ्गा अन्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा
अग्निसलज्जणा एव तयोच्छलक्षणादक्षराद्विविधा नात्रादेहोपाधिभेद-
मनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सौम्य भावा जीवा आकाशादिव-
द्भटादिपरिच्छिन्ना. सुषिरभेदा घटागुपादिप्रभेदमनुभवन्ति । एव

नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्ने-
वाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुर्लायन्ते घटादिविलयमन्विव
सुपिरभेदा । यथाऽऽकाशत्व सुपिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटा-
द्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव
जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मागोल मन्त्रोत्पत्तिविशेषं सर्वं कार्यं सागितलें. आतां, ज्यामुळें सकाराला
सात्वत प्राव होतें, ज्या अविनाशी मूल परमहृत्पासून सत्ता उत्पन्न होतो आणि जेथें
लपाला गालो तो अविनाशी पुरुषनामक आत्मा सत्य आहे हें सांगायपाचें आहे. दोन
पिचा जाणून घ्यावयाच्या आहेत, असें पहिल्या मुण्डकाच्या पहिल्या सर्वांतील चौथ्या
मन्त्रोत्पत्तिविशेषं, त्यापैकीं अपरविशेषं विसृष्ट वर्णन केले. आतां यापुढें अक्षर नामक
जे परमत्त्व त्याचा या दुसऱ्या मुण्डकांत विचार करावयाचा आहे. ही परविद्या
ज्या आहे कीं, इचा विषय मूल हा आहे ज्या मन्त्राचें ज्ञान झालें असतां सर्वे दोष
विषयाचें ज्ञान होतें असे हें सत्यस्वरूपा मूल पराविशेषाचा विषय आहे. त्याचें प्रवचन
यापुढें करावयाचें आहे.

शिष्य—भगवन्! आतापर्यंत साषण अपरविशेषाचें वर्णन केलें. ही पिचा कर्मवक्रा
सांगून कर्माचें फळही सांगणारी आहे कर्म जाणि त्याचें फळ हीं श्रुतीनिच
सांगितली, म्हणून ती सत्यस्वरूप असली पाहिजेत.

सिद्धान्ती—हे सत्य अपेक्षिक आहे, परंतु आहे, परमार्थ सत्य हे नव्हे, पर
पराविशेषाचा विषय जो परमात्मा तो परमार्थत. सत्यस्वरूपी आहे. त्याचें लक्षण सत्य-
स्वरूप आहे. ज्या वस्तु असेल तसे तिचें वर्णन कर्णें हें परविशेषाचें कार्य आहे
अपरविशेषाचें कार्य तसें नसतें. कारण तिचा विषय अज्ञाननामक असतो, म्हणून तो
परमार्थतः असत्य असतो.

पूर्वपक्षी—तुमचा भाषण असा कीं, सकारांतील सर्व सत्ये अपेक्षिक, परात्त्वपी
आणि सोपाधिक असतात, पर परविशेषे सिद्धांत निरोपण सत्य असतात. त्याचें
सत्य स्वरूप असते दोषना ! पर आम्हांत असें सांग कीं, परविशेषाचें स्वरूप सत्य
शास्त्रेकाम्य असल्यामुळे केव्हांही सत्यस्त सावयाचें नाहीं. पर केव्हा अगतां काहीं एक
ज्याचें स्वरूप होतें, असें शास्त्राचें सांगणें आहे हें अपूर्व नेहमीं असत्यस्त
असावयाचें. त्याचप्रमाणें शास्त्राचें मान समजला जाणारा परमात्मा अप्रत्यक्ष असाव-
याचा आणि तुम्ही तर जेथें सत्यशास्त्र उपयोगी पट्टणारि "हे, ते" सर्वनाम उपयोगित
आह्वात. पर जणोपर असतारें सत्य प्रत्यक्ष होणें शक्य नाहीं व त्याचा साक्षात्कार
शिष्यांत होणें शक्यही नाहीं. साक्षात् अप्रत्यक्ष मूल समजावयाचें नाहीं व सांगणें
यावयाचें नाहीं.

सिद्धान्ती—तुमची ही शक्ती नाईती व्हावी म्हणून श्रुतान पूर्वीच एक दृष्टांत दिला आहे देवा-अत्यंत मन्वळित झालेल्या अमीषासून हजारो विस्कुलिंग (अनीचे अवयव, टिंगणा) अन्विस्वरूप घेऊन सत्त्व दृष्टांत पडतात, त्याप्रमाणे पूर्वी सांगितलेल्या रूपांना युक्त असणाऱ्या अक्षरमहाभासासून हजारो प्रकारचे जाव उपाधि होतात हे जीव अनंत प्रकारच्या देहादि उपाधींनी युक्त असल्यामुळे प्रत्येक जीवाचे शरीर भिन्न भिन्न असते व म्हणून ते अनंत होतात परंतु त्यांचे मूलस्वरूप मात्र एक अविनाशी असते हे सांगायला आकारात पट, मट, इत्यादिकांना मर्यादित झालेले आकाराचे भेद घट मटादि उपाधि अनुसार स्वरूप धारण करितातसे दिसतात त्याप्रमाणे—

शिष्य—मगधनु ! हे आकाराचे उदाहरण मला नीट समजले नाही !

सिद्धान्ती—आकारा नामक द्रव्य घट-मटादि सव पदार्थांत अतर्थासु व्यापून असते हे तुला ठाऊक आहे आता पदांत असणारी आकारा मटात असणाऱ्या आकारा शून्य निराकारा आकाराचे असते हेही मू पाहिले आहेस मूळचे अवयवतुल्य आकारा घट-मटादि उपाधींनी निरानिष्टे सुविरभेद म्हणजे परिच्छिन्न आकार धारण करिते आणि आपण त्या आकारास पदाकारा मटाकारा इत्यादि नवि उपाधींचा अनुसाराने देतो तात्विक अतर्थास आकारा उपाधींनी परिच्छिन्न हाते व निरानिष्टे आकार धारण करिते याप्रमाणे अनंत नामरूपांनी उपाधि केलेल्या देहोपाधींसह अनंत जीव परमसाक्षात्त उत्पन्न होतात व देहोपाधींचा नाश झाला म्हणजे त्याच परमसाक्षात्त मध्ये लय पावतात अस दिसते घट-मटादि उपाधि फोडून तोडून नाशाला झाल्या म्हणजे मर्यादित भिन्न भिन्न आकाराचे भेद नाईतसे होऊन सव आकारांचे एकद्वयी आकारात लीन होतात तसेच नामरूपतुल्य परमसाक्षात् नामरूपादि उपाधींनी अनंत आकारात होताना, उपाधि आदित तांपर्यंत ते आकार कायम असतात आणि उपाधींचा नाश झाला म्हणजे सव भेद-प्रभेद विनष्ट होऊन एकद्वयी मूल पावत राहते समजले ! घट-मटादि उपाधींच्या उत्पत्ति-विनाशावर आकाराचे भेद उत्पन्न हावे व नष्ट होवे अवयवून असते, ह्याप्रमाणे नामरूपांनी उत्पन्न केलेल्या देहोपाधींच्या उपाधींनी अक्षरमहाभासासून जीव उपाधि होतात आणि उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे हे भिन्न जीव परमसाक्षात् लीन होऊन एकद्वय होतात सारांश अक्षरमहाभासास एक आणि एक रूप आहे त्याच अनेकत्वाचा आभास होतो तो उपाधींनी उत्पन्न होतो आणि उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे हे आरोप विनासा पावतात सारांश उपाधिसत्त्व सापेक्ष आहे आणि परमसत्त्व निरपेक्ष आहे ॥ १ ॥

१ **शरारामानुज**—अक्षर = मूल असे विद्विदात्मक शरीर आहे ज्वाचे तें मूल पावतून स्थूल पित व सूक्ष्म अर्थास उत्पन्न होतात

भाष्य—'सर्व' रूप = समानरूपी पूर्वकल्पी जसे पदार्थ होते तसेच पदार्थ उत्तर कल्पानही होतात हे पदार्थ सृष्टीची उत्पत्ति पुन सांगितली ती अंगिरसांनी शीतधला सांगितली असे मध्ये, तर विधिपूर्वक शरण आलेल्या कोणाही शिष्यास भांगूत मस हे जगनाचे कारण आहे असे सांगित असताना, असे समजावे

मंघ्र इतरा. *

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—दिव्यः, अमूर्तः, पुरुषः, सबाह्याभ्यन्तरः, हि अजः, अप्राणः, हि अमनाः, शुभ्रः, हि अक्षरात् परतः परः (हा पुल्लिङ्गपरमात्मास्वयंप्रकाश, निराकार, अंतर्बाह्यव्यापी, अजन्मा, प्राणशून्य, मनःशून्य, आणि शुभ्र मृदणजे उपाधिशून्य असून अक्षराच्या फार पलीकडे असणारा आहे.) ॥ २ ॥

नामरूपधीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परदक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरत्वैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो शौतनवान्बर्धन्यो-
विद्वात् । दिवि वा स्वात्मानि भवोऽलौकिको वा । हि यस्माद्मूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि शयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावान् । यथा जलबुद्बुदादेर्वाज्वादि । यथा नभःसुपिरभेदानां षटादिसर्वभावविकाराणां जनिगूलत्वात्तत्पेधेन सर्वे प्रतिपिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो-
हजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधि-
भेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽधिष्ठमानः क्रियाशक्तिभेदधांश्रलनात्मको बायु-
र्यस्मिन्नसबावप्राणः । तथाऽजना अनेकज्ञानशक्तिभेदयत्संफल्पाद्या-
त्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्तोऽयमपना अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसो बुद्धेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिपिद्धा वेदितव्याः । तथा शुभ्रन्तरे—
ध्यायतीव छेलायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिपिद्धोपाधिव्यस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षरात्परमरूपधीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्मवर्कार्यकारण-
धीजत्वनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताप्यमक्षरं सर्व-
विकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः ।

यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं पुनर-
प्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन
प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽ-
त्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने
पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जीवाची उत्पत्ति आणि त्याचा ह्य ही सर्व उपाधिनिमित्त आहेत
आणि ही कारणोपाधि अक्षर जो अविनाशी त्याला आहे असे वेचव एकत्र समजण्या-
साठी पूर्वमंत्रात सांगितले. वास्तविक पाहता परब्रह्माच्या दिनाशी उत्पत्तिप्रलयचिं
जस्तित्त्व नाही, असे सांगण्यासाठी या मंत्राची योजना आहे. माणच्या मनांत
नामरूपादिकचिं मूलकारण असणारे जे अव्यक्त (अक्षर, अव्यक्त, मयान) ते नामरू-
पाच्या तारतम्याने नामरूपाच्या पलीकडे आहे हे अव्याकृतही अविकारी नाही
कारण, यावास्तव नामरूप उत्पन्न होतात प लय पारतात. त्या व्यक्ता होणा-
च्या अव्यक्ताच्याही अन्वयत पलीकडे अस्तन्यामुळे सर्व भिन्न उपाधी व तन्मय अन्त भेद
ही ज्याच्या दिनाशी केव्हाही असत नाहीत, त्या अविनाशी परब्रह्माचे स्वरूप आकाशा-
प्रमाणे जमूत, निराकार, आहे

शिष्य—मग याचे वर्णन तरी कसे करणार ?

सिद्धान्ती—“ते असे नाही ” ‘ते तसे नाही,’ ‘ते हे नाही’ ते ते नाही,’
या शीतीने परब्रह्माचे वर्णन करायचे, असा भाव लक्षात आणून श्रुति म्हणते -
हा परमात्मा दिव्य म्हणजे स्वयम्भू अथवा स्वयंप्रकाश आहे.

शिष्य—स्वर्गात अथवा स्वर्गाचे दिनाशी उत्पन्न झालेला जो मरणा तो
दिव्य होय

सिद्धान्ती—तो मग्नमरणा आहे पण अलौकिक प्रकारात मान दिय प्रकाश
म्हणतात सारांस परमात्मा हा स्वर्गात प्रकाशमय आहे तसेच तो सर्वाकारशून्य
आहे तो पूर्ण असून सर्व शरीरांच्या दिनाशी वास्तव्य करितो. हा स्वयंप्रकाश व
आकाशशून्य पुरुष सर्वांचे अंतर्नास्य स्वरूप स्वप्न अस्ततो हा अवेगळा आहे, म्हणजे
ही स्वतःप्राप्त विद्या दुसऱ्या कोणापासून उत्पन्न झालेला नाही

शिष्य—सर्वेच आहे. सर्वांस जन्म देणाऱ्या व सर्वांचे जन्मनिमित्त असणाऱ्या
परमात्माला जन्म देणे कोणालाही शक्यनीय नाही, कारण दुसरी वस्तुच नाही

सिद्धान्ती—वाळा जन्म असले हेही शक्यनीय नाही पाण्याशील मुद्रबुड्यांच्या
जन्म वायूपासून होतो वायु मुद्रबुड्यांपूर्वी असतो. येथे व्यक्ती कोणतीही वस्तु नाही
की, जी परब्रह्माच्या पूर्वी असेल व त्याला जन्म देऊ शकेल. आकाशात पत्राकारा,

मटाकारा इत्यग्निं भेदं पट-मटादि उपार्थीत्या योगान्नं उत्पन्नं ह्येतात् तथा उपाधिपर-
महाचे ठिकाणी असणें शक्य नाहीं. त्याला जन्मच नाहीं म्हणून उत्पन्न होणें, असणें,
बाधणें, विकार प्राप्त होणें, ह्मण पावणें, नष्ट होणें, इत्यादि कोणताही विकार पर-
महाला होऊ शकत नाहीं जन्माचा निषेध केला कीं, याचीच्या सर्व जन्म-विकारांचा
निषेध केला असेच होतें सांगणें, तें विकारशून्य आहे यापुढां “अतर्वाद्गुण्यापी
असणारा म्हणून अजन्मा आणि अजन्मा म्हणून जगमणशून्य असणारा परमात्म्य
अमृत (अमृत), अर्थात् (अक्षर), नित्य-कूटस्थ आणि मयशून्य आहे ” असा
नात्वर्थच झाला.

पूर्वपक्षी—तथापि हा परमात्मा जीवांचा आत्मा अमृतो आणि औच प्राणवत
अस्तित्वात्. म्हणून परमात्म्यालाही प्राणोपात्तादिकांच्या उपाधी अमर्ते योग्य आहे.

सिद्धांती—नाहीं यद्यपि देहादि उपार्थीमुळे मुग्धाआम्हासाख्या भेददर्शना
परमात्मा हा देहात्सी आहे म्हणून प्राणयुक्त, मनोयुक्त, इन्द्रिययुक्त आणि विषयी
आहे असा अज्ञानानें मास होतो, तथापि ज्यांना परमार्थदृष्टि प्राप्त झाली आहे,
ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला आहे, त्यांना हा परमात्मा प्राणादिशून्य आहे, असेच
ज्ञान होत असतें अज्ञानाने पापय आवाशात् तल (चूड) आहे असें म्हणतो,
य तं मलीनं आहे असेही म्हणतो, तथापि वास्तविक आवाशात् तल-मलादि कांहीं
एक नसते असो, तात्पर्य हे आहे कीं, परमात्म्याला प्राण नाहीं तो प्राणशून्य आहे—

शिष्य—मिन्नक्रियाशक्ति असणारा (पंचपाणांच्या क्रिया मिन्न मिन्न आहेत)
न चलनात्मक असणारा (गति असण्यास, चळवळ करणारा) जो वायु, त्याला प्राण
असें आपण म्हणतो. या प्राणार्थें वास्तव्य परब्रह्मार्थें नाहीं कारण आत्मा अचिन्म
आहे आणि स्थिर आहे पापप्रमाणें तेथें मनही राहत नाहीं.—

सिद्धांती—ध्याय, कल्पना, विश्रय, इच्छा इत्यादि अनेक प्रकारच्या सर्वस्व
विस्त्यादि मिन्न ज्ञानशक्ति असणारें अंत करणारी त्याच्या ठिकाणी वास्तव्य करीत
नाहीं तात्पर्य तो प्राणशून्य आणि मन शून्य आहे

शिष्य—साधारण पंचप्राण, कर्मेन्द्रियें, या इन्द्रियांचे विषय, तसेंच बुद्धि व मन,
कर्नेन्द्रियें व त्यांचे विषय, ही सर्व परब्रह्माचे ठिकाणी विद्यमान असत नाहून,
असें झालें

सिद्धांती—ह्मण धुतीही असेच म्हणतात. ‘सो ध्यान करितोसा दिसतो,
कीड करितोसा दिसतो’ याचप्रमाणे वस्तुतः तो ध्यान-स्वीलादि कांहीं एक करत
नसूनही त्याच्याच ध्यान-स्वीलांचा आरोप आलेला आहे, असे पा धुतीस सांगायलाचें
आहे परब्रह्माचे ठिकाणी ध्यानादि अत-क्रिया नाहीं व चलनचलनादि
बाह्य क्रियाही नाहीं धामुळे दोन्ही प्रकारच्या उपाधी नाहीं असें ठरतें आणि
म्हणून तो शुद्ध निर्लिकार आहे असें होतें अर्थात्च नामरूपे उत्पन्न करणारें

व सव कायकारणार्थे बीज असणार् जे नामादि उपाधिलक्षित अव्यक्त किंवा अज्या हून, हाच्याही पलीकडचा हा परमात्मा आहे ते नामरूपात्मक व कार्यकारणाल्मक व्याहृतविश्याच्या पलीकडचे आहे विश्याचे कारण असणारे अव्याहृतनामक जे अविनाशी अथक त्याच्याही पलीकडचा परमात्मा आहे साराण, तो विकारकारण असणाऱ्या अक्षरअव्यक्ताहून अव्यक्त विलक्षण आहे तो निस्साधिक आहे आणि सर्वांचा नियामक असून त्यास पूर्णत्व देणारा आहे त्याला 'पुरुष' असे म्हणतात त्याच्या ठिकाणी आकाश नामक अव्याहृत द्रव्य आपल्या सव कार्यकारणात्मक पदार्थासह व व्यापारासह जोनमोत भरलेले असते साराण, सर्व (क्षराक्षरस) अतर्कास व्यापून त्याचे निवमन करणारा पण त्याच्याहून विलक्षण असणारा हा आत्मा आहे.

पूर्वपक्षी—असे परमानतत्त्व असूनहा तुम्हा त्याला प्राणशून्य, मन शून्य इत्यादि विशेषणे देता, हे कसे !

सिद्धान्ती—अहो, जर प्राणादि सर्व हे उत्पत्तीच्या पूर्वीच पुरुषाप्रमाणे (परमात्म्याप्रमाणे) स्वस्वरूपाने राहून असतील, तर मात्र परमात्म्याला प्राणादिकांच्या अस्तित्वात प्राणादिकत्व प्राप्त होईल, पण उत्पत्तीच्या पूर्वी प्राणादि नसतात, पुरुष मात्र स्वरूपाने असतो. तो एकाकी सिद्ध असतो, प्राणादि उत्पन्न होणारे अस्तित्वात म्हणून त्यांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीहा विद्यमान असणारा परमात्मा मन शून्य व प्राणशून्य असतो, चात काय आश्रय आहे ! पुत्र उत्पन्न होण्यापूर्वी देवदत्त जसा अपुत्रवत असतो, त्याप्रमाणे प्राणादिकांच्या उत्पत्ती पूर्वी परमात्माही प्राणादि-उपाधिशून्यच असतो ॥ २ ॥

रगरामानुज—'अक्षर' = अव्याहृत या अव्याहृतापेक्षां नमदि पुरुष श्रेष्ठ (पर) आहे व वापेशा त्याचे कारण जे ब्रह्म ते श्रेष्ठ आहे ब्रह्म हे पुरुषमरुति या दूचाचे कारण हाव अव्यक्ताहून श्रेष्ठ असणारा जो हिरण्यगर्भ त्याहून परब्रह्म श्रेष्ठ आहे.

माध्व—'पुरुष' = भगवान् हा ज्ञानान्दात्मक शरीरी आहे, म्हणून तो अमृत किंवा जड-देहशून्य आहे त्याला जड ज्ञान-कर्मद्रिये नाहीत, जड मन नाही, तथापि या ज्ञानान्दात्मक शरीरी आहे जसा ज्ञानान्दात्मक शरीरी भगवान् जड शरीरापा कर्ता झेना मृष्टि करताना त्याला भ्रम होत नाहीत किंवा चिंता असत नाही कारण, त्याचा दृढ नड नसतो तो 'सचाज्ञान्तर' म्हणजे अपरिचिन्न आहे आणि त्याला ब्रह्म मृष्टि व अन्त मृष्टि उत्पन्न करता येत अक्षर = नडमृष्टि. 'परमब्रह्म' = लक्ष्मी. अक्षरात्मन पर = वामुदेव हा परमान्दरूपी आहे .

मंत्र तिसरा.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अत्रय व अर्थ—एतस्मात् प्राणः, मनः, सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, विश्वस्य धारिणी पृथिवी, जायते (यापरमात्म्यापात्तून प्राण, मन, सर्व इन्द्रिये, आकाश, वायु, तेज, जल, आग्नि विश्वाचे धारण करणारी पृथिवी ही प्रत्येकी उत्पन्न होतात.) ॥ ३ ॥

कथं ते न मन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषा-
ग्रामरूपधीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो
नामधेयोऽनृतात्मकः प्राण. “ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृ-
तम् ” इति श्रुत्यन्तरान् । न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन
सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्रदष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं
मनःसर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य
निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्ते परमा-
र्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रि-
याणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य
आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः । आप उदकम् । पृथिवी धरिणी-
विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दरपशंरूपरसगन्धोत्तरो-
त्तराणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः पर-
विद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो शमूर्त इत्यादिना
मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते
संक्षेपविस्तरोक्तौ हि पदार्थं मुखाधियाम्यो भवति सूत्रभाष्यांस्ति-
दिति ॥ ३ ॥

विद्वान्ती—प्राणादि प्रथमतः जननान, कार्ये वाग्ण वा मन्त्रान सावितरं आदे.
श्रुति म्दग्ने.—सा पुरुषोत्तमापास्त माय (नामरूपरसधा धीजोपाधीने लक्षिते सात्त्विक्या
पुरवोत्तमापास्त) प्राण उत्पन्न होतो हा प्राण अक्षानाया विषय असून विकारी आहे.
हा नाममात्र आहे म्हणून अस्तत्य आहे ' विकार हा केवळ वाणीचा विलास असून
नाममात्र आहे आणि म्हणून अस्तत्य आहे. ' असे अन्य श्रुति म्दग्ने

शिष्य—हाच सिद्धांत पुनः एकदा सांगाय.

सिद्धान्ती—परमात्मा स्वस्वतः, निरुपाधिक आहे, असें श्रुति सांगते आनगा भाग्या सोपाधिक जीवांत सर्वत्र भेदपूर्ण भाग्य विकारपूर्ण सृष्टि दिसते व भासते. या मव मृशीधे आदिद्वाराण अविदेर्न उत्पन्न वेतेन् अम्बक आहे हे अन्वय सर्व कायकारणात्मक व्यवहारांचे आदिकारण आहे, असें आनत्यात अपराविदेर्न समर्तने-या अन्वयज्ञानावच्छा प्रथम पुरुषोत्तमाचे व नंतर निरुपाधिन परमात्म्याचे अस्तित्व लक्षित होते श्रुति वाक्याधीनें पाम्बलक्षण न सांगतां शास्तापद्रव्याधाने, लक्षणने, सांगते तेष्वां सिद्धान्त अष्टा निघणो र्वा जेपदे जेपदे म्बून नामरूपानव व्यवहार आहेत ते वस्तुन सत्यस्वरूप नाईत भाण हा नामरूपान्तर विकार आहे म्बून तो उष्य नाई असा जन्मलेला, अविदेवा विषय अस्त जगत व परमार्थत असत्य असणारा जो भाण, तो परमाथसत्य जो नित्य परमात्मा त्याला समान कर्तो वरील । सप्रामर्थ्य पाहिजेत्या पुत्रामुर्द्ध जस जागृतीमार्थे निवृत्तिहाला मनुत्रकृत्य येत नाई, त्यानमाणे असत्यनगणने सत्यपरमात्म्याला समान्यत मान होत नाई; तथापि अविदेमुर्द्ध आपण परमसावर आरोप करून म्हणतो र्वा, परमात्म्यापासून माण उत्पन्न झाला. याच प्रमाणे मन, सर्व इन्द्रिये व त्यांचे विषय हेही परमसापासून उत्पन्न झाले, जस आपण म्हणतो. वस्तुत पर-मसाहाला विकार होत नाई तथापि माणादिकारणा उत्पत्तीचा आरोप त्याच्यावर अविदेनें होतो असो आरोप करितां येतो, पावरून शुद्धां पाम्ब हे स्वस्वतः अज्ञानमगादि आहे, असें सिद्ध होते पुन, उत्पत्तीच्या पूर्वी माणादि वस्तुन नसतान, व माणासून परमात्म्याच्या सत्तेनें उत्पन्न होतान आणि नष्ट झाल्यावर त्याच्याच सत्तेनें परमात्म्यांत लीन होतात, असें म्हळलं पाहिजे दोरीवर सपाथा आरोप झाला असतां व दिव्याच्या प्रकाशाने सपथांनि नष्ट झाली असतां, आपल्यास अर्सेच म्हणायला पाहिजे र्वा दोरीपासून सर्व उत्पन्न झाला होता, व दोरीचे ज्ञान झाल्यावर तो दोरी-मर्थच लीन झाला असो, सर्वांची उत्पत्ति व लय तेथेच आहे. मन आणि इन्द्रिये, पांचमाणेच धारावाची उत्पत्ति वरून त्यांत उपभोगविषय देखाई आकाशादि पंचमहा भूतें पुरुषोत्तमापासून उत्पन्न होतात आणि तेथेच लय पावतात

शिष्य—नायु म्हणजे जलपासू वायु होय पाये आचहरवहादि भेद आहेत सर्वत्रि धारण करणारी पृथ्वी इचाही पंचमहाभूतानच अवर्भाव होते

सिद्धान्ती—तथापि ई ध्यानांत ठेव र्वा, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, इ ज्यांचि असाधारण गुण आहेत, अर्वा आकाश वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं पंचमहाभूतें उत्पन्न होण्याचा क्रम असा आहे आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज, जल पृथ्वीपर्यंत क्रम असून आकाशाचा गुण जो शब्द तो वायूच्या स्पर्शागुणासह पासून असतो नादर्थ, पृथ्वीत वांध गुण, जलांत पार, तेजांत तौन, वायूत होण आणि आकाशांत एक असा हा क्रम आहे यामागे पानिदेवा विषय जो एकरस, अविनाशी,

सत्यरूप, स्वयंप्रकाश आणि निराकार पुरुष आहे, त्याचे स्वरूप पहिल्या दोन मंत्रांत सक्षेपाने सांगितले व पुढे तोच विषय विस्ताराने सांगण्यात श्रुति प्रवृत्त झाली आहे. हाच आहे, सक्षेपाने आणि विस्ताराने सांगितलेला कोणताही विषय समजणे सवघड आणि सुसकारक होते. सूर्ये सक्षेपाने सांगतात आणि भाष्य या सक्षेपाचा विस्तार करिते. त्याप्रमाणेच श्रुति जनबोधार्थं रूपाढुपणाने हा अवघड विषय सवघड व्हावा म्हणून विस्ताराने हा बोधप्रपथ करित आहे ॥ ३ ॥

रंगरामानुज—या मंत्राच्या व्याख्यानांत असे सांगितले आहे की, माण, मन, इदियं, पचमहाभूते, हीं सर्व साक्षात् परमेश्वराने निर्माण केली आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी यांनी अनेक श्रुतींचा अवतार केला आहे आणि आपल्या मताने असें सिद्ध केले आहे की, पच्येक मनोक वस्तुची उत्पत्ति साक्षात् परमेश्वरापासून आहे 'अदभ्य पृथिवी' याचा अर्थ असा करायचा की, परमेश्वराच्या अखंडपेशारी(प्रासून पृथ्वीची उत्पत्ति परमेश्वराने केली तात्पर्य, परमेश्वा सर्वत्र भरला आहे, याचा अर्थ सर्व वस्तु परमेश्वराचे आंग होतात, आणि त्या वस्तु सत्य व नित्य आहेत

माध्व—येथून मत्स्यकृतीची उत्पत्ति सांगितली आहे, ती जशी उत्पन्न झाली तशीच सांगितली आहे. येथे प्राण्यादिपदे 'महदादि तस्ये' आणि त्यांच्या अभिमानी देवता या अर्थी आहेत पृथिवीनंतर महादः आणि विश्व अशा क्रमाने उत्पत्ति झाली आहे.

मंत्र चवथा.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशःश्रोत्रे वाग्नि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी होप सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अग्निः मूर्धा, चक्षुषी चंद्रसूर्यो, दिशः श्रोत्रे, वेदाः वाग्विवृत्ता; वायुः प्राणः, विश्वम् अस्य हृदयं, पद्भ्यां पृथिवी, हि एषः सर्वभूतान्तरात्मा (अग्नि हा त्याचे मस्तक, चंद्र-सूर्य हे डोळे, दिशा कर्ण, मकट झालेले वेद ही बाणी, वायु हा प्राण, विश्व हे हृदय, दोन पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. कारण हा सर्व भूताचा अंतरात्मा आहे.) ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्विरण्यगर्भाजायतेऽण्डस्थान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाजायत एतन्मयश्चेत्येतद्गर्भाह । तं च विशिनष्टि । अग्निर्गुणोक्त "असौ वाव लोको

गौतमाप्तेः” इति श्रुते । मूर्धा अस्योत्तमाद्ग शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ । दस्येति सर्वत्रानुपगमः कर्तव्य । अस्येत्यस्य पदस्य रक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणाम श्रुत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वामिवदृता उद्घाटिता प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य । हृदयमन्त करण विश्व समस्त जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं ह्यन्त-करणविकारमेव जगत्समनस्येव मुमुक्षे प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवामिबिस्फुलिङ्गबद्धिप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधि सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—बहिल्या प्रथम उपनिषत् शालेय्या द्विण्यवर्मापासून जो उत्पन्न झाला, जो महाशालेय्या शालील विष्ट पुरुष आहे, तो जरी द्विण्यवर्मापासून जन्मिलेला असला लक्षित होतो (जरी त्याचें स्वच्छ-रक्षण निष्ठे सांगतां वेदल) तरी तो माघें सांगितलेल्या पुढ्या पासूनच उत्पन्न होतो आणि विष्ट पुरुष हा असम्य आहे हें सांगण्यासाठीं या मन्त्राची योजना आहे या विष्टपुरुषाच विशेष स्वच्छ सांगतात आणि म्हणजे दुलोक होय ' हे गोनम, हा लोक (युनीव) म्हणजे अग्निच होय ' अशी श्रुति आहे असा युक्तेक अहणारा अग्नि या विष्ट-स्वच्छपाचा सर्वबोध अवश्य म्हणजे शिर होय दुलोक हें मस्तक, चद्रसूर्य ज्याचे नेत्रद्वय,—

शिष्य—ज्याचे हें पद आहे कोठें ?

सिद्धान्ती—पुढे अस्य (एषि) असें जें पद आहे, त्याचाच येथे ' ज्याचें ' असा अर्थ करून त्याचा सवध सर्वत्र लावावयाचा आहे—दिसा हे ज्याचे कण, उद्घाटित झालेले प्रसिद्ध वेद ही ज्याची प्राणी, वायु हा ज्याचा प्राण, हें सच विश्व हें ज्याचें अंत करण—

शिष्य—विश्व हें अंत करण कसे ?

सिद्धान्ती—जगत् (विश्व) हा एक अंत करणाचा विचार मात्र आहे अंत करणांत विकृत होऊन जगदुपश्रुति झाले कारण मनाला शीघ्र लक्ष्यावर निघाया त्या मनांत लय होतो, असा अनुभव सर्वत्र आहे जागृत स्थितीतही मनापासूनच जगताची स्थापना होते अज्ञानापासून द्विण्य्या पसरतात व अज्ञान लय पातळत, त्यामध्य जग हें मनापासून प्रसिद्ध होऊन तेथें लय पावतें म्हणून स्वयंप्रतिज्ञा आहे यावद्वय जगत् हा एक मनाचा विकार आहे असें ठरतें अतो—ज्याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली, तो हा विष्णुनामक देव अन्त असून शरीर-आरण करणारामध्यें कालागें व योग्यतेनें मधम आहे सर्व त्रैलोक्य हीं याला देहोपाधि आहे आणि हा विष्णु सर्व भूताचा अन्तरात्मा आहे ॥ ५ ॥

रगयमानुज—'समि' = सुलोक

भाष्य—अग्नि इत्यादि परमव्यताच्या अंगांची नावे आहेत हीं सव कीडारूप आहेत 'अग्नि' = स्वतः गमन करण्यास क्षमता आहे असाचा जयताल्ला मेणारा

मंत्र पांचवा.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओपधय पृथिव्याम् । पुमान्नेतः सिञ्चति योपि-
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् अग्निः, यस्य सूर्य समिध, (ज्याची समिधा सूर्य आहे असा अग्नि त्या परमपुरुषापासून निर्माण झाला आहे. सोमात्पर्जन्य, पृथिव्यां औपधय., पुमान् योपितायां रेत सिञ्चति; बह्वी प्रजा पुरुषात् संप्रसूताः (सोमापासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीतील ओपधी, ओपधीपासून उत्पन्न झालेले वीर्य पुरष हा छोटेछोटी सिंचित करितो आणि या प्रमाणे महापुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा निर्माण होतात.) ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण च या सत्सरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते । तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते । समिधो यस्य सूर्य समिध इव समिध । सूर्येण हि सुलोक समिध्यते । ततो हि सुलोकाग्निप्रभ्रात्सोमात्पर्जन्यो द्विवी योऽग्निः सभवति । नस्माच्च पर्जन्यादोपधय पृथिव्या सम्भवन्ति । ओपधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्य पुमानग्नौ रेत सिञ्चति योपिताया योपिति योपाग्नौ त्रियामिति । एव क्रमेण बह्वी वैद्वय प्रजा ब्राह्मणाया पुरुषात्परस्मात्संप्रसूता समुत्पन्ना ॥ ५ ॥

सिद्धांती—सर्व भूतान्मध्ये तोच पुरुष कायतो द्रष्टा, श्रोता विचार कर्ता, जाणता सर्वकारणस्वरूप आत्मा, असा आहे पुढे ज्यांचे वर्जन केले आहे त्या ५ पाणिद्वारांनी ज्या प्रजा उत्पत्तिस्थितीचा अनुभव घेतात त्या प्रजामुद्दे हाच पुरुषापासून उत्पन्न झालात असे या मंत्राने सांगायचायें आहे

शिक्षण—पांच अग्नि वेणुले ।

सिद्धान्ती—सागती ऐक,—युल्लोकामध्ये असणाग जो सूर्य तो ज्याची समिधा आहे, असा पनोरस्पतीची मूल अवस्था असणारा विशेषरूपी अग्नि, या पुरुषापासूनच उत्पन्न झाला.

शिष्य—दुर्वाला समिध म्हणून, कारण तो युल्लोकाला प्रकाशित करितो. सेवना !

सिद्धान्ती—होय. हा युलोकीं अग्नीचासून होम उत्पन्न होतो. सोमपासून पर्जन्यरूपी दुसरा अग्नि उत्पन्न होतो. पर्जन्यापासून पृथ्वीमध्ये ओषधी म्हणजे पनस्पती उत्पन्न होतात. हा तिसरा अग्नि. पुरुषरूपी अग्नीमध्ये पनस्पतींच्या आहुती दिल्या म्हणजे त्यांच्यापासून पुरुषवीर्यरूपी अग्नि उत्पन्न होतो. हा चवथा अग्नि व तो अग्नि त्रिपांच्या रक्तरूपी अग्नीमध्ये प्रवेश करितो. या क्रमाने मातृगणादि नानाविध प्रजा परमश्रेष्ठ पुरुषापासून पंचाग्निद्वाराजें उत्पन्न होताना 'यु (आकाश), पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष आणि ही ' हे पांच अग्नि होत. अथवा या पांचांच्या ठिकाणीं अग्निदृष्टीनें पद्मार्चें, अग्नी श्रुति आहे. उत्पत्तीचा क्रमही आर्ची दिल्या तसाच आहे. म्हणजे जाकाशापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून पृथ्वीवरील ओषधी इत्यादि क्रम होय. ॥ ५ ॥

रमरामानुज—अग्नि, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष, त्रिपा, हे पांच अग्नि सृष्टीचा उत्पत्तिम दाखवितात हे सर्व परमेश्वरापासून साक्षात् उत्पन्न झाले आहेत. या पांच अग्नींचा इतर उपनिषदांनी उल्लेख झाला आहे.

माध्यम—यज्ञादि सृष्टि ही परमेश्वरापासूनच झाली आहे 'तस्मान् अग्निः समिधोऽयं सूर्यः' असा यांचा पाठ आहे. अप म्हणजे शुभजनक देवपुत्रादि धर्म प्रमान= पर्जन्यरूपी वामुदेव. योनिता=हस्ती. अयसून=सरवादि सूक्ष्म देहाची झालेली संपत्ति.

मंत्र सहाचा.

तस्मादक्षः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् ऋचः, साम, यजूंषि, दीक्षा, यज्ञाः च सर्वे क्रतवः, दक्षिणाः च, संवत्सरः च, यजमानः च, लोकाः, यत्र सोमः पवते यत्र सूर्यः पवते (त्या परमश्रेष्ठ पुरुषापासून ऋग्वेद ऋचा, सामे, यजू, संवत्सर, कर्मकर्ता आणि जेथे सोम पवित्र करितो आणि सूर्य प्रकाश देतो, ती सर्वें शुद्धते—त्यांच्यापासून—उत्पन्न झाली आहेत.) ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा । साम पार्श्वभक्तिक सामभक्तिक च सोभादिगीताविशिष्टम् । यजूष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येव त्रिविधा मन्त्रा । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । ऋतव सयूपा । दक्षिणाश्चैकगदाद्यपरिमितसर्वस्वान्ता । सवरस्यश्च काल कर्माह । यजमानश्च कर्ता । लोकाशस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते, सोमो यत्र चेपु लोकेषु पवते पुनाति लोकांश्च यत्र चेपु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणापगोचरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद् विद्वत्कर्तृफलभूता ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आ वाप सगर्गं १ सर्वं कर्मसाधनं आणि कर्मफलं त्या परमपुरुषापासूनच उत्पन्न होतात, अर्थ हा मंत्र हांप्रत आहे कर्म तें यज्ञ—हा परमपुरुषापासून गायत्री त्रिदश जगति, स्नादि छर्दानीं विविष्ट झालेल्हा व नियमित अक्षरं, चरण आणि स्वर र्यात असतात, ज्या कथा उपन्न झाल्या आहेत त्याचप्रमाणें पथावयवी व सहावयवा सार्गं त्याचपापासूनच उत्पन्न झालीं आहेत या सामान्य कर्षणूय 'हिकारादि' वर्णानीं बंधपूय गार्तं विविष्ट केलेलीं असतात यजमन्थें अक्षरांचा चरणांचा किंवा स्वरूंचा नियम नाही यजु हे वाक्यरूप असतात, पररूप नसतात याप्रमाणे ऋक् साम आणि यजु असे तीन प्रकारचे मंत्र आहेत हे सर्व मंत्र परम पुरुषापासून उत्पन्न झाले

शिष्य—ह्रीक्षा म्हणजे उपनयनादि सस्कार जागृथ्य असतात ते हाथ यज्ञाम्थ्य कर्तारिं कांही नियमित गोरी कराच्या लागतात म्हणून यजमान शासन हला

सिद्धान्ती—होय अग्निहोत्रादि सर्व यज्ञ-एक येतु दान दण्यापासून तो सर्वस्व दान करण्यार्थतचे सात दक्षिणा मक यज्ञ-पशूचे बली माषकारे यज्ञ कर्माचा अवयव असणारा काल यजमान म्हणजे कर्ता, आणि जेथें सोमाचा (चंद्राचा, सामाचा) पावक मकरा असतो, ते त्रिनृत्यानमार्गानें मात्र होणारे हाक व जेथे त्याचा वज्रस्वः मकरास असतो, ते देवयानमार्गानें प्राप्त होणारे लोक, हे त्या परमपुरुषापासून उपन्न होतात

शिष्य—देवयानमार्गानें विद्वान् (ज्ञानी) कर्मकर्ते जातात आणि अज्ञाना लोक त्रिनृत्यानमार्गानें दक्षिणापदानि जातात होय नव्हे !

सिद्धान्ती—होय याप्रमाण ह्या पुरुषापासून तिन्ही प्रकारचे मंत्र म्हणजे तिनूय वेद यज्ञ, कर्तुं यज्ञकर्ते, यज्ञकाल हा कर्मसाधने आणि कर्मफलाचा उपभोग द्याती सुवर्णें उपन्न होतात ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो चयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात्, देवाः, साध्याः, मनुष्याः, पशवः, चयांसि, प्राणापानौ, व्रीहियवौ च, तपः, श्रद्धा, सत्यं, ब्रह्मचर्यं च, विधिः, बहुधा संप्रसूताः, (स्या परमपुरुषापासून अनेक प्रकारचे देव, साध्य, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राणापान, व्रीहियव, तप, श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य आणि विहित कर्तव्ये निर्माण शाली.) ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिमणभेदेन संप्र-
सूताः सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृता ।
पशवो मान्यारण्याः । चयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्था । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्काररक्षणं
स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोग-
श्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचन
चापौढाकरम् । ब्रह्मचर्यं मेधुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥५॥

सिद्धान्ती—या एव पुरुषापासूनच रुद्र, आदित्य, वसु इत्यादि अनेक प्रकारचे कर्मोत्तर देव भोग्य प्रकारे उत्पन्न झाले त्याचप्रमाणे साध्य नामक देव, कर्माधिकारी मनुष्य, प्राण्य (पावटी) आणि आरण्य (रानटी) पशु, पक्षी, मनुष्यादिकांचे भोग्य पदार्थ, व्रीहि, यव इत्यादि, आणि जीवाला शरीराने कायम देवगारे प्राणापान—

शिष्य—भगवन्, व्रीहि (तांदूळ) यव (ताणु) हीं हविष्यान्नें आहने, नये ।

सिद्धान्ती—होय. तसेंच कर्मांग कर्तव्ये व पुरुषांत उत्पन्न करून स्वतंत्र फल-
साधन होणारे तप, श्रद्धा,—

शिष्य—श्रद्धा म्हणजे आस्तिक्यबुद्धि. ही आस्तिक्यबुद्धि चिंताला मत्तत्र चरति. ज्ञानि ही बुद्धि ज्ञाती तर मात्र सर्व पुरुषार्थांच्या साधनाचा प्रयोग सिद्ध होतो. होय ना ! तसेंच सत्य म्हणजे जसा अर्थ असेल किंवा झाला असेल तसें बोलवें. होय ना !

सिद्धान्ती—होय. पण हे सत्य अनृतशून्य जसून होजास्तो पीडा वाटणारे नसावे. तसेंच ब्रह्मचर्य (मेधुननिवृत्ति) आणि विधि म्हणजे इतिकर्तव्यता हीं सर्व त्या पुरुषापासूनच उत्पन्न शाली आहेत. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् सप्त प्राणाः प्रभवन्ति, सप्त अर्चिषः,
सप्त समिधः, सप्त होमाः, येषु प्राणाः चरन्ति इमे सप्त लोकाः, गुहा-
शयाः सप्त सप्त निहिताः (ज्या पासून सात प्राण, सात ज्वाला, सात
समिधा, सात होम, जेथें प्राणसंचार असतो ते सात लोक आणि जेथें
प्रत्येक प्राणिशरीरांत गुप्तस्थली सात ठिकाणी सात वस्तु स्थापन केल्या
आहेत, त्या वस्तु, हीं सर्व त्यापुरुषापामून उत्पन्न झाली आहेत.) ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्या प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च
सप्तार्चिषो दीप्तय स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त
विषया । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणा । सप्त होमास्ताद्विषयविज्ञानानि
“ यदस्य विज्ञानं वञ्जुहोति ” इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तमे
लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु
चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिकृत्यर्थम् । गुहायां
शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत् इति गुहाशयाः । निहिताः
स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
विदुषा कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषा च कर्माणि तत्साधनानि
कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति
प्रकरणार्थं ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—कार वाच सांगतें । मस्तकस्थानी सात चक्षुःकर्णादि प्राण, तसेंच
आपापले हृत्पित्तदादि विषय प्रकाशित करणाऱ्या सात ज्वाला, सात प्रकारच्या
विज्ञानशक्ति, सात प्रकारचे विषय—

शिष्य—समिधा प्राणा अर्थ विषय केला कारण, विषयांच्या योगक्षयी होमानें
प्राण (इन्द्रियें) प्रज्वलित झेगात. म्हणून ना !

सिद्धान्ती—होम सात होम म्हणजे त्या त्या विषयांचीं सात विज्ञानें होत. ‘प्राणें
जे विज्ञान आहे त्याची आहुति देतो. ’ अशी अन्य भुक्ति प्रमाण आहे. तसेंच जेथें
प्राणांचा सवार नित्य असतो, तीं सात भुक्तीं म्हणजे सात इन्द्रियांचीं गोलकरण्यां होत.

कस्मिन्नु भगवो विशाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्मोपि-होत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम् । तत्रैतद्ब्रह्मण कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुदायां दृदि सर्वप्राणिना स एवं विज्ञानादविद्या-भ्रंशं ग्रन्थिमिव दृढीभूतानविद्यावासनां विकिरति विश्विपति नाशयतीह जीवश्रेव न मृतं सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—प्राग्भाष्ये हैं दित्तणों अंतर्पांशु विश्व पुरुषोत्तमापासून उत्पन्न झालेले आहे जेव्हा म्हणून विचार आहे, जे काहीं नामरूप आहे, ते सर्वां बाणीचा विलसत मात्र आहे, जसप आहे पुरुष बाप तो एक सत्य वस्तु आहे म्हणून हैं सर्व पुरुषमन्यज विश्व पुरुषच असले पाहिजे पुरुषाहून विश्व ही अन्य वस्तु नाही म्हणून जो मग विचारला होता की ' भगवन्, कोणती एक वस्तु विज्ञान झाला असतां हैं सर्व विज्ञात होतें ? ' त्या प्रश्नाला श्रुतार्थ उत्तर दिले आहे, तें अस्त आहे

शिष्य—ते कसे ?

सिद्धान्ती—सा अव्यक्त श्रेष्ठ, सब-कारण आणि स्वनिष्पन्नक पुरुषाच ज्ञान झाले म्हणजे पुरुष हाच सर्व विश्व आहे, दुसरी काहीं वस्तु नाही, असा निश्चय होतो. म्हणजे पुरुषज्ञानाने सर्व ईश्वरज्ञान होतें, असें नास्त्य आहे.

शिष्य—भगवन् ! मग विश्व म्हणजे तरी काय ?

सिद्धान्ती—जे आपल्या सर्व इंद्रियांत मग्न होतें विश्व कल्पितं येतें, ते सर्व म्हणजे विश्व होय हे सर्व कर्मात्मक आहे, एत आहे अग्निहोत्रादि ज्याचे लक्षण आहे, ते कर्म, विश्व, होय तप म्हणजे ज्ञान आणि तपाने उत्पन्न झालेले फल तपाहून निराळे आहे. तपात्मक ज्ञानाहून त्याचे फल निराळे असतें. या प्रमाणें कर्म व तप मिळून हैं सर्व होतें पण हैं सब महात्मांचे कार्य आहे. म्हणून ' हैं सर्व ब्रह्म आहे, परम अमृतमय आहे, मीही ब्रह्म आहे, साराण, मी आणि ब्रह्म एकच आहे ' असें गूढज्ञान ज्याला झाले, 'सर्व पाप्यांच्या अंत करणात वास्तव्य करणारा आत्माराम मीच आहे,' असा ज्याचा निश्चय झाला, तो अज्ञानार्थें घट्ट आणि कठिण अंतें जें वासनात्मक गोठींजें अगत तें सोडून मोठ्ठें करितो, जिवंत असताना अज्ञान नाशितें करितो, मेत्पावर नहे साराण, जिवंत असताना अमर होतो, जीवन्मुक्त होतो हे मियदर्शना शिष्या ! त्याचें सर्व अज्ञान नष्ट होऊन तो वैशेष्य मुक्त होतो ॥ १० ॥

घृते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्वन्धन्वराळे शरीर-
स्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—ज्ञादि सर्वं सप्त महासमुद्रं आणि हिमालयादि सप्त महापर्वत या पुरुषापासून उत्पन्न झाले अनेक स्वर्ण धारण करणाऱ्या गंगादि महातट्या चेशूनच उगम पावून रत्नाकराकडे वाहत जातात यांही पयादि सर्व ओपधी (वनस्पती व त्याचीं फले) येथून उत्पन्न झालीं सहा प्रकारचे मधुर आम्ल तिक इत्यादि रस देखी महापुरुषापासून उत्पन्न झाले आणि या पदार्थांना व स्थूल अशा पचनद्राभूतांनी वेष्टि लेला आत्मा म्हणजे लिंगशरीर अथवा सूक्ष्म शरीर असें तें हें सूक्ष्म शरीर स्थूल शरीराच्या व आल्याच्या मध्यें असें आणि स्थूल शरीरास नियमित करिते म्हणून त्याला अंतरात्मा असं म्हणतात । ९ ॥

भाष्य०—‘ येन इत्यादि ’—ज्या कारणानें अंतर्यामी भगवान् ब्रह्मदेवादि सप्त भूतामध्यं राहतो, त्या कारणाने सप्त उत्पन्न केलेल्या नृशरीरे अंतर्यामी मगवतानेंच निर्माण केले आहे, असे सिद्ध होतें

मंत्रं दहाचा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि
विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—पुरुषः एव इदं विश्वं, कर्म, तप, परामृतं ब्रह्म,
(हा पुरुषच हें सर्व विश्व, सर्वकर्म, सर्वतप आणि अति श्रेष्ठ व अमर
असें ब्रह्म आहे) सोम्य ! एतत् गुहायां निहितं य वेद स इह
अविद्याग्रन्थि विकिरति (हे सोम्य ! गुहेमध्ये स्थापित झालेले हें ज्ञान
ज्याला झाले तो अविद्येची प्रथी येथल्या येथेच सोडवून टाकतो, नाहीशी
करितो.) ॥ १० ॥

शिष्य—'ज्यामघे माणां च संचार होतो.' असे श्रुतीचे शब्द आहेत, त्यावरून ज्यामघे माणापत्त्यादि वापूंचा वेधे निरास होतो. आणि इंदियाची रथावे असा अर्थ राहू होतो.

सिद्धान्ती—शेवटी शरीरात किंवा हृदयाचे ठिकाणी निद्राकार्ही जे विधांति घेतात व ज्यांची स्थापना प्रत्येक प्राण्यांमध्ये विधाताने केलेली आहे, त्या गोटी (इंधिये) होत. सारांश, जे आत्मज्ञान कारणे आत्मज्ञानाची आहूत, त्यांची सर्व कर्मे, कर्मसाधने व कर्मफलें आणि अविद्यानाची कर्मे, कर्मसाधने आणि कर्मफलें या सर्वज्ञ परमपुरुषापासूनच निर्माण होतात, असा तात्पर्याचे आहे. हा कर्मसंपन्न प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयस्थानी गुण शीतने परमेस्वर स्थापन करितो. म्हणून या प्रसंगाला 'गुह्याय' हे नाव दिले. हा कर्मसंपन्न परमेस्वरजन्य आहे. ॥ ८ ॥

माध्य०—सत्रार्चनः—इंदियजन्य ज्ञाने; होम=विषयेदियाचे संबंध, लोको=ज्ञान इंदियगोलक. (गुह्यायाया असा याचा पाठ आहे. मरालिन पाठ गुह्यायाः असा आहे.) बुद्धीमध्ये प्रत्येक पुरुषाला निरनिराळे सप्त सप्त प्राण आहेत. प्रत्येक शरीरात सप्त प्राण असतात.

मंत्र नचवा.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्पन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओपधयो रसश्च
येनैव भूतैस्तिष्ठते अन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अतः सर्वे समुद्राः, गिरयः च; अस्मात् सर्वरूपाः, सिन्धवः सर्वरूपाः; अतः च सर्वाः ओपधयः रसः च; येन हि एषः अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (हा पुरुषापासून सर्व सागर व सर्व पर्वत उत्पन्न झाले; यापासूनच अनेक स्वरूपी नद्या उत्पन्न होऊन प्रवाह रूपाने चालतात; सर्वे वनस्पति आणि सर्व रस येथूनच उत्पन्न झाले. आणि या रसाने व पंचमहामूताने वेष्टित असा हा अन्तरात्मा लिंग शरीररूपाने वास्तव्य करितो.) ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मा-
देव पुरुषात्सर्वे । स्पन्दन्ते सवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा
बहुरूपाः अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओपधयो ध्रीद्विषवाद्याः । रसश्च
गंधुरादिः पञ्चविधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिधेष्टितासि-

सचार करिते, गुहेभ्ये राहणते ते 'गुहापर' हे सर्वहीन अत्यन्त मोठे असून पुन चाच्या आश्रयाला सर्व पदार्थ येतात म्हणून महाला 'महापद' अशी सजा आहे

शिष्य—ब्रह्म हे महत्पद आहे, हे कसे !

सिद्धान्ती—कामण या महात्म्ये अतर्हितात सचार करणारे पश्यादि, प्राणा-पानादि व्यवहार करणारे मनुष्यपश्यादि, तसेच निमेषादि-हाकणे, गुह्र होणे इत्यादि क्रिया करणारे आणि तद्विरुद्ध म्हणजे प्रकट होण्याची क्रिया करणारे (आविर्भाव व निरोपान करणारे) सर्व पदार्थ जे आहेत, त्या सर्वांचे समर्पण या एका महात्ता होतें रक्षाच्या सर्व अंता रक्षणात्म्ये समर्पित होतात, म्हणून सर्व पदार्थ महात्ताच्या आश्रयाने राहतात

शिष्य—'अनिमेष' हा शब्द मुख्यतः नाही

सिद्धान्ती—जण बाबपाच्या अपेक्षेने व 'आणि' या शब्दाने त्याचे अस्तित्त्व सिद्ध होते व श्रुति ही अन्वयिकाणी निमेषाचरोपर अनिमेषाचा उच्चार करिते असते, सर्वांचे आश्रयस्थान असणारे हे ब्रह्म 'हे शिष्यदे'। तुमच्याही आत्मा आहे, (तुमचेही आश्रयस्थान आहे) हे जाणून घ्या' असे श्रुतिमाला मोठ्या बळकळीने म्हणत आहे मतेच, हे सन् व असन् (मूर्त व अमूर्त, स्थूल व सूक्ष्म) सर्वांचे मुख्यरूप आहे हे जर नसल तर सर्व मूर्तामूर्तवस्तु शून्यरूप होतलं सारांश, चाच्या आश्रयाने मूर्तामूर्तवस्तु राहतात हे वरेण्य म्हणजे सर्वांनी स्तुति करण्यास व सर्वांनी मार्थना करण्यास बाध्य आहे, कारण ते निरर्थक आहे

शिष्य—तसेच, हे सर्व लोकांच्या विज्ञानातून पर म्हणजे अत्यन्त निराळे आहे साक्षात् व्यावहारिक ज्ञानविज्ञानाला हे सिद्ध ब्रह्मरूप अगोचर आहे देखे 'प्रजाता' याचा तपस विज्ञानाची जाहे होयना ?

सिद्धान्ती—होय येथे जगज्जसा दूरान्वय आहे, अर्थातच हे सब बाँड (सब श्रेष्ठपदार्थातून जास्त श्रेष्ठ) आहे, ब्रह्म हे सर्वथा दोषशून्य आहे, म्हणून ते सब पदार्थांपेक्षा अत्यन्त श्रेष्ठ असले पाहिजे, हे उघडच झाले हे एकच एक आहे मारांश हे ब्रह्म आहे तरी सर्वप्रकाशक, सर्वांधार, सर्वरूप, सर्वांगोचर व सर्वश्रेष्ठ आहे ॥ १ ॥

रंगरामा—'आवि' =अव्यय, अविनाशी हे अव्यय ब्रह्म योगिलोकना मात्र प्रत्यक्ष असते 'सदसदुरेण्य' =स्थूल आणि सूक्ष्म वस्तूच साधार आहे म्हणून त्याची मार्थना करण्यास बाध्य- विज्ञान=जीव.

माधव—नाशील प्रकरणात ब्रह्म हे जगज्जसादि कारण आहे आणि जगज्जसा महात्ते ज्ञान झाले असता अविद्येची गांड सैल होते हे सिद्ध केले जाते हे ज्ञान हास्यावर नुसमूर्ती काय करायचास पाहिजे असा मंत्र उद्भवेल, त्याला हे उच्चर करी, मनुसुतेने किंवा गुणविशिष्ट महात्ते श्रवण करावे, असे सांगण्याचे आहे 'आवि' तिच प्रकटस्वरूपा 'एजन्' =कर्मद्वियव्यापारवान् 'प्रज्ञान' =व्यासादि व्यापारवान् 'निमित्त' =कारणद्विय व्यापारवान् ही तिची विशेषणे असासाटी तपथोजिर्हा आहेत की जीवांचे सर्व जागृतादि विधितिव्यापार जननांनी एनेश्वराच्या अधीन आहेत असे साज्जादे सदसदुरेण्य=मूर्तामूर्तातून किंवा कार्यकारणातून श्रेष्ठ 'विज्ञानावर' =ब्रह्मदेवापेक्षाही श्रेष्ठ.

जाहे, जें सर्ववर्णनीय आहे, जें सर्व प्राण्यांच्या ज्ञानाहून श्रेष्ठ व विलक्षण अगोचर आहे, आणि जें सर्वश्रेष्ठ आहे, त्याचें ज्ञान फक्तुन घ्या) ॥ १ ॥

अरूप सदक्षर केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आवि प्रकाश
मनिहित वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनु-
पलभमानवदवभासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूत
महृश्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । अदेतदाविर्भूत सनिहित सम्यक्सिपत
हृदि तद्गुहाचर नाम गुहाया चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचर-
मिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पठ पश्यते सर्वेणेति सर्वपदार्था-
स्पदत्वात् । कथ तन्महत्पदमित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्नब्रह्मण्येतत्सर्व
समर्पित प्रवेशित रथनाभाविबारा एनश्चलत्पश्यादि । प्राणप्राणित्ती-
ति प्राणापानादिमन्मनुष्यपथादि । निमिषव यन्निमेषादित्रियावद्यच्चा-
निमिषवशब्दात्समसामेतदनैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्ब्रदास्पद
सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूत भवता सदमत्स्वरूपम् ।
सदसतोर्मुतांमूर्तयो स्थूलसूक्ष्मयोस्तज्यतिरेकेणाभावान् । वरेण्य
वरणीय तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीय पर व्यतिरिक्त विज्ञा
नात्प्रजानामिति व्यवहितेन सन्नन्धो यद्भौतिकविज्ञानागोचरमित्यर्थ ।
यद्वरिष्ठ वरतम सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्वयेक ब्रह्माविशयेन वर सर्व-
दोपरहितत्वान् ॥ १ ॥

शिष्य—उपाला कोणत्याही प्रकारचे रूपणादे गुण नाहीत, त्या अविनाशी पर
ब्रह्माचें ज्ञान कसें कळत घ्याय ।

शिष्याग्ती—हेक 'ज्वालामय जाहे' 'प्रकाशमय आहे' इत्यादि श्रुतीवदन
असें स्पष्ट सिद्ध होतें कीं वायू, जेज कर्ण इत्यादि उपाधींच्या द्वारेणें ह्या ब्रह्मास शब्द
रूप, शब्द इत्यादि गुणांस प्रकाशित्वा असें असें सिद्ध झरून हे ब्रह्म जीवत्त्वब्रह्मद्वारां
प्रकाशित होते 'जाचे' या शब्दापा मस्तुनस्पर्शी प्रकार हा अथ जाहे तात्पर्य
हे ब्रह्म विश्वाची उपलब्धी करितें म्हणून तें प्रकाशयत जाहे, असें ठरें रूपदर्शन,
शब्दश्रवण विषयचिंतन, विषयविज्ञान इत्यादि उपाधिधर्मांनी (नेत्र, कण, मन, बुद्धि
इत्यादि ज्या उपाधि आहून, त्यांच्या गुणधर्मांनी) हे ब्रह्म प्रकट होऊन लक्षिता यसें जाण
तें ज्ञासण्या हृदयंत फालास्य करितें, असें ठरें ब्रह्मा । हे दर्शन, श्रवण, इत्यादि
स्वदपाना प्रकट होणारे ब्रह्म जीवदृष्ट्यात व्यवस्थितरीतीनें राहिले असें म्हणून
न्याहा 'गुहाचर' असें म्हणतात, ही गोष्ट सचप्रसिद्ध जाहे 'गुहाचर' असें नाव
निवळ्याचें रहस्य हे जाहे कीं हे ब्रह्म दर्शनश्रवणादिप्रकारांनीं गुहेमध्ये (हृदयामध्ये)

सिद्धान्तां—अरे ! ' च ' (आणि) हे पद आहता ! त्याचद्वारे स्मृताचा निर्देश सहज होतो. पुनः; पृथ्वी आदि सर्व सत् लोकां त्याच्यामध्ये स्थित झाले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर या सप्तभुवनांत राहणारे मनुष्यादि सर्व प्राणीही ब्रह्मचेतन्याच्या आश्रयात निद्रा होताना, हे सर्वसिद्ध आहे. यामागें सर्व चराचराचा आश्रय असणारे ते हे अविनाशि महत् आहे. ते सर्व प्राण्यंताचा प्राण आणि वाणी व मन असणाऱ्या—सर्व क्षेत्रेन्द्रियें असणाऱ्या—प्राण्यांचें ते मनादिर्द्रियें आहे. 'ब्रह्म प्राणांचा प्राण आहे' ही श्रुतिसष्ट असे सांगते कीं प्राणोद्वेषादि सर्व शरीरसंघात हा ब्रह्मचेतन्याच्या मात्र आश्रयानें मासतो. असे; हे जें प्राणादिकांचें अंतर्गामी व अविनाशी चेतन्य आहे, ते सत्यरूप (सत्त्वात्मक) आहे आणि म्हणूनच ते अमृत म्हणजे अविनाशि व अविकारी आहे. त्या हा महाला मनानें वेध करावा; म्हणजे ते आपलेंचें कळत येऊन त्याचे टिकाणी मनानें समाधान करावें, शुद्ध मनान्ची स्थापना करावी, हे अवश्य आहे. असें आहे म्हणून श्रुति म्हणजे की ' हे सौम्य ! अहर (अविनाशि) जे ब्रह्म, त्याच्या टिकाणी अतःकरणाचे समर्थन कळत समाधान कळत ये. सारांश, मागील व या मंत्रांत ब्रह्मस्वरूपाचे दिग्दर्शन लक्ष्मणारानें कळत जीवाने त्या स्वहराचें ध्यान कळत समाधिपूर्वीत असतें, असा जीव-कल्याणकारी श्रुतानें उत्तमोत्तम उपदेश केला आहे. हा उपदेश पुरील मंत्राने स्पष्ट केला आहे. ॥ २ ॥

रंगरामानुज—' अर्थिमन् ' = दीप्तिमान्. अर्थांतच परमेश्वराच्या शरीर आहे आणि शरीरद्वारानें तो प्रकाशितो हे सिद्ध आहे. ' अमृत ' = अलेसाशीमुक्तानां भोगण्यास योग्य.

प्राण्यं—' प्राण ' = मुख्य प्राणाचा अंतर्गामी. अदृश्यत्वादि गुण असणारा, सृष्टि उत्पन्न करणारा. अक्षरत्वव्यती सकलगुणपूर्ण भगवान् सकल प्राण्यांचा मेरू आहे. म्हणून त्याला प्राण असें म्हटले. वाक् आणि मन यांचाही अर्थ अग्निमानी देवताचा अंतर्गामी असाच करावयाचा आहे. ' सत्य ' = मुक्तामुक्तांचा निधानक. ' अमृत ' = नित्यमुक्त स्वगुणविशिष्ट ब्रह्माचे ज्ञानीभक्तानें भजन करावें.

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिपदं महास्रं शरं क्षुपासानि-
शितं संघयीत । आयम्य तद्गात्रगतैर्न चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य षिद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय च अर्थ—औपनिपदं महास्रं धनुः गृहीत्वा उपासानिशितं शरं हि संघयीत (उपनिपत् संबंधी व मोठे सामर्थ्यवान्—फार लांबीच्या फेडी करण्यास समर्थ असणारे विस्तीर्ण—धनुष्य बेजत उपासनेनें वीक्षण

मंत्र दुसरा.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाद्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

अन्वय य अर्थ—यत् अर्चिमत्, यत् अणुभ्य अणु, च यस्मिन्
लोकाः लोकैश्च निहिताः (जें दीक्षिमंत आहे, जें सूक्ष्माहून अति-
सूक्ष्म आहे व ज्यात सर्व सुवर्णे आणि सुवनरथ लोका स्थापित झाले
आहेत) तत् एतत् अक्षर ब्रह्म (तें हें अविनाशि ब्रह्म आहे) स प्राण
(तो प्राण आहे) तत् च वाद्मन (तें वाणी आणि मन ही आहे)
यत् एतत् सत्यं, तत् अमृतं, तत् वेद्व्यं हें सत्य व अमृत आहे.
त्याचा वेधकरावा.) सोम्य । विद्धि (हे सोम्य, हें सर्व जाणून
समाधान करून घे) ॥ २ ॥

किंच यदर्चिमदीक्षिमदीप्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीक्षिमब्रह्म ।
किंच यदणुभ्य इयामावादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चक्षन्नात्सधूले-
भ्योऽप्यतिप्रयेन स्थूल पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो
निहिता स्थिता । ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैत-
न्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद्
वाद्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तद्वन्तश्चैतन्यं चैतन्या-
श्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघात “ प्राणस्य प्राणम् ” इति द्युत्य-
न्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमदित्यममृतोऽ-
मृतमथिनादि तद्वेद्व्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्नन समा-
धानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेव हे सोम्य विद्वपक्षरं चेतः
समाधत्स्व ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—आणवी, हें ब्रह्म प्रकाशपन असून आपल्या प्रकाशानें मोठमोठ्या
आदित्यादि जडांत हें प्रकाशित वरून पुन त्यांचें प्रकाशपन करितें तसेंच इयामाक-
ना वाच्या पणारेहीही अति सूक्ष्म असून तें पृथिव्यादि स्थूलपदार्थांपेक्षा अत्यंत
मोठें आहे.

शिष्य—अत्रांत पुराचा निर्दश गाहीं

सिद्धान्ती—ओ ! 'च' (अणि) हें पद आहिला ! त्याचद्वय रक्षुलाया निर्देश सहज होतो पुन, पृथ्वी आदि सर्व सप्त लोक त्यान्यामर्थे स्थित झाले आहेत, इतकेंच नव्हे, तर या सप्तभुवनांत राहणारे मनुष्यादि सर्व प्राणीही मनुष्येत्वाच्या आश्रयार्थे निद्रा स्थानात, हें सर्वमसिद्ध आहे यामुळे सर्व चराचराचा आश्रय असणारे ते हें अविनाशि मक्ष आहे ते सब प्राणवत्त्वाचा प्राण आणि वाणी व मन असल्यान्या—सर्व देहेन्द्रिये असल्यान्या—प्राणवत्त्वे ते मनादिरुद्धि हें आहे 'मक्ष प्राणाचा प्राण आहे' ही श्रुतिस्थ असें सांगते की प्राणद्विधादि सर्व शरीरसंघात हा वासुचेतन्याच्या मात्र आश्रयार्थे नासतो असो, हे जें प्राणादिकर्षि अतपामी व अविनाशी चेतन्य आहे, ते सत्यरूप (सत्तादर) आहे आणि म्हणूनच ते असृल म्हणजे अविनाशि व अविनाशि आहे त्या हा महामाना मनातें वेध करावा, म्हणजे ते आपलेंसें कळत वेळत त्याचे पित्राणी मनाचे समाधान करावें, शुद्ध मनाची स्थापना करावी, हे अवश्य आहे. असें आहे म्हणून श्रुति म्हणते की 'हे सोम्य ! अहम् (अविनाशि) ज मक्ष, त्याच्या ठिकाणी अत करणाचे समपण कळत समाधान कळत ये सारांश, मागील व या मंत्रांत मक्षस्तद्वपाचे दिग्दर्शित लक्षणाद्वयानें कळत जीवाने त्या स्वरूपाचें ध्यान कळत समाधिपूर्वीत अमार्थे असा जाव—कन्यायकारी श्रुतीतें उतमोत्तम उपदेश केला आहे हा उपदेश पुढील मंत्रांत स्पष्ट केला आहे ॥ २ ॥

शरामानुज—'अधिमत'—दीप्तिमान् अर्थात्च परमेश्वरात् शरीर आहे आणि शरीरद्वारातें तो प्रकाशितो हें सिद्ध आहे 'अमत' = असत्तारीमुक्तोना मोगण्यस्य योम्य

मात्रे—'प्राण' = मुरय प्राणाचा अतर्पामी अदृश्यत्वादि गुण असणारा, सृष्टि उपरुत करणारा अक्षरत्ववृत्ती सकलगुणपूर्ण भगवान् सकल प्राण्यांचा प्रेरक आहे म्हणून त्याला प्राण असें म्हटलें वाकू अणि मन यांचाही अर्थ अभिनाशी देवतांचा अतर्पामी असाच करावयाचा आहे 'सत्य' = मुक्तमुक्ताचा निषाणक 'अमृत' = निदमुक्त स्वगुणविशिष्ट मक्षाचे ज्ञानीभगवानें मनन करावें

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं क्षुपासानि-
शितं संघपीत । आयम्य तद्भावगतैः चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—औपनिषदं महास्रं धनु गृहीत्वा क्षुपासानिशितं शरं हि संघपीत (उपनिषत् सवधी व मोठे सामर्थ्यावान्—फार लावीच्या फेंकी करण्यास समर्थ असणारे विस्तीर्ण—धनुष्य वेळत क्षुपासनेनें तीक्ष्ण

केलेल्या बाणाची योजना करा) आयम्य तत्भावगतेन चेतसा लक्ष्य
(आणि प्रत्यक्षा-धनुष्याची दूरी-दीर्घ ओढून म्हणजे त्या ब्रह्माचे
ठिकाणी भावनायोगे सर्वोपायी झालेल्या अत करणाने ब्रह्माचे-लक्ष्याचे-
जे आपल्यास मिलयावपाचे आहे, त्याचे-ध्यान करा) तत् एव असहं
सोम्य ! विद्धि (हे सोम्य, तेच हे अक्षर अविनाशि ब्रह्म आहे, असे
जाण) सारांश, वैदिकउपासनेने एकाग्र झालेले चित परब्रह्माचे
ठिकाणी लावावे. धनुष्याला बाण लावून जसा आपण आपल्या लक्ष्यावर
नेम घेतो तसाच आपल्या सत्कृत अत करणाने परब्रह्माचा वेध
करावा. ॥ ३ ॥

कथ वेद्व्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासन गृहीत्वाऽऽदायीोपनिषद्
मुपनिषत्सु भव प्रसिद्ध महाग्र महश्च तदत्र च महाग्र धनुस्त्वस्मि-
च्छरम् । किंविशिष्टमित्याह । उपासानिशित सतताभिध्यानेन
तनूकृत महत्तमित्येत् । सधयीत सधान बुर्वा । सघाय
चाऽऽयम्याऽऽकृत्य रोन्द्रियमन्त करण स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य
पवाऽऽर्जित कृत्वेत्यर्थे । न हि हस्तेनेय धनुष आयमनमिह
सभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्-
तेन चेतसा लक्ष्य तदेव यथोक्तलक्षणमक्षर सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

सिद्धा० वेध कसा करावनाचा ते या मंत्रात सांगितले आहे उपनिषदाच्या
माहल्याने सिद्ध झालेले आणि हांपदायच्या ग्यावरील पदार्थांना वेध करिते येईल,
अशा शक्तीचे प्रणवद्विपि विस्तीर्ण धनुष्य घेऊन त्यामावर जसइ एकाप ग्यावान अति
नीहण आणि समूह झालेल्या मनोपाधिक जावद्विपि बाणाची योजना करावी,
हे बाण-अधान करून आणि धनुष्याची घत्तना ओढून म्हणजे इन्द्रियसहीन अत
करणाला आपापल्या विषयापासून निवृत्त करून यज्ञद्विपि जो आपला वेध पदाध
त्याला माघ आपल्या बाणाच्या म्हणजे अत करणाचा नेम चिन्तुक लागेल असे
करा अर्थातच आपले, धनुष्य आपल्या हाताने आपण हाच आसूढ करिते, तसा
मकार येथे नाही तर अविनाशी ब्रह्माचा ठिकाणी हा भावना अत करणाची
झाली आहे अशा स्वरूपाने ब्रह्माचे आस्तन कराने अविनाशिपया इत्यादि
पूर्वाक स्वरूप हेच ज्याचे लक्षण आहे ते ब्रह्म होय, हे सर्वांनी योग्यरीतीने समजून
घेतले पाहिजे सारांश उपनिषदात सांगितलेल्या प्रणवोपासनेने व हरकृत झालेल्या
अत करणाने एकापचितन करलागावे हा तात्पर्य आहे ॥ ३ ॥

रंगयमानुज—'धनुः' प्रणवनामक धनुष्य. मगवतांच्या उपासनेनें स्वल्-
सूत्रमधोपादान निदर्शने केलेला, अक्षरादि आठ लक्षणांनी युक्त, असा जो जीवात्मा
तो धनुष्यास लवावपाचा बाण आहे असें समजावें. 'आपन्न्य'—जीव आणि पर-
मात्मा हे शोचोपी आहेत, जीव हा परमात्म्याचा एक शरीरप्रकार आहे, असें अनु-
संधान ठेऊन 'मावगतेन' असाही एक पाठ या आचार्यसि उपलब्ध झाला होता
असे दिसते. 'मावगत' असा एक पाठ घेतला तर 'मावगतेन चैतसा आपन्न्य'—
मनानें अन्य विषय वर्ज करून अक्षर जें परब्रह्म निकडे आत्मेनें चित्त एकरूप करण्याचा
स्थिति, असा अर्थ करावा

माध्व०—'महास'—मूलमन्त्राचे अक्षर जें ओंकारस्वरूप तें 'उपासना'—
अवशामतनात्मक शास्त्रान्यास. 'विद्धि'—व्यानकर

मंत्र चवथा.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—प्रणवः धनुः, हि आत्मा शरः, ब्रह्म तद्दृश्यं
उच्यते (ओंकार हें आपले धनुष्य, आत्मा हा बाण आणि त्या बाणाचें
लक्ष्य म्हणजे ब्रह्म होय.) अप्रमत्तेन वेद्ध्यं (आणि प्रमत्त न होता—पूर्व
कालजीनें—बोध घेऊन बाण सोडावा.) शरवत् तन्मयः भवेत् (बाण
लक्ष्याकडे जाऊन त्यात शिरतो व तेथें तन्मय होतो, त्याप्रमाणें आपला
आत्मा ब्रह्मापर्यंत जाऊन तन्मय होईल.) ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यद्येव्यासनें
लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्वाक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारण-
मोंकार । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन सतिरयमाणस्वदात्मनोऽप्रतिबन्धे-
नाभरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इपुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव
धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो
देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्थितोऽक्षरे
ब्रह्मण्यवो ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते लक्ष्य इव गत रमाधित्सुभिरात्मभा-
वेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैव सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धिगुणा-
प्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्ध्यं ब्रह्म
लक्ष्यम् । तत्तत्तद्बोधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य

लक्ष्यैकात्म्य फल भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेश्वरै-
फात्म्य फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धा०—या मर्णां धनुष्य इत्यादि कोणते पदार्थे हैं सांगितले आहे आंकाररूपी प्रणव हे मागील मंत्रांतील उचनिवर्णानि धनुष्य होव ज्या मर्णां धनुष्ये हे लक्ष्यामर्थ बाणाचा प्रवेश करण्यास साधनीभूत होते, त्यामर्णां आत्माच्या बाणाचा प्रवेश महाम-
मर्थे करण्याला आंकार हे उत्कृष्ट साधन आहे मणवाचा सतत अभ्यास केला असतो चित्त सरलन होतें आणि त्याच्या साहाय्याने आपले चित्त कांहीं एक निग्र न येत परमात्मार्थ चिकार्णा जाऊन तेथेच राहोत जसा बाण धनुष्याच्या साहाय्याने लक्ष्यापर्यंत जाऊन पाडण्याला, त्यामर्णां आपले चित्त अथवा सोपाधिक आत्मा महामर्थे चिकार्णा स्थिर होतो म्हणून मणवाला धनुष्याची उपमा दिली आहे येथील बाण म्हणजे आत्मा होय हा हा सोपाधिक परमात्माच आहे, पण सूर्य ज्याप्रमाणे प्रकाररूपान उदकामध्ये प्रवेश करून प्रतिपिबतो त्याप्रमाणे देहामध्ये शिरतो, तोही असमत्त्व आहे कारण तो आपल्या सव बुद्धिप्रत्ययांचा साक्षी असतो हा लक्ष्यामर्थील बाणामर्णां आपल्या अक्षरत्वरूपी महामर्थे, आपल्या अर्णव करून घेतो, म्हणून महामर्था लक्ष्य (वेध घेण्याचें स्थान) म्हटल आहे ज्याला आपल्या मनाला समाधिस्तुत्याची शान्ति मिळवून घ्यावयाची आहे ते आमचुद्धांने महामर्था आपले चित्त सर्वत्र एकातेने अर्णव करितात असा प्रकार आहे म्हणून महामर्था लक्ष्य म्हटल साधकांनी यास्तुतिवर्षाचासून उत्तरज होणारी नृणा व मोह ही सर्वे सर्वथा टाडून देऊन, सात्त्विक, मनोनिष्ठ करून व सवन्दा विरक्त होऊन एकामपिमान महामर्था जे लक्ष्य तेथे आपल्या आत्म्याचा नेम धरता हा वाळजांपूर्वक धरलेला सावधान नेम सिद्ध झाला म्हणजे बाण जसा लक्ष्यात प्रवेश करितो, त्यामर्णा साधकांसाठी महामर्थे प्रवेश करिता येतो. बाण आणि लक्ष्य ही एकामत्र होतात. त्यामर्णा जीवन्मा आणि मह ही एकामत्र होतान सात्त्विक साध्यान् जीवाला देहादिकडेचें चिकार्णा (अनामक वस्तूचे चिकार्णा) जो आमप्रत्यय (देह हाच आत्मा आहे अशी मतीति) येत असतो, तिचा साधकाचे चिकार्णा नाश होऊन तो अविनाशीमहामर्था सापुण्यताद्वारी फल प्राप्त करून घेतो ॥ ५ ॥

रगरामानुज—'वेध' = एकाग्रप्यान 'समय' = भेद करणारा जो आकार त्याचे मुर्च्छाच स्मरण नसणे

भाष्य०—समय=सहस्रमसुर, बह्वहस्र याप्रमाणें दोन, तीन, चार या तीन मन्त्रांतील उपदेशानुसार श्रवणमननप्यानानें भगवताची मात्र उपासना केली असे श्रुतीनें ठरविलें.

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् द्यौः, पृथिवी च अंतरिक्षं, सर्वैः प्राणैः सह मनः च, ओतं; तं एव एकं आत्मानं जानथ (एवाद्यामध्यं स्वर्गं, पृथिवी आणि अंतरिक्ष, तसेच सर्व प्राणांसह मन समर्पित होतें, त्या मात्र अद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून घ्या.) अन्याः वाचः विमुञ्चथ (दुसऱ्या सर्व वाणी-विद्या-टाकून घ्या) एवः अपृतस्य सेतुः (हा आत्मा मोक्षाचा सेतु-भयसागर उतरून जाण्याचा पूल-आहे.) ॥ ५ ॥

अध्वरस्यैव दुर्लभत्वत्वात्पुनःपुनर्वचनं मुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्त्वमेव सर्वाभयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यवस्वरूपं बुष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैव सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तमेव विदित्वाऽविमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाच ” इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—याही मंत्रात अविनाशी आत्म्याचें स्वरूप पुनः संश्लिष्टले आहे. कारण, ज्ञानार्थं ज्ञान होणे, ज्ञानान्या कसेत ज्ञान घेणें, अत्यंत दुःसाध्य वस्तु आहे. विषय अवषट् आहे म्हणून पुनःपुनः तोच विषय श्रुतिभाऊटी निरनिताशया स्वधर्मी सांगत आहे. हेचु हाकी, जनेक प्रकारांनीं एकाच वस्तूचे वर्णन केले असता अवषट् वस्तुही अवषट् होते. असो. श्रुति म्हणते: ज्या अविनाशी परमात्म्यामध्यें स्वर्ग, पृथ्वी, अंतरिक्ष हे तीन लोक आणि सर्व इंद्रियांसह व प्राणांसह मन समर्पित होतें, तो सर्वांत आचार्य देणारा अद्वितीय परमात्मा मात्र, हे साजक शिष्य हो, तुम्ही सर्वांनीं समजून घ्यावा. हा तुम्हा सर्वांचा व सर्व प्राण्यांचा प्रत्यगात्मा पूर्णपणानें समजून घ्या आणि दुसऱ्या सर्व अपरविद्याद्वयी विद्यवाचा व त्यांचे चर्चेचा परित्याग करा. कारण या विद्या जी जीं कर्म व कर्मसाधने प्रकारिण करितात, त्या सर्व अनित्यवस्तूत व्यास-

प्रकाशाने मात्र अस्तित्व प्राप्त होतं असो, मोक्ष मिळविण्याला जर काही एक साधन असेल तर तें एक आत्मज्ञान मात्र होय. सत्सारदर्शी महासागरांतून पार तरून नेण्यास एक आत्मज्ञान मात्र सर्वथा समर्थ आहे. “आत्मज्ञान झालें तर मात्र मरणाची भीति नाहीशी होऊन मोक्ष मिळतो नक्षपातीला (मोक्षपातीला) आत्मज्ञानाशिवाय दुसरे कोणतेही साधन नाही.” आम्ही म्हणतो त्याला ही श्रुति प्रमाण आहे. ॥ ५ ॥

रंगरामाबुज—सर्व वस्तूंचा समपाप करणारा (उपदानकारण असणारा) परमेश्वर सर्व-वस्तु-निवृत्ता असून सर्व-व्यापक आहे, असे जाणून अनात्मविषया-संबंधानें बोलणें दाखून द्यावे, असा या मंत्रांत उपदेश केला आहे

माध्य—परमेश्वर मुक्तांचा आश्रय आहे. ‘माग’ = ज्याच्यामध्ये सर्व माग आणी सर्व इद्रिये आश्रय घेऊन राहिली आहेत, त्या परमेश्वराचें मान ज्ञान करून घ्या. हे सगून हो। तुम्हांस मुक्ति हवी असेल तर दुसऱ्या सर्व देवतांची उपासना सोडून या ‘अमृत’ = मुक्त परमेश्वर हा मुक्तांचा सतु किंवा आश्रयस्थान आहे.

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-
न्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ
आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (ज्याप्रमाणें चाक्राच्या सर्व अरा रथाच्या तुंब्यामध्ये एकत्र होतात, त्याप्रमाणें ज्या हृदयाच्या ठिकाणी सर्व नाड्या एकत्र होतात) सः एषः बहुधा जायमानः अंतः चरते (त्या हृदयात वास्तव्य करून ‘अनेक स्वरूपे पारण करणारा’ अद्वितीय आत्मा सुखानें संचार करितो.) ॐ इति एवं आत्मानं ध्यायथ (या आत्माराभाचें ॐकारस्वरूपानें ध्यान करा.) वः स्वस्ति (तुमचें कल्याण असो.) तमसः परस्तात् पराय (अज्ञान अंध.काराच्या पलीकडे जाऊं इच्छिणारे जें तुम्ही त्यांनीं ‘ॐकार हें ब्रह्म आहे,’ असें ध्यान करावें.) ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रसिद्धा यत्र पस्मिन्हृदये सर्वनां देवव्यापिन्यो नाट्यन्तस्मिन्हृदये बुद्धिमत्त्वयसाश्रिभूतः स एष प्रतरा आत्मान्तर्मध्ये चरते

चरति वर्तते । पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो विजानन्वहुवाऽनेकधा क्रोध-
हर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्त करणोपाध्यनुविधायित्वा-
द्दन्ति लौकिका ह्येते जात कुर्वो जात इति । तमात्मानमोमित्ये-
यमोकारालम्बना सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायय चिन्तयत । उक्त
वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविवि-
दिपुत्रान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ता । सेषा निर्विघ्नतया ब्रह्म-
प्राप्तिमाद्यास्त्याचार्यं । स्वस्ति निर्विघ्नस्तु यो युष्माक पराय पर-
कृत्याय । परस्तात्कस्मादविद्यातमस । अबिद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूप
गमनायेत्यर्थं ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आप्तसी भूयतात ज्ञानमात्र रथनाभीनर्ध्वे (तुद्व्यानप)
चाकाश्या सव अण एकत्र होतान, त्याप्रमाणे सर्व देहभर संसार कल्याणा नाश्या
ज्या हृदयांत एकत्र होतान, त्या हृदयात बुद्धिमत्त्वयाचा साक्षी असणारा हा
प्रस्तुत विषयाचा नायक प्रव्यगात्मा, अंतर्पोषणाने वास्तव्य करितो आणि पाहतांना
ऐकतांना, विचार करतांना, जाणताना, अशा अनेकप्रकारांनी उपलब्ध होतो कधी
रागावलेला, कधी हर्षभासेत असलेला असा तो दिसतो जणू काय हा प्रयत्नवेष्टी
उत्पन्न होतोसाच दिसतो कारण, अतःकरणनायक उपाधीच्या द्वारेने हा प्रकट
होतो सामान्यलोक म्हणू लागतात की, माला आनंद शाला माझे किंवा हा
रागावला आहे (सारास, कधी रागावलेला, कधी आनंदित असलेला असा हा
आत्मा सामान्य लोकांस नित्य उत्पन्न होतोसा दिसतो एक असूनही तो अनेक
असावा असा मास होतो) असो, हा अद्वितीय आत्म्याचे ध्यान ओंकाराचा
आश्रय घेऊन दोन ते सहा भजना संशितन्याप्रमाणे एकापचिताने करित जावे,
असा भुतीचा उपदेश आहे हा विधि आचार्याने शोष शिष्यांस सांगत त्यास
अकार ध्यानपर करवे सामान्यतः. ह्या शिष्य तो होय की जो ब्रह्मविद्येचे ज्ञान
व प्राप्ति करून घेण्याचा ताव ह्छा करितो, यासाठी कर्मासाहूत निवृत्त होतो, आणि
मोक्षप्राप्तीसाठी ह्छा उपोग करितो याप्रमाणे श्याची गुरु मुमुक्षुशिष्यांस बरीच
प्रकारचा उपदेश करून त्यांचा माय निर्दिष्ट कृत्वा यासाठी एकनिष्ठशिष्यांना
आशिर्वाद देतान, तो असा हे शिष्य हो ! अविद्यानामक अंधकाराच्या दुर्जेच्या
सोपला जाऊन मोक्षप्राप्तीची ह्छा करणारे शिष्य हो ! तुमच्या मार्गात येणारी
शिष्टी नाईधी होवत ! अविद्याभूय जें ब्रह्माभ्येक्यज्ञान तिकडे जाऊ अस्तात
तुमचे सदा सर्वदा कल्याण भवते ॥ ६ ॥

हरारामानुज—आपला स्वभाव सोडून न देता देवादि सर्व चराचर भूतचिं
स्वरूप, आकार, गुण, कर्म, योनी समन्वित असणारा परमेश्वर स्वतःच्या ह्छेने
अनेक स्वरूपे धारण करितो ' पराय ' = बलीकडच्या तीरावर माल होण्यासाठी

माध्य०—हृदयान् राहणात् विष्णु एव स्वहृदयानं किंवा अनेक स्वहृदयानं स्वहृदया
 प्रकट होतो आणि सर्वभूतांचे नियमन करतो परमेश्वराचें स्थान करापपाचें से
 ओंकारस्वरूपानें, गुणपूर्णत्वस्वरूपानें करावें, निगुणत्वप्रकारानें करू नये 'तम'
 अन्वयः 'पराय' = प्राप्त करून घेण्यासाठी अत = इद्रियाच्या अंतर्दामी

मंत्र सातवा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
 ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित । मनोमय
 प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय ।
 तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
 यद्विभाति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—य सर्वज्ञ, सर्वविद्, यस्य एष महिमा भुवि,
 दिव्ये ब्रह्मपुरे, हि एष आत्मा व्योमनि प्रतिष्ठित (जो सर्वज्ञ आहे,
 सर्वज्ञाण आहे, ज्याचा महिमा हा लोकी व दिव्य ब्रह्मलोकी आहे आणि
 जो आत्मा अंतरिक्ष व्यापून राहिला आहे) मनोमयः, प्राणशरीरनेता
 हृदयं संनिधाय अग्रे प्रतिष्ठित. (हा मनोमय असणारा, प्राणाचा
 व शरीराचा नायक हृदयामध्ये राहून अन्नाभक्ष्ये प्रतिष्ठित झाला आहे)
 तद्विज्ञानेन यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति—तत् धीरा परिपश्यति
 (याचें ज्ञान शाळें असता जें सर्वदा आनंदरूप आहे आणि अमृतरूप
 असें प्रकाशित आहे, त्याचें पूर्ण दर्शन विवेकी पुरुषात होतें) ॥ ७ ॥

योऽसौ तमस परस्तात्मसारमहोदधिं तीर्त्वा मत्तव्य परविद्या
 विषय इति स पस्मिन्वर्तत इत्याह । य सर्वज्ञ सर्वविद्याख्यात ।
 त पुनर्विदिशति । यस्यैष प्रतिष्ठो महिमा विभूति । ओऽसौ
 महिमा । यस्येन व्यावाप्तुधिव्यौ शासने विधृते तिष्ठत । सूर्या
 चन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस भ्रमत । यस्य शासने
 सरित सागराश्च स्वगोचर नातिक्रामन्ति । तथा स्वावर जग्नम
 च यस्य शासने नियतम् । तथा चतुर्वोऽयने अच्चाश्च यस्य शासन
 नातिक्रामन्ति । तथा कर्तार कर्माणि कल च यच्छासनास्वस्य

काल नातिवर्तन्ते स एव महिमा । सुवि लोके यस्य स एव सर्वज्ञ
एवमहिमा देव । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने
ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिन्न्यतत्त्वाद्ब्रह्मण पुर
हृदयपुण्डरीक तस्मिन्मद्योम तस्मिन्मयोन्म्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे
प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न हाकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागति प्रतिष्ठा
वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभा-
व्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीर च
प्राणशरीर तस्याय नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तर प्रति । प्रति-
ष्ठितोऽवस्थितोऽग्रे मुख्यमानात्रविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽप-
चीयमाने च पिण्डरूपात्रे हृदय बुद्धि पुण्डरीकच्छिद्रे सन्निधाय
समवस्थाय । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मन स्थितिर्न ह्यात्मन स्थिति-
रने । उदात्मतत्त्व विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन
ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वतयागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वत
पूर्ण पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिन । आनन्दरूप सर्वानन्द-
दुःखायासप्रहीणममृत यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति
सर्वदा ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—अत्यन्त अथ काराख्या पलोकदे असणारा व सर्वे असारमापर तद्धन
जाऊन मग प्राप्ति करून घेण्यास योग्यअसणारा असा जो परमात्मा बहुविधैचा विषय
आहे तो कोठे असतो ! असे विचारात तर साणतो देवा -जो सर्वज्ञ (साम्या म ज्ञानी)
आणि सर्व-वेद्या (विशेष ज्ञानी) आहे, असें मागे एका मजात सांगितले आहे त्याचेंच
विशेष वणन वेध केले आहे अति म्हणते याचा महिमा सर्व-प्रतिद्ध आहे तो कसा
तो पहा, ज्याच्या आज्ञेनुसार मात्र स्वर्ग आणि पृथ्वी आपापल्या स्थाने स्वव्यापार
करित राहतात, ज्याच्या आज्ञेने हर्षयद्दे हे जागेडे क्रियांच्या अलावकतामनाथ
दिडूमडलान असड गणेर भ्रमण करत असतान, ज्याच्या सत्तेमुळे नया आणि समुद्र
आपआपल्यास दिलेन्या प्रातमर्षादाचे अतिक्रमण न करितां स्वनियत ध्यापार करितात,
त्याचमार्गें रथावर-जागम सर्व पदार्थे ज्याने पाडून दिलेन्या नियमांमार्गें मात्र
चालतात, तसच कतु अयने आणि सर्वे ज्याच्या सत्तेच उद्भवत केव्हीही करित
नाहिंते, त्याचमार्गें बर्मे करणारे कर्ते, कर्मे आणि कर्मकले ज्याच्या शासनानुसार
त्या त्या कार्त्तें आपापला व्यापार विनयुक रीतीनें करितात, त्या विधिवित्या
परमात्म्याच्या महिम्माचें वर्णन काय करावें ! भूलोकानवर त्या सर्वज्ञ पुढ्याचें दिसणारे
हें माहात्म्य केवळ अवर्षानीय आहे तसेंच अति तेजस्वी आणि प्रवेक बुद्धि-
प्रत्ययाच्या द्वारानें उपलब्ध होणारे जे ब्रह्मपुर त्यात ही प्रतिष्ठित छाल्यासारहा

दिसतो महापुर म्हणजे हृदय-वमल होय महा हे चैतन्यस्वरूपानं हृदयकमलांत नित्य प्रकाश होत असतो म्हणून हृदयकमलाला महापुर असें म्हणतात त्यामध्ये पं आकाशा आहे, त्यांत, शरीरा, हृदयकमलाच्या मध्यभागी जं दह्राकाशा आहे, त्यांत महा प्रतिष्ठित झाले आहे, असा भास होतो भास होतो हे म्हणण्याचें कारण असें आहे की, जाकारामभामें सर्वथाया असणाऱ्या मलाला जायें वेग आहे, किंवा राहण्याचें स्थान आहे असें म्हणणं केव्हाही मुरयवानें म्हणतां येत नाही म्हणून वेधे लक्ष्येचा आदय करावा लागतो आणि महा प्रतिष्ठित होऊन उपलब्ध झाले असा भास होतो, असें म्हणार्चे लागते

जसो, हा परमात्मा हृदयकमलांत राहून मनाच्या वृत्तीनीं मात्र प्रकाशित होतो म्हणून त्याला मनोमय असा म्हणें आहे या मनाच्या उपाधीनें तो मनोमय होतो तो प्राणाचा आणि शरीराचा निधना आहे व तो या उभयतांचा प्राण-शरीराचा म्थूल शरीराचासून त्स्मादि शरीरांत प्रवेश करवितो त्याघर्ममाणें जीव ज्या अन्नाचा उपभोग घेतात त्या अन्नाच्या परिणामाम्येक्षी अवस्थित असतो, म्हणजे रोकच्या रोज जीवांच्या विहस्वद्वारात भोगानें जी वृद्धि किंवा रोगान जो क्षय होत असतो त्यामध्ये राहतो, तो असा की, हृदयकमलाच्या अवकाशांत मुझीला ठेकून मात्र तद्वारां आपण तेथे स्थित होतो कारण, हृदयामध्ये प्रकटणें होत आम्हाची स्थिति आहे, अत्रामध्ये राहणें हे या आम्हाला संभवत नाहीं असो, पर सांभितल्याप्रमाणे ज्याचें माहात्म्य आहे, जो मनोमय प्राण शरीराचा नायक आणि हृदयनिवासी परमात्मा अन्नाची व्यवस्था करितो, त्याचे स्वरूप ज्या सायकाला ज्ञानविज्ञान झालें म्हणजे शास्त्राध्ययनात व आचार्यांच्या उपदेशानें परोक्षज्ञान उत्पन्न होऊन त्या सायकाला शम, दम, ध्यान, विपरीतधर्म यांच्या साहाय्यानें परमात्म्याचें विशेषज्ञान उत्पन्न होतें, हे धन्य साधक पूणस्वरूपाचा साक्षात्कार करून घेण्यास सर्वथा सपर्य होतान हेच करे विवेकी साधक होत यांत झालेलें परमात्मदान सर्वथा ज्ञानरूप आहे मग सद्गन्य येथें सव अनर्थ, सर्व दुःख आणि सर्व अपास शून्यस्वरूप होतात हेच अमृतस्वरूप होय हे आत्मरूप आपल्या स्वपदाधानें सवदा स्वस्वरूपां प्रकाशित होत जातों अशा स्वरूपाचें ज्ञान-विज्ञान विवेकी पुरुषास होतें आत्मा व महा एकरूप आणि एकच आहेत, असा साक्षात्कार विवेकी पुरुषास होतो, म्हणून ते धन्य होत ॥ ७ ॥

रगारामानुज— महापुर = कूटस्थोक्त 'दिव्य' याचा सवध 'ध्योक्ति' या पक्षाने आहे 'प्राणशरीराला' = जीविस प्राण आणि शरीर मात्र करून देणारा, किंवा मात्र हेच ज्याचें शरीर आहे, असा सव-स्वामी परमेश्वर 'नेता' = स्वामी 'अन्ने' = अन्नाचासून उत्पन्न होणारा शरीरांत 'विज्ञान' = परमेश्वराच्या यथाथ स्वहताची ध्यानरूप उपासना

प्राध्वे— सर्वविद् = सर्व निर्वदिणारा, आवकास (पूणकाम) 'महापुर' = दह 'मनामय' = मन वेरक 'अन्न' = अन्त्यं मगवानु हा हृदयाकाशातील जीवस्वरूपानु

राहतो (शीर्षाच्या अंतर्धानी राहतो) ' धीर ' = अथप्रमत्तनपूर्ण ' अमृत ' स्वरूपानें व देशानें नारा न पावणारा ' विभाति ' = स्वयंप्रकाश असतो साराष्ट्र, सर्वत्र आणि पूर्णकाम परमेश्वर देहातील हृदयाकरिता प्रतिष्ठित झाला आहे. हा मनःश्रेय आणि भाणशरीरनियता असून हृदयाच्या आश्रयानें अतमान्या जीवाच्या अंतर्धानी राहतो. प्रथममत्तनपूर्ण उपासक या आनंदप्रकारविशिष्ट, सर्वथा अविनाशी, स्वयंप्रकाश आणि नित्य प्रकट असणाऱ्या परमेश्वरानें आनंदरूप दर्शन घेतात याचा ध्यानामर्ष्य महासाक्षात्कार होतो

मंत्र आठवा.

भिक्षते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मिन् परावरे दृष्टे (त्या परावर-सगुण निर्गुण-ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असता) हृदयग्रंथिः भिक्षते, सर्वसंशयाः छिद्यन्ते च अस्य कर्माणि क्षीयन्ते (हृदय-ग्रंथीचा विनाश होतो, सर्व संशयाचा उच्छेद हातो आणि साधकाच्या सर्वकर्मांचा क्षय होतो.) ॥८॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भिक्षते हृदयग्रन्थि-
विद्यावासनाप्रचया बुद्ध्याभय काम " कामा येऽस्य हृदि भ्रिता " इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाभयोऽसौ नाऽऽत्माभय । भिक्षते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयाविषया सशया लौकिकानामा-
मरणात्त गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्न-
संशयस्य निवृत्ताविदास्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनाणि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसत्सारिणि परावरे-
परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षाद्दह्म-
स्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यन् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विद्वान्ती—या मंत्रात परमात्मज्ञान झाले असता कौण्ठ्या ऋषींनी सांगितले हे सांगितले आहे अति म्हणते परावर परब्रह्मानें ज्ञान झाले असता हृदयग्रंथि म्हणजे अज्ञानानें उत्पन्न झालेल्या वासनांचा प्रथम (गडग) कुटन जातो वासना म्हणजे काम. हा कुटनीचा आश्रय करून राहतो " साधकाच्या हृदयाचा आश्रय करून ज्या वासना तेथे राहतात " ही अर्थश्रुति स्पष्ट सांगते की वासना हृदयाच्या (कुटनीच्या)

आत्म्यानें राहतात, आत्म्याच्या आत्म्यानें उहल नाहींत. असो, या वाक्तांचा नाश होतो तसेंच जे जे म्हणून जाणण्यासारखे व्यावहारिक व दार्शनिक ज्ञानविषय आहेत, त्यांच्या संधाने सर्व प्रकारचे सशय विच्छिन्न होतात. काय सांगों ! या शोध-विषयासंबंधाने अजत सशय गलाप्रवाहप्रमाणे असा उदयमान असतात आणि ते मरणपर्यंत अज्ञानी जीवांस सोडीत नाहींत पण या सर्व-संशयांचा परमात्म-ज्ञानाने मात्र नाश होतो. धाम्यानें सर्व संशयांचे निरासन होऊन ज्याची अविद्या सर्वथा निवृत्त झाली, अथवा अविद्या नष्ट झाल्यामुळे सर्व सशय निरस्त झाले, त्या साधकाचा पूर्वजन्मान्वित कर्मसंचय सर्वथा नाशिता होतो हा कर्मसंचय म्हणजे ज्याच्या फलोत्पत्तीला अद्यापि मारम घाला नाहीं, अशीं ज्ञानीपत्तीच्या पूर्वीचीं कर्मे होत ज्ञान उत्पन्न होत असतांही उत्पन्न होणारीं कर्मे वरील वर्गात येताना, पण ज्ञान झाल्याबरोबर त्यांचाही क्षय होतो. साक्षात् पूर्वसंचिताचा नाश होतो. आतां, ज्या कर्माच्या फलांनी साधकाला जन्म प्राप्त झाला, तीं कल्पपरिवर्त झालेलीं कर्मे (पारम्भिकर्मे) क्षीण होत नाहींत, कारण त्यांचा नाश भोगानें मात्र व्हावयाचा असतो नास्त्य, प्राग्जन्मकर्मोपश्रवाय वाक्तांच्या सर्व पूर्वसंचिताचा नाश होतो केव्हां ! केव्हां सर्वज्ञ व सर्वसंसार-शून्य असें जे श्रेष्ठ कारण असू (परमसु) व अजर जें कार्यमसु (सगुणब्रह्म) त्याचा साक्षात्कार झाला, तीं मसु आहे असा निश्चय झाला म्हणजे सर्व संसारकारणांचा, अविद्यादिर्वांचा उच्छेद होऊन हा ज्ञानविज्ञानी साधक सर्वथा मुक्त होतो ॥ ८ ॥

रथरामानुज—‘हृदय’ याचा अर्थ असाही एक अर्थ आहे. कर्मांचा नाश होणे, म्हणजे फल उत्पन्न करण्याची जा कर्मांची शक्ति ती नाहीशी करणे. ‘परावरा’= दुसरी सर्व पदार्थे ज्या पर (श्रेष्ठ) यद्वापेक्षा अवर, कनिष्ठ, आहेत. किंवा श्रेष्ठकनिष्ठ यस्तु ज्या परमेश्वराचे शरीर असून परमेश्वर ज्यांचा आत्म्या म्हणजे निपता आहे दृष्ट होजे म्हणजे परमेश्वराच्या यथायथ धर्माचा ज्ञानान परमेश्वराला ज्ञानविषय करणे. साक्षात्कार होत असतां (पदार्थे स्वरूपाची उपासना करण्यात आरंभ होत आतां) यस्तु झालेला परमेश्वर ‘जिवांची सुखधापादि सर्व कर्मे नाहींशी करित’ असा अर्थ करित असतो

भाष्य—‘परावरा’=पर म्हणजे श्रेष्ठ रथामानुजदेवादि तेही ज्यांच्यातून अवर म्हणजे कनिष्ठ आहेत. ‘हृदय’=जिव आणी विष्णु ‘सर्व’=संपूर्ण. ज्यातच हृदयपदार्थी म्हणजे विष्णुपाशुव जीवाला सर्वांतदे वाङ्मानी अविद्या (हीच सक्तादिगुणविशिष्ट ब्रह्मरूपी हीय) या अविद्याचा भेद होतो, म्हणजे स्वरूपनाश होतो. स्वधर्माने अविद्या विच्छिन्न होणे आणि अविद्यानिर्वाण निश्चय प्राप्त होतो. सशय म्हणजे यथ हे अनेक आहेत जसे हिंस्रदेवपक्ष, वायुकोत्यादि रूप, कर्मप्रसू, इत्यादि होत. परमेश्वर या सर्वधर्मांचा निरास करितो.

मंत्र नववा.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥९॥

अन्वय व अर्थ—यत् आत्मविदः विदुः (आत्मवेत्त्यांस ज्ञावें ज्ञान असतें) तत् हिरण्मये परे कोशे विरजं निष्कलं ब्रह्म, तत् शुभ्रं, तत् ज्योतिषां ज्योतिः (तें हिरण्मय, श्रेष्ठ कोशांत राहणारें, निर्मल आणि निरुपाधिक वस्तु ब्रह्म होय; तें अत्यंत शुद्ध आहे आणि तें सर्वप्रकाशक वस्तूचे प्रकाशक आहे.) ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्तयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवास्तेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिपरिधानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्परजन्मविद्याक्षेत्रेण दोपरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मतामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । आन्यादीनामपि ज्योतिष्मन्तर्गतब्रह्मात्मैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्वदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मज्ञानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्धिदुर्नेतरे वास्तार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥९॥

सिद्धांती—मागील मन्त्रात जो अर्थ विस्तारानें सांगितला त्याचें सक्षेपांनै पणानें करणारे हे पुर्जाल तिन्ही मन्त्र आहेत पहा : हिरण्मय म्हणजे तेजस्वी अथवा शुद्धीचे विज्ञानद्वारा प्रकाशित होणारा जो विज्ञानमय नामक सर्वश्रेष्ठ कोश त्या कोशांत मलाचें वास्तव्य असतें तरबारीला जशी स्थान हें वस्तुनिष्ठान असतें, तसें महात्मा हें स्थान असतें. विज्ञानमपनामक श्रेष्ठ कोश असतो या विज्ञानमय कोशांतच आत्मस्वरूपाची उपलब्धि होते, म्हणून, विज्ञानमय कोश श्रेष्ठ आहे. शिवाय, तो सर्वकोशांच्या अंतर्भागी असतो म्हणूनही श्रेष्ठ आहे जसे, या कोशांत हें विरजब्रह्म पकट होतें अविद्यादि सर्व दोष, सर्व मल, महात्म्या स्वरूपान केव्हाही वास्तव्य करीत नसत, म्हणून महात्मा विरज (शान्तशेधोपदि-विशारदुच्य व वासनाशुभ्र आहे म्हणून निर्मल) म्हणें. हें ब्रह्म महत्कून मोठें व

सर्वात्मक (सर्व-नियामक) आहे, म्हणून ही हे आत्मतत्त्व निष्कल आहे हे निष्कल म्हणजे निरवयव आहे येथे कलाचा अथवा भाग्यभागांचा समव असत नाही, म्हणून ते निष्कल अथवा अवयवशून्य असते येथे सव कला (अवयव) अस्तित्वात होताना मध्य निमज आणि निरवयव आहे म्हणून ते मूढ आहे ते अग्नि, सूर्य, चंद्रादि सर्वप्रकाशक तेजस्वी गोलांचे प्रकाशक आहे ते तेजोर्व तेज आहे कारण अग्नि सूर्यादिकांचे तेज बुद्धी जगत्यादिकीत नियामकत्वाचे अतथांमी अतथान्या प्रसासनेन याच्या ज्योतिर्निमित्ताने निमज झालेले असते अर्धतेज (आत्मतेज) हे सर्व तेजादून येथे आहे म्हणून अर्धतेजाला प्रकाशित करणारे दुसर कोणतेही तेज नाही असते, जग हे निमज, निरवयव व अयत तेजस्वी मूढ ज्या विवेकीपुरुषाचा समजून उमजल, शब्द-स्पर्श-रूपादि विषय ज्या सुद्धीला प्रतीत होताना त्या जीवपुद्धीचा जिये साक्षी अतजारा जो प्रत्यगामा तो स्पष्ट समजला व अनुभवला आला, ज्या विवेकी आत्मवेत्त्यांना प्रत्यक्षपणे असे ज्ञान झाले व आममत्त्वप येऊन 'मी ते मूढ आहे' असे पर्यायी ह्या सर्वथेष्ठ आम ज्योतीचे साक्षात् दर्शन पोहोचले, त्यांना मात्र मूढज्ञानविज्ञान झाले, इतरांना होत नाही कारण, इतर लोक माणुविषयाच्या प्रत्ययाचे अनुसारा असतात व यांचे ज्ञान माणु प्रत्ययात्मक असते पण आमवेत्त्यांचे ज्ञानविज्ञान आममत्त्वपर्ये असते म्हणून इतरांना आत्मज्ञान होत नाही व आमवेत्त्यांस होते ॥ ९ ॥

रगरामा०—**दिरण्यम** = श्वश्रवण अथवा सर्वांगसुद्ध, चात (या आचार्यांस) या मनात 'पर कोशे' असा ही एक पाठ उपलब्ध होता 'पर' = उत्तर 'विज्ञ' = सत्त्वजनमातून पलीकडे असणारे 'ज्योति' = इद्विषे याचदून याच्या मते फामे सर्वांस शक्ति आहे असे स्पष्ट होते

माद्यय०—**दिरण्यम**—**प्रज्ञांदाच्या** मध्ये असून सुषुप्तकाल तपत्रया करणाऱ्या याचा कोण दिरण्यमय कोश हीय या मनात सविनुमदलमभ्यवर्ती माणण्याचे स्थान सांगितले आहे याचाच शिंशमार म्हणताना पाहता तमभकार वदत पुढे मूढ लोकांत मुा होत असत

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विशुतो
भान्ति कुतोऽप्यमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सूर्यामिदं विभाति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र सूर्यः न भाति, न चन्द्रतारकं, न श्माः
विशुतः भान्ति, अथं अग्निः कुतः ? (तेथे—ब्रह्मस्वरूपात—सूर्य मन्त्र-

शत नार्ही, चंद्र, तारे प्रकाशत नार्हीत, विद्युत्प्रकाश तेषं असणें शक्य नार्ही, मग अमीची गोष्ट कशाला बोलावी ?) तं एव भान्तं सर्वं अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वं विभाति (तो परमात्मा प्रकाशित झाला म्हणजे मात्र हें सर्व त्याच्या मागून प्रकाशित होतें. त्याच्या मात्र तेजाणें हें सर्व तेजस्वी होतें.) ॥ १० ॥

कथं तद्व्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्ववैभवात्सकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । न हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति युतोऽयमप्रिरस्मद्गोचरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्रमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्ब्रान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोत्सुकाद्यमिसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्गतस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽब्रह्मण्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य फलं शक्नोति । पटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदि-
त्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

स्तिद्धास्तां—हें म्हणू तेजस्वी गोलापेही प्रकाशक आहे हें कशावरून ? अशी शंका पेरेंही पोष्य नार्ही. कारण, त्या आत्मस्वरूपा व स्वयमकारा ब्रह्माचे स्वरूपा सर्व-प्रकाशक सूर्यालाही आपला प्रकाश पाडिला येत नार्ही. बस प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य सूर्याला नार्ही. इतकेंच नव्हे, तर ब्रह्ममकारानें मात्र सर्व इतर अनात्म भवतु सूर्याला प्रकाशित करता येनात, हें तात्पर्य आहे. सूर्याला किंवा कोणाही अन्याय वस्तूला प्रकाशानाचें स्वन.सामर्थ्य नार्ही. असो, पाचप्रमाणें हा शब्द, हे तारे, हा विजा, चापेही तेजानें बस प्रकाशित होत नार्ही मग जांदावा गोचर होणाऱ्या अमीची गोष्ट काय सांगवयाची आहे ! जेथे दिव्य व अंतरिक्षस्थ तेजें स्वरूपा पदार्थानें, तेथे मूळोत्पत्तीला अमीच्या काही उपयोग होईल असे मानणे शक्यच नार्ही. किंबहुना, या जगांत जी जी म्हणून प्रकाशक वस्तु आहे ती ती वस्तु स्वयमकारा परमेश्वर स्वतःच्या तेजोत्पत्तीने प्रकाशित असली म्हणून व त्यापासून पराश्र घेतें म्हणून प्रकाशित होत असतें. प्रकाशक व सर्वदाहर आतीशी सवोग झाल्यानान (मात्र जळ, लवणुका (मशाळी) इत्यादि प्रकाशित होऊन राहू नशक्यात किंवा प्रकाशयत समर्थ होतात, त्या वैयध अर्थाच्या दहन-प्रकाशन-सामर्थ्याचें मात्र होनात; स्वत.

तृतीय-मुंडक ।

खंड पहिलें.

मंत्र पहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-
पस्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया—द्वौ सुपर्णां सयुजां,
सखायौ—समानं वृक्षं परिपस्वजाते (दोन सुंदर पक्ष असणारे सहोदर
पक्षीरूपी स्नेही एकाच वृक्षावर आश्रय घेऊन राहिले आहेत, एकाच
वृक्षाचा त्यामीं आश्रय केला आहे) तयो अन्यः स्वादु पिप्पलं अस्ति
(त्या पैकीं एकजण 'गोड गोड' अशा फलाचा उपभोग घेतो.)
अन्यः अनश्नन् अभिचाकशीति (आणि दुसरा कोणताही उपभोग न
घेतां साक्षीरूपानें असतो.) ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षर पुरुषाख्य सत्यमधिगम्यते । यव-
धिगमे हृदयमन्ध्यादिसत्सारकारणत्वाऽऽत्वन्तिकविनाश स्यात् ।
तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराशुपादानकल्पनयोक्त । अथेदानीं तत्स-
हकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भ ।
प्राधान्येन सत्त्वनिर्धारण च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगा-
हत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्र परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते
द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णां शोभनपतनौ सुपर्णां पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णां
सयुजा सयुजां सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ
समानाभिन्वाकिंकारणावेवभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलभ्यधि-
ष्ठानतयैक वृक्ष वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीर वृक्ष परिपस्वजाते
परिप्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैक वृक्ष फलोपभोगार्थम् । अथ हि वृक्ष
ऊर्ध्वमूलोऽनाकशाखोऽश्वत्थोऽन्यत्कमूलप्रभव. क्षीरमत्तक सर्वगणि

कर्मफलाश्रयसं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलि-
ङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधि-
वृक्षमाश्रिवः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्गनेकवि-
चित्रवेदनास्वादरूपं त्वाद्विति भक्षयत्युपमुङ्क्तेऽभियेकतः । अनभक्षन्य
इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धयुक्तत्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरी-
श्वरो नाभाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्तृत्रोर्नैत्यसाश्रित्वसत्ता-
मात्रेण । स त्वनभक्षन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शन-
मात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—वेपथ्वेन परविद्येचे व्याख्यान शाले, परविद्येने ' तो अविनाशी
पुरुष ' नामक सत्त्व वस्तु समजते. या वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान शाले जसतां इदमपधि-
ममुक्त सत्कारकारणांषा समूह, सकारण आणी सत्त्व, म्हणजे आत्मपतिक विनाश होतो.
हे सत्ववस्तूचे व्याख्यान करून श्रुतीने पुरुषनामक वस्तूचा साक्षात्कार वदून देणारा
जो जो योग रत्नाचेही, धनुष्यादि उपायककल्पना स्वीकृत करून साधनांचेही व्याख्यान
केले. आतां यापुढे योगोपासनेवर सहचारिताने असणाऱी सत्यममुक्त साधने सांगव-
णार्थी राहिली आहेत. म्हणून प्रधानस्थाने ही साधने सांगण्यासाठी उत्तरपथाळा या
सर्वात आराम केला आहे शिवाय, सत्त्वाचा निश्चय व त्याची भावणा पुनः एकदा अन्य-
प्रकाराने (अन्य दृष्टातादि देऊन) सांगितली आहे सांगितलेलेच पुनः सांगण्याचे कारण
उपलब्ध आहे विषय असत गहन असल्यामुळे ज्ञानकलेच्या आंन सो महानकारने
येतो म्हणून मुख्य विषयाचे पुन पुन. व्याख्यान करण्याचा श्रुतिपरिपाठय आहे हा
मंत्र सूचयत आहे (थोड्या षण ठळक शब्दांनी जेजे सिद्धान्ताचा उच्चार केला असतो,
त्याला सूत्र असे म्हणतात.) परमार्थवस्तूचा (अस्रवस्तूचा) जधिगम ज्ञाना एतदर्थ
सिद्धान्ताचा पुन' उपन्यास केला आहे तो असा.—इतर आणि समजीव पस असणारे
दोन राह्यर जीव-शिकनामक पक्षी (या दोघाचा केव्हाही विरह होत नाहीं. दोघेही
नित्य एकत्र असताना म्हणून वसि ' सपुत्रो ' असे म्हटले) समान वृक्ष धारण
करणारे स्नेही आहेत या उभयपक्षांचे मन्टल एकाच कालाने होत असते.
(कोणतेही विषयज्ञान शाले असता विज्ञानाने जीव प्रकट होतो व विज्ञानाचा आधार
म्हणून शिव प्रकट होतो जसे हे दोन पक्षी एकाच वृक्षाचा आश्रय घेऊन राहतात,
हा वृक्ष म्हणजे जीवांचे शरीर होय) वृक्षाचा व शरीराचा उच्छेद होतो, म्हणून
(उभयपक्षांतिही उच्छेदयत हा गुण साधारण आहे म्हणून) शरीराच्या वृक्ष असे म्हटले
आहे. उभयपक्षांच्या प्रकटनाचे अधिष्ठान एकच शरीर असते म्हणून उभयपक्षांही
एकाच वृक्षाचा (शरीराचा) आश्रय करितात, अशी पापपदोचना केली जाते.
पक्षी फलाच्या उपभोगासाठी वृक्षावर बसताना त्याप्रमाणे जीव आणि शिव हे
दोन पक्षी एकाच शरीरवृक्षाचा आश्रय करितात. उभयपक्षांचे ज्ञानरूप हे त्यांचे पंश होत.

त्यास प्रकाश नाही किंवा दहनसामर्थ्यही नाही त्याप्रमाणे ब्रह्माच्या प्रकाशाने मात्र हे मव सूर्यादि विभ्व प्रकाशित होते आणि सूर्यादि तेजोगोल विषयप्रकाशक होतात. असें आढे म्हणून ते ब्रह्म (आत्मा) स्वयंप्रकाश आहे असें शिद्द होतं तेच ब्रह्म स्वतः स्वकार्यामध्ये प्रवेश करून अनेकरूपांनी प्रकाशित होत असत म्हणून त्या ब्रह्माचे तेजस्वरूप स्वयंभु आहे, असें समजतं सत्य आहे जेथे स्वतःच मूळतः प्रकाश-सामर्थ्य नाही, तेथे दुसऱ्यास प्रकाशनसामर्थ्य देणे हा केवळ आश्रय गोर आहे येथेच घटादि अप्रकाशक पदार्थ पटादिनां प्रकाशित करू शकत नाहीत आणि सूर्यादि तेजस्वी गोल इतरास प्रकाशित करितात त्याचा अनुभव आपल्यास नित्य आहेच असो; याबद्दल इतर पदार्थ प्रकाशित करण्याचे व काही पदार्थास प्रकाशकत्व देण्याच सामर्थ्य स्वयंप्रकाश ब्रह्माला (आत्म्याला) मात्र असते हे स्पष्ट आहे ॥ १० ॥

२४०—या भक्ताचा अर्थ या आचार्यांनी कठोपनिषदांत स्पष्ट केला आहे तो अक्षय पदावा

यत्सुरस्तादग्ने ऋक्षैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म
तथा दक्षिणतश्च तद्योत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव
कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं बहुना
ऋक्षैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्भरिष्ठं वरतमम् । अत्रह्यप्रत्ययः
सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ऋक्षैवैकं परमार्थसत्य-
मिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—ये ऋग् नेत्रीयोऽपि तेन आहे, तं मात्र सत्य वस्तु आहे. सर्वे
दृश्यमान विश्व त्याचेच विकार असून ते नामरूप मात्र आहेत. ब्रह्मेतर सर्व असत्य
आहे, इत्यादि अर्थ मार्गे विलसतः सांगितला आहे प या अर्थाच्या सापत्तेची
कारणे ही तर्के दिली आहेत. येथे या मन्त्रात केवळ शिद्रांतस्वच्छामनें मात्र (मागील
विषयाचा) जगसहार केला आहे सारांश, या मन्त्रात सिद्धान्तच सांगितला आहे
म्हणजे लक्षण पूर्वी सांगितले तेच ब्रह्म हे सर्व आहे. अज्ञानोदृष्टीला ज्या जगताचा
आभास झेतो, तें पुढें दिसणारें, पाठीमागें असणारें, दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील
जगत्, ऊर्ध्वदिशेत व अधोदिशेत असणारें जगत्, सर्व दार्हादिशानील सर्व
पदार्थ ब्रह्मच हेत. हे दुसरेलें दिसणारें जगत् कार्यरूपतें आविर्भूत झालें, पण वस्तुतः
ब्रह्म होय. हे वित्तात पावलेले कार्य ब्रह्म नामरूपात्मक मात्र असून इतर होतें सतें, पण
अधिक व सांगता आम्ही इतकेंच म्हणतों की हे सर्व स्वरूपतः ब्रह्मच आहे. ब्रह्म हे सत्य
आहे म्हणून सर्वथेष्ठ आहे आता येथे ब्रह्माचा प्रापय शाश्वत येत नाहीं,
तो तो पदार्थे अज्ञानी अविद्येचा वस्तुनो आणि या अज्ञानामुळें रज्जुचे टिकणी
रूप दिसतो, सर्व-सत्यप येतो किंवा अविनाशिविहायें टिकणी विनाशो नामरूपात्मक
जगताचा आभास होतो, यानें कारण अविद्यात्मक नामरूपें आहेत, हे हेत. सारांश,
सत्यतः हे आहे की ब्रह्म ही परमाधंत. सत्य वस्तु आहे, इतरत्र अपरमार्थ सत्य म्हणजे
अविद्या आहे अतो, एक अद्वितीय ब्रह्म मात्र सत्य वस्तु आहे, असें वेदापि मुख्य
सांगणें आहे. हाच निश्चित सिद्धान्त या मुंडकांत सद्योपेवित्तातर्गे सांगितला आहे. ॥११॥

खण्डानामुक्तं—' वरिष्ठ ' = वरण्यात, स्वीकृत करण्यास योग्य

भाष्य—' हे विश्व ब्रह्म आहे ' हा सत्याचा भाव नाहीं, असत्यलाच आहे. ब्रह्म हे
विश्व आहे असे सारे लक्षण आहे. ब्रह्म हे सर्वोत्तम आहे. या मन्त्रातील ' इदं ' शब्द
ब्रह्मपर आहे, शिष्यपर नाहीं. या ब्रह्मात सर्व जालेकरी, देशमदेश आणि गुणमदेश
व्याप्त टाकले आहेत. म्हणून विश्वातून अत्यंत श्रेष्ठ असणाऱ्या ब्रह्माला विश्व या
एकदेशीयत्वानें उपाधिता साध्याच नाहीं

मुण्डकोपनिषद् द्वितीय मुण्डक समाप्त..

द्वितीयमुण्डक समाप्त झालें.

हा पुत्र *अर्धमूल, अथ शास (शासा साली जाहेच जाता), अथरथ (क्षणमगुर०
 साणि अयथापासून उत्पन्न झालेला, आहे. याला क्षेत्र अशी सहा आहे
 स्वर्गभोवत्या फळाचा उपभोग सव भाणी या वृक्षाचा आशय धरून घेतान,
 यामार्गे शरीरनामक वृक्षदानी मस्तूचा आशय कारणे जीव-शिवनामक दोन पक्षी
 हे आदिदेला आलिंगून काम, कर्म आणि वासना या उपाधीने प्रकृत जाहेत ही
 लिंगदेहात्मक उपाधि जीव आणि शिव या उभयतांल लागलेली असते, या दोघा-
 पैकी एक क्षेत्रज्ञ (जीव) निगमारीरूपी वृक्षाचा आशय करून राहतो आणि
 तेथे कर्मापासून उत्पन्न झालेले मुक्त-दुःखामक कविकर फळाचा उपभोग घेतो अत्यादि
 गुणप्रधान अधिष्ठित झालेल्या जीवाचा हा उपभोग अज्ञानात्मक आहे या वृक्षावर
 अनेक व विविध अनुभवांच्या फळाचा आत्वाद जीवात व्यावा लागतो कर्म अनेक
 प्रकारचा असतात म्हणून कर्मफळांचे स्वच्छी विविध आणि विलक्षण असते. हा एका
 अज्ञानी पक्ष्याची (जीवाची) हकीकत झाली. दुसरा पक्षी कोणत्याही प्रकारचा उपभोग
 घेत नाही. कारण, तो स्वभावतः नित्य, शुद्ध, ह्यानी आणि मुक्त असतो तो सर्वज्ञ
 आहे, म्हणजे सत्त्वगुण हिन त्याचा लिंगदेहात्मक उपाधि आहे तो महासात्विक आहे.
 रजस्तमाचा घेथ गपडी नाही. अर्थातच त्याला कोणत्याही प्रकारच्या फळाचा उपभोग
 व्यावा लागत नाही हाच ईश्वर होय हा भोग्य आणि भोके (पर आणि अधर विषय
 आणि जीव, चिद् आणि अचिद्) या उभयतांवाही साक्षी व प्रेरक आहे हाचचाच
 प्रेरणेने भोग्य आणि भोके यांची व्यवस्था होत असते नित्य ईश्वराच्या सात्त्विकतेने
 ही व्यवस्था होत असते अर्थातच कोणत्याही विषयाचा उपभोग न घेता केवळ साक्षी
 म्हणून मात्र हा ईश्वरदानी पक्षी शरीरदानी वृक्षावर राहत असतो परमेवराची प्रेरणा
 म्हणजे त्यांचे साक्षित्व होय राजाचे अखिल विद्यमान असले म्हणजे जसे राज्यांतल
 प्रजापि व्यवहार मुख्यदक्षिण घालतान व प्रत्येकाम आघातले अतएव कारण्याची प्रेरणा
 होते, त्याप्रमाणे परमेवराच्या केवळ साक्षित्याने भोग्यभोजकांत शक्यतेच्या प्रेरणा होते.

(साक्षी, जीव आणि शिव या उभयतांचे वास्तव्य शरीरनामक वृक्षावर आहे हे
 उभयतां नित्य सहचर असून अनुभवनात्मक एकाच कारण्याच्या द्वारा अभिव्यक्त
 होतात हे उभयतांही सुंदर जाणायच आहेच, म्हणजे या उभयतांत चित्तलेचा
 आशय आहे यांपैकी एकजण कर्म करितो आणि कर्मफळाचा उपभोग घेतो, वज्र
 दुसरा साक्षीरूप असून परापरविश्वाची व्यवस्था स्वतःच्या विद्यमानत्वाने लादितो, ॥१॥

रामरामानुज—सपुत्र अन्समान गुण अमणार 'सहाधी अन्परसरसदृश.

माधव—जीव हा नित्य स्वादु (गोड) पदार्थच सानो असो नाही तो सर्व
 भोग्य पदार्थांचा उपभोग घेतो, स्वर्गमांने जे पुण्यपापद्वयी कड उत्पन्न होते त्याचा
 उपभोग घेतो पण ईश्वर हा जीवाने भोग्य असणारा पुण्यकल ईश्वर सर्व पापकल
 कात नाही हा 'अनभन्' या पदार्था अर्थ आहे ईश्वर हा उत्तम जे पुण्यकल

* श्रीमद्भागवतीना अ० १५ अ० १ पदा कर्मेपलिकृतील साङ्गभाष्य पहा

आहे त्याचा मात्र स्वीकार काँतो तो स्वतंत्र आहे त्याला भोक्तेत्वाचा छिदा दुष्प्रमाणाचा स्वप्न नाही 'सत्तापो' वीच उपकाय आहे आणि परमेश्वर उपकायक आहे, म्हणून त्याचा स्नेह असतो आभिचक्ष्णाति-प्रयत्न प्रकाशरूपी असतो

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशामस्य महिमा-
नमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—समाने वृक्षे पुरुष निमग्न अनीशया मुह्यमानः शोचति (या पूर्वोक्त वृक्षावर निमग्न झालेला सुगंध जीव आपण स्वतंत्र नाही म्हणून शोक करीत राहतो.) जुष्टं यदा अन्तं ईशं पश्यति, अस्य महिमानं इति वीतशोकः—(पण योगमार्गप्रेरित आत्म-ज्ञानाने समाधान घृति प्राप्त करून घेऊन जेव्हा अयपक्ष्याचे—ईश्वराचे—दर्शन घेतो, मीच ईश्वर आहे असे त्याला समजते, व त्याच्या माहात्म्याचे स्वरूप त्यास समजते, तेव्हा तो शोकशून्य होतो) ॥ २ ॥

तत्रैव सति समाने वृक्षे यथांके शरीरे पुरुषो भोज्य जीवोऽपि-
द्याकामकर्मफलरागोदिगुरुभारान्कान्तोऽलावुरिव सामुद्रे जले निमग्नो
तिश्चयेत देहात्मभावसापन्नोऽयमेवाहमसुख्य पुरोऽस्य नत्ता कस
स्थूलो गुणवान्निर्गुण सुधी दुःखीत्येवप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति
जायते त्रियते सयुष्यते वियुष्यते च सवन्धिवान्धवै । अतोऽनी-
शया न कस्याचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विततो मृगा मे भार्या किं मे
जीवितेनेत्येव वीनभावोऽनीशया तथा शोचति सतप्यते गुह्यमानोऽने
कैरतर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामाष्यमान स एव प्रेततिर्यङ्गानु-
प्यादियोनिष्वाजव जवीभावगापन्न कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्म
सचितानिमित्तत केतचित्परमकारुणिकेन दाशैतयोगमार्गोऽहिंसासत्य
ब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसपन्न समाहितात्मा सञ्जुष्ट सेवितमने-
कैर्योगमार्गं कर्म(र्म?)भिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्य
पृक्षोपाधिलक्षणान्दिलक्षणमशिमसत्सारिणमशनायापिपासाशोकमोहज

रामृतवतीतमीश सर्वस्य जगतोऽयमहमस्त्यात्मा सर्वस्य समः सर्व-
भूतस्यो नेतरोऽपिद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
महिमानं च जगद्रूपमस्त्यैव मम परमेश्वरस्येति यदेव द्रष्टा तदा
पीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्भिप्रमुच्यते कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विद्यास्ती—कर्ममूलादिरूपी एकाच वृक्षात्त दोषे पक्वा रहतात, जंतं मागच्या
मनांत श्रुतीने सांगितलें या मनांत जोपापें पातत्य व तज्जन्म भोक अग्नि या
शोकाच्या निरसनापें साधर इत्यादि गोष्टीचा उल्लेख केला आहे मागे सांगितलेल्या
पाच शिवापैकी जीव हा भोका असल्यामुळे त्याला अत्यंत दुःख होतें तो अविद्येच्या,
कामाच्या, क्रमाच्या, फलाच्या, राग ह्येवादिजांच्या अत्यंत जड भावानें व्याकुळ
होऊन भावत्रयमगण भवसागणच्या जलांत पर, घालीं इच्छे, निकटे, अते हेलावे
सात राहतो अज्ञानामुळे त्या विधान्याचा असा भ्रातिष्ट निश्चय झाला असतो की,
देह हाच आमा आहे व देह गूणने मी, मी अमक्याचा मुलगा, तमक्याचा नातु,
मी हरा, मी रघू, मी गुणवान मी गुणशून्य, मी सुखी मी दुःखी, इत्यादि अनेक
प्रकारचा विचिन अनुभव पाला नित्य येत असतो देशहून मी निरप्य नाहीं अस विपरीत
ज्ञान असल्यामुळें मी जन्म पावता, मी मरतो, आज इष्ट मिनाचा व क्थु पावपाचा
मला समागम होतो व सागम (विरह) होतो, इत्यादि प्रकारचीं आशात्मक व भीत्या
त्मक दुःखें त्याच्या पर्जामाग ज्ञान धुवून सागलरीं असतात तसेंच मी परतज जाई,
मला काहीएक करण्याचे स्वतंत्र सामर्थ्य नाही, माझा पुत्र विनष्ट झाला, माया मेलीं
जतां जगून मला पाप करारपापें आहे, इत्यादि प्रकारच्या दोनभाषींनीं तो शोकपूण
हातो त्याला सताप प्राप्त होतो व तो मूड होऊन अनेक प्रकारचे वेध्यात्सासासैं आचरण
करीतो आपल्या समोक्तालीं दिसणारे अनेक घालकारी अनर्थ पाहून अज्ञानानें तो
।चताकुल होतो या अज्ञानामुळे एक देह सोडल्यावर लपुन्य मात्र होऊन घेत, पशुवर्णी
मनुष्यादियेर्नामर्थ हा निचाण जाव पुन पुन जन्ममरणाच्या अविनांत केन्वांत
सापडता पु- अनेक जन्म गेवानंतर वेर्नातरी सात्त्विकधर्माचा लघय देवयोगानें
झालाच, तर ह्माचा परम द्याहु शानींसाधुची व त्याची गां पडते जाणि त्या
सापच्या उपपदानें योग्युद्दमागानि ज्ञान होऊन हा दीन जीव अहिंसा, सत्य,
महापय, निषयत्याग, शम, दम, इत्यादि साधनांनी सपन्न होतो अर्थात् त्याचे
विचाला स्वैर्भाषी शक्ति मिळते या वेळीं अनेक योगमार्गांचा व अनेक रम
मार्गांचा आशय घेऊन ज्याचे योगी पुरव प्पाव पाततात, त्या अन्यायी परमेश्वरानि
हा शूद्रनिच झालेला जीव प्यान वई लागतो

प्यान करण्यास योग्य जहा परमेश्वर शरीतृश्वावर असणाऱ्या उपाधींनीं जन्म
होत नाहीं तो उपाधिपन्न जीवांहुन निराय व विलक्षणवद्वपाचा आहे, तो अससाठी

म्हणजे जन्म-मरणशून्य आहे, त्याला क्षुधा, नृपा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु ह्या विकारपी यन्त्रिचिन्त्या बाधा होऊ नये, तो या आधिव्याधीच्या पलीकडे राहणारा आहे तो जगस्वामी आहे व तो स्वतंत्र आहे जसे या सत्यबोधेच्या समजते नंतर या लक्षणार्थी मुक्त जो परमेश्वर होव नये, मी सर्वांचा आत्मा आहे मी सर्वांस सम असून (सर्वत्र निर्विकार असून) सर्व भूतामध्ये राहणारा आहे, मी परिच्छिन्न नव्हे म्हणजे आधिदेवें उत्पन्न केलेल्या उपाधीनी सकृद्विज साहेबा माविज आत्मा (जीव) नव्हे, मी मावेचाही आत्मा आहे, माझा महिमा मोठा आहे, हे विश्व माझे म्हणजे परमेश्वराने स्वरूप आहे, असें जे ह्या पूर्ण ज्ञान त्यास होतं, तेव्हा तो शौरशून्य होतो अर्थात् सर्व शोचतामरापात त्याचा बुद्ध्या होणे आणि तो क्लृप्त होतो हा तात्पर्यार्थ आहे ॥ २ ॥

रत्ना०—'अनीशया' = योग्य होणाऱ्या प्रकृतीने आपण परमात्म्याचे शेधरूपी अस्वाहा (मळार असून) आपलें स्वरूप ज्ञानात्मक व आनंदात्मक आहे हे चित्तकृत ज्ञान व वृत्तात्म्याचे नष्ट होणाऱ्या स्वरूप धर्मीत मा आहे, मी शून्य आहे, कृश आहे, अशी शारीरतादात्म्यबुद्धि करणे या अज्ञानामुळे ज्ञानाला दुःखाचा अनुभव परतीच्या ससर्वांनी देतो आणि तो शोक करित राहतो, पण तेव्हा श्रुतेश्वर हा आपला आधार, आपला निधन व आपला श्रेणी आहे, म्हणून जीवापेक्षा सर्वविक्षय आहे, असें पाहतो व आपल्या कर्माणि उपासनेन महत्त साहेब्या सव जगजिपत्या परमेश्वराचा महिमा आपल्या मुद्धामध्ये प्रकट करितो, परमेश्वराचा महिमा त्यास जेव्हा समजतो, तेव्हा तो शोचशून्य होतो 'अनीश = असमर्थ हाही अर्थ या आचार्यास मान्य आहे सत्त्व म्हणजे अस्त-करण असा अर्थ करून झे मंत्र अत्र करण-जापर आहे जीव-परमेश्वरपर नाही, असा या आचार्यानी पूर्वेपक्ष उत्पन्न करून त्याचे निराकारण केले आहे आणि हा व इतर समानार्थक मंत्र जाव-मल्लपर आहेत असें ठरविले आहे क्षेत्रज्ञ म्हणून परमेश्वर आणि जीव म्हणजे भूतासा आहे अत्र देऊन जाव-परमेश्वरान्मय भव आहे, इही पानी दाखविले आहे ही समय अर्थ-चर्चा विनयीय आहे, इतके मान सुपरिण येथे शक्य आहे

माप्य०—अनीशया=होतीश्याय जित्त दुसरा स्वामा नाही, ती हीची शक्ति, 'जाव' =सर्वतेव्य 'इश' =विष्णु हा आपल्याहून विराट्ता आहे व त्याचे स्वरूप मर्मि साधितल्यापेक्षा अस्त-न्या स्वरूपाचें मनन निदिध्यासन केले, परमेश्वराची उपासना केली, अस्त-अपरोक्ष साक्षात्कार होऊन जीव शोचशून्य होतो देशदिकेचे निःकर्ण. मनन उत्पन्न झेणे हाच मोह होय. परमेश्वराने स्वरूप समजत म्हणजे हा मोह नाहीसा होतो

मंत्र तिसरा.

यदा पश्यः पश्यते रक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—यदा पश्यः रक्मवर्णं, कर्तारं, ईशं, पुरुषं, ब्रह्म-
योनिं पश्यते (जेव्हा ज्ञानीपुरुषाला तेजस्वी जगत्कर्त्या पुरुषाचें, जग-
त्त्वामाचें, जगदाधाराचें व जगत्कारणाचें स्वरूप समजतें) तदा पुण्यपापे
विधूय निरञ्जन. विद्वान् परमं साम्यं उपैति (तेव्हा सर्वपुण्यपापांचा
विनाश करून दोषशून्य झालेला विद्वान् हा अतिश्रेष्ठ वी निर्विकारी
समता ती प्राप्त करून घेतो.) ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले
पश्य पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थ । पश्यते पश्यति पूर्वपुरुक्म-
वर्णं स्वयज्योति स्वभाव रक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तार
सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयो-
निस्त ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनि म यदा चैव पश्यति तदा
स विद्वान्पश्य पुण्यपापे वन्दनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य
दाध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतद्वेदा परमं प्रकृष्टं निरतिदाय साम्यं
समतामद्वयलक्षणा द्वैतविषयाणि साम्यान्वतोऽर्वाभेवात्तोऽद्रव्यलक्षण-
घेतव्यस्य भाव्यप्रपैति प्रतिपत्ताने ॥ ३ ॥

परमज्ञ होतो सामान्यतः साम्ये द्वैताचा सवध दाखविणारी असतात, म्हणून अर्णवकडची, व्यवहारात्मक, साराष्ट्र, कनिष्ठ प्रतीची असतात साम्य दोघात अथवा अनेकांत असतें म्हणून साम्य म्हटलें की द्वैताचा उद्भव होतो एण वेळें तर परम हें साम्याचे विरोधना श्रुतिपटित आहे, म्हणून हें साम्य अद्वयलक्षणाचे, एकत्वदाशक मात्र असलें पाहिजे साराष्ट्र मुक्तास जें साम्य प्राप्त होतें तें अद्वयलक्षणात्मक असतें, जसें शुनीला एककडानें सांगावयाचें आहे असो, हा जीव जीवन्मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

रगरमानुज—जेव्हां ब्रह्मदर्शी (मूल पाहणारा) जीव हा अगितेजस्वी, मगल-धारीती, जगत्कर्ता, जगत्त्रियता, ब्रह्मप्रेक्षि (मूल म्हणजे अव्याकृत, त्याच उपादान-कारण असणारा किंवा ब्रह्म हाच योनि असणारा स्वधमु) परमेश्वरानें, वास्तुदेवाचे, दर्शन घेतो, त्यावेळीं सर्व पुण्य-पापार्थें निरसन होतें मग प्रकृतीचे वध तोडून ज्ञानी मुमुक्षु अवहलतात्मत्वादि श्रुत्युक्त अष्ट लक्षणांनी ब्रह्म-स्वरूपी होतो अथवा त्यास सद्ब्रह्मता-मुक्ति मिळते.

माध्यम—ज्ञान झाले म्हणजे अपारव्य (कलोन्मुक्त न झालेलें कर्म) आणि काम्य कर्मांचे पुण्यफल या उभयवतांचाही नाश होतो ' स्वप्नगण ' प्रकृत्याकडील शरीर ब्रह्म योनि-हिरण्यगर्भाचें कारण साराष्ट्र जेव्हां जीव प्रकृत्याकडील जगत्कर्त्या, पूर्ण वस्तुणां, मूलदेवपिशाचे (विष्णुचें) सपूर्ण ज्ञान करून घेतो, तेव्हां त्याच्या अपरोक्ष ज्ञान होऊन तो निरजन होतो, त्याचे सर्व अनिष्टकर्मवध झुटतात आणि त्याला निष्क-साध्य प्राप्त होते

मंत्र चवथा.

प्राणो ह्येष च. सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्वा-
न्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया
वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

अन्वय च अर्थ—हि एषः यः प्राणः सर्वभूतैः विभाति (सुप्रसिद्ध
आहे की, हा प्राण सर्वभूतासह प्रकाशित होतो) विज्ञानन्
विद्वान् अतिवादी न भवति (हें जाणून विशान असणारा ज्ञानी पुरुष
अतिवादी असत नाही.) एषः आत्मक्रीडः, आत्मरतिः, क्रियावान्,
ब्रह्मविदां वरिष्ठः (हा आत्मक्रीडा करणारा आत्मरत पुरुष कृतकृत्य
होऊन सर्व अक्षयेत्यामध्ये श्रेष्ठ होतो.) ॥ ४ ॥

किंच योऽय प्राणस्य प्राण पर ईश्वरो ह्येष प्रवृत्त सर्वभूतैर्न-
ह्यद्विस्तम्बपर्यन्ते । इत्थभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्य सर्वात्मा

सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विज्ञानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानभावेण स भवते भवति न भवतीत्येतत्किमतिवाद्यातीत्य सर्वानन्यान्बदितुं शीलमत्येत्यातिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यद्दृष्टीति 'दृष्टं तदा किं ह्यसाधनीत्य' यदेत् । यस्य स्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पर्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतियंत्य स आत्मरतिः । क्रीडा वाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा वाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाद्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सौऽयं क्रियावात् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिसमुच्चययोरेत्यवरोऽतिरिच्यते । केचिन्वामिहोत्रादिकर्मज्ञाविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तद्येष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि वाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्त । कश्चिद्वाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति वाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तान प्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रत्यक्षितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । " अन्यथा यावो विमुञ्चथ " " संन्यासयोगात् " इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिनिश्चयान्तोऽभिन्नार्थमर्यादः सन्यासी । य एवंलक्षणो पातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरति' क्रियावान्प्रतिष्ठ स ब्रह्मविदां सर्वेषां परिष्ठ प्रधान' ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—जाणती, जो हा परमेश्वर प्रसूतवा विषय आहे, तो माणांचा माण असून ब्रह्मदेवापासून तीं बनलेल्या कडीपर्यंतच्या सर्वभूतांच्या स्वधर्मांनीं मर्यादाज्ञान होत असतो, म्हणजे सर्वभूतांमध्ये राहून व सर्वांचा आत्मा होऊन सर्वमकाष्ट होतो पावमाणें सर्वभूत-निपाती जो परमेश्वर तो प्रत्यक्ष मीच आहे, जसें ज्या विद्वानास ज्ञान-विज्ञान होतें, महाकाकाचा उपदेश होणाऱ्याच्या अधिकारी प्रमुसूता 'मी ब्रह्म आहे' असें समजून उमजतें, तो केव्हाही अतिवादी होत नाहीं. अतिवादी म्हणजे इतर रूपाने अनिर्कृत करून बाद करण्याचा ज्याचा यत्नाव अहमो, ते अनिवादी होत श्रुतिवाक्यांचा अर्थ मात्र करून त्यांच्याजोतावर 'तो आहे,'

‘तो नाहीं’ असा वाक्यात्पार्श्वे वाद् कक्रम प्रतिपत्त्याचा वाटाव कृतात, ते अति-
वादी होत पण प्राण्याचा प्राण असण्यास आत्मा मी प्रत्यक्ष आहे, असें ज्वाला समजते,
तो अतिवादी होणे शक्य नाहीं जेव्हां सर्व मी आहे, दुसरी वस्तु नाहीं, असें ज्ञान
होते, तेव्हां हा विद्वान् पुरुष बोलेल तरी काय ! दुसरी कांहीं तरी वस्तु आहे, ती
दिसत भासत आहे, असें ज्ञान असतें तेव्हां तिच्या पलीकडे उभें राहून बोलतां येतें,
हें ठीक आहे पण वरिल आत्मज्ञानी विद्वानाळा सर्वात्मकस्वरूपाशिवाय दुसरे कांहीं
दिसत नाहीं, ऐकूं येत नाहीं किंवा समजत नाहीं, म्हणून अर्थातच तो जाणवत्या
पलीकडे जाऊन बोलू शकत नाहीं आपणच सर्व शाब्दावर पलीकडे जलीकडे इत्यादि
शब्द व शब्दसामर्थ्ये कुठित होतात म्हणून हा विद्वान् पुरुष अतिवादी होत नाहीं.
तो केवळ आत्मस्वरूपाशीं गीडा करण्यांत दग होऊन जातो एव, दाण, इत्यादिकांशीं
(इतर जड विषयांशीं) फीडा करणें जीवन्मुक्ताला असमवनीय होतें तसेच त्याची
निरतिशय भीति आत्मस्वरूपावर मात्र असते आत्मस्वरूपाशीं न्याये श्रेयस्कर्तव्य
समर्पित होतें. गीडा करण्याला भास्य साधनांशीं अपेक्षा असते, पण रतीला साधनांशीं
आवश्यकता नसते रति म्हणजे साधननिर्षेस शुद्ध चास्यविषयमीति होय इत्या
साधन नको असते वसा ‘फीडा आणि रति’ चरित विशेष आहे ही भीति
चास्यविषयात्मक किंवा आनंदविषयात्मक असले आत्मज्ञानी विद्वानाची भीति
आत्मस्वरूपाशीं मात्र असते. याचप्रमाणें ज्ञान, ज्ञान, वैराग्य इत्यादि क्रियांशीं जो संपन्न
असतो त्याला क्रियावान् असें म्हणतात ‘आत्मनिष्पापान्’ असा समस्तपाठ घेतळा
तर त्याचा अर्थ आत्मरति हीच ज्याची गीडा आहे असा बहुमीहि समासाच्या
विषयानें होऊन दो-ही पाठ एकच अर्थ उद्धारितात, पण दुसऱ्यावेस्तां पडिला वरा*
कारण त्याच्या योगें ‘भास्यक्रियानिवृत्तीचा’ अर्थ म्हणून लक्ष्यत येतो आतां कांहीं
लोक या मनांत क्रियावान् या शब्दांनिं अभिधेयादि कर्म व ‘आत्मफीडा’ व ‘आत्मरति’
इत्यादि शब्दांनीं भास्यविद्या असे अर्थ समजून ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय श्रुतीला
अभिधेत आहे, असें म्हणतात, पण हें म्हणणें योग्य नाहीं कारण, मन्मतीत ‘भास्ये-
व्याभिधेये हा पुरुष पशित असतो’ या प्रधान अर्थाच्या विरुद्ध हा समुच्चयाचा अर्थ होतो.
शिवाय भास्य क्रिया करणारा पुरुष आत्मस्वरूपाशीं समानाण होणें शक्य नाहीं भास्यकर्मापासून
निवृत्ति घाली तर मात्र आत्मगीडा होण्याचा वधार्थ समान मात्र होतो भास्यगीडा
आणि आत्म-फीडा यांचा विरोध असत शीघ्र आहे सम आणि प्रकाश हीं केव्हाही
एकच राई शक्ति नाहींत, त्याचप्रमाणें भास्य-गीडा आणि आत्म-फीडा एकच असतें

* इत्या अर्थ वरा आहे, कारण व्याकरणप्रद्वनीतें ‘आत्मरति क्रिय’ असत
समस्तान्द हा दुसरा इट-अर्थ मालि करून देतो पण पुस्तिकें ‘वान्’ असा पत्यव
लावून मुद्दाम ‘क्रियावान्’ असा शब्द उपयोजिला आहे तेव्हां ‘क्रियावान्’ हा शब्द
गिराया घेऊन अधिक अर्थ समजणें उत्तम पत्त होय

संभवतीत्येव नार्हं म्हणून या मंत्राचा अर्थ ज्ञान-कर्म-समुपपन्न-पर परणे म्हणजे वेदोपनिषत्ची दखदख करण्यासारखा होय 'तुसत्या वार्थीया अथवा वियाचा त्याग करा ' कर्मसंपास करा ' इत्यादि श्रुति समुपपन्नदाचा संपन्न निषेध करिताना म्हणून वेद्ये क्रियावान् वा शब्दाचा अर्थ आम्ही केला आहे असाच असला पाहिजे म्हणजे ज्ञान, प्यान इत्यादि प्रकारचा मात्र ज्ञानपर अर्थ क्रियावान् वा शब्दाचा केला पाहिजे आत्मविद्येचा मर्यादा आमचा अर्थ उल्लिखित नाही इतकच नव्हे तर आमचा अर्थ विद्यापर मात्र होतो सारांश, यद्ये या मंत्राने खोच क्रियावान् इष्ट आहे की ज्ञानानुक्त मान क्रिया करून जो अद्वैतज्ञानवस्तुची मर्यादा उल्लिखित नाही असो जो या मंत्राने सांगितल्याप्रमाणे शक्यता आहे जो अनतिपादी आहे आत्मकीड आहे, आत्मवि अस्तु धर्मान्-ध्यानादि मात्र क्रिया करणारा आहे ता अद्वैतज्ञान पुरुष सव प्रकृत्याच्या पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ म्हणजे प्रधान असतो ॥ ४ ॥

शारामानुज—शान्—परमात्मा साचा आश्रय सर्व भूते करिताना 'विज्ञानानु-विद्वान् भव तेनास्तिदादी' असा पण स्वीकारून या आचार्यांनी असा अर्थ केला आहे की अर्थ मगचाच्या योगाने ज्ञानीपुरुषाने भगवताचा उपासना करित हो सता परमेश्वरार्थे साहाय्य घेऊन अतिपादी अर्थ (परमेश्वर सवापेक्षा श्रेष्ठ आहे असे दृष्ट चिंतनपूर्वक म्हणजे) असा उपदेश श्रुतीने मनुस्मृत केला आहे 'क्रियावान्-विपन्न कर्मणि अनुष्ठानं कृत्वा वाचविद्वान् कर्म केल तर मात्र-धन-करणप्रभिरु-हीऊन निष्कर्मकर्मणि उपासितेर्वा उपासिते द्वौ द्वौ आण्णि विहितं कर्म करणारा ज्ञानी पुरुष सव प्रकृत्यांत श्रेष्ठ होतो

माध्व—क्रियावान् प्राच्याकर्मकर्ता एव—हा हरि सर्वभूते—इत्यादि इद्रिया भिषानी देवतासह अतिपादी मी कता आई अस म्हणणारा जेव्हा मी कर्ता नाही, स्वतंत्र नाही असे ज्ञान होऊन ' हा हरि सर्वद्रियाचा स्वामी आहे असे अपरोक्ष ज्ञान करून घेतो तेव्हा प्राच्याकर्मकर्ता सर्व भगवताची नीड आहे सर्व भेदात्वे स्थान भगवान आहे असे समजतो आणि त्याचे साहाय्यपात्रक अनुसंधान संपते ही अनुसंधान समाधि हाच जेव्हा ही समाधि नसते तेव्हा तो सत्त्वम मात्र करीत असतो त्याचे साहाय्यक भगवत्पुत्रात्मक कर्मे करण्याच असत

मंत्र पांचवा

सत्येन लभ्यस्तपसा सौप आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि
शुभ्रो य पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—हि एषः आत्मा नित्य सत्येन, तपसा, सम्पद्गानेन ब्रह्मचर्येण लभ्यः (हा आत्मा नित्य सत्याचरणाने, नित्य तपाने, नित्य परमार्थज्ञानाने म्हणजे नित्य ब्रह्मचर्याने लक्षावयाचा असतो.) हि अंत शरीरे ज्योतिर्षयः शुभ्रः, क्षीणदोषाः यतप य पश्यन्ति (हे प्रसिद्ध आहे की, हा शरीराच्या अवस्थांभी राहणारा प्रकाशरूप निर्मळ आत्मा ज्याचे दोष नष्ट झाले आहेत त्या यतींना मात्र साक्षात् प्रकट होतो) ॥१॥

साक्षात् चित्त शुद्ध झालेव्या भोगविक निवृत्तनास आत्मदान होतें, त छत्राचरण, तपश्चर्या, यथाथ ज्ञान आणि ब्रह्मचर्य पांचा नियम अनुष्ठानाने होतें

अधुना सत्याग्निनि मिश्रो मन्थरज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्य प्राप्तव्य । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चेन्द्रियाणा च छैकाम्य परम तप ” इति स्मरणात् । तद्व्यगुरुकूल-मात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परम साधन तपो नेतरश्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपपन्न सर्वत्र । सम्पद्गानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्य सर्वदा नित्य सत्येन नित्य तपसा नित्य सम्पद्गानेनेति सर्वत्र नित्यदा दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुपकथ्य । वक्ष्यति च—“ न येषु जिह्वामृतं न साया च ” इति । कौऽसावात्मा य एतौ साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्त शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्ण शुभ्र शुद्धोऽयमात्मान पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशोला सन्यासिन क्षीण-दोषा क्षीणश्रीधादिविस्तमला स आत्मा नित्य सत्यादिसाधने सन्यासिर्भिलभ्यत इत्यर्थ । न फादाचिर्ल सत्यादिर्भिलभ्यते । सन्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवाव ॥ १ ॥

सिद्धांती—आता येथून यथाथज्ञानाच्या सहचारित्वाने असणाऱ्या सत्यादि व्याकरणाची साधने मिश्रता (कर्मसन्वल पुरुषाला) मिश्रित केली आहेत हा तप साधने निवृत्तिपर आहेत असतो, सत्य म्हणजे अनुत्पाया (मृषा, मिथ्या वपनाचा त्याग) होय आत्मशांति कडल ध्यावपाची आहेत तर प्रथम ज्ञानत्याचा नित्य त्याग केला पाहिजे (१) तपश्चर्या म्हणजे इंद्रियांसह मनार्था असह एकाग्रता करण हे होय ‘ मनाचा आणि इंद्रियांची एकाग्रता करणे हे परम श्रेष्ठ तप आहे ’ असे धृतीच म्हणजे आहे त्याच्या परमार्थास परम अनुकूल म्हणजे आत्मदान

प्रत्यक्ष कल्प्यात् परम कुशल असे जें श्रेष्ठ साधन ते एकामताद्वय तप होय. हा चंद्राद्यप्यादि करणे ही आत्मसाधक तपश्चर्या नव्हे. असो, आत्मसाधनाला एकनिष्ठ तपश्चर्या नित्य हवी. याचप्रमाणें (३) आत्मस्वरूपाचें यथार्थ दर्शन म्हणजे सम्पन्नान असें ब्रह्मचर्य म्हणजे अतिशुभेयुनाचा-विषयमोहाचा नित्य त्याग होय. ही सर्व साधने आत्म-प्राप्तीच्या उपयोगी पडतात. याप्रमाणें नित्य सत्वाचरण, नित्य तपश्चर्या, नित्य यथार्थज्ञान म्हणजे नित्य ब्रह्मचर्य ही सहकारी करणे साधने आत्म-प्राप्ति पद्धत देतात. मज्जातील नित्य शब्दाचा अंतरशब्दीपिकान्यायाने सर्व साधनांशी सन्वय करावयाचा आहे. ' यथाव्या टिकर्णा कपट नाहीं, अनृत नाहीं व माया नाहीं ' अशी पुढें येणारी श्रुति जास्वी म्हणतां वाला प्रमाण* आहे.

या साधनांनीं प्राप्त झेव्यारा आत्मा कीणत्या स्वरूपाचा असतो, हे या भेदाच्या उत्तरार्थांत पुनः साधितले आहे. हा आत्मा शरीराच्या अंतर्त्यांभी (हृदयाकाशांत) प्रकाशरूपानें व शुद्धस्वरूपाने वास्तव्य करितो. या आत्म्याचें दर्शन घर्तित, मनःसंपन्न करणाऱ्या विरक्त पुरुषांस मात्र हीत असतें. हे विरक्त सन्यासी क्षीणदौघ असतात. म्हणजे त्यांच्या चित्तांतल काम-क्रोधादि मल नाहींसे झालेले असतात. यांचें चित्त निर्मल असतें. असो, याप्रमाणें नित्य सत्त्वाचरणादिसाधनांनीं हा आत्मा संन्याशांस मात्र प्राप्त होतो. वगीच एखादे सणासुदीचे वेळीं सत्यादिभावनांचा अवलंब करणाऱ्या पुरुषांत हा आत्मा मिथ्यावत्त्वाचा नाहीं. असो, पुढील मंत्र अर्थातच सत्यादिसाधनांच्या श्रुतीसार्थी आहे, अर्धरात्र्पर आहे. येथे साधनांची श्रुति आहे, ब्रह्मचर्याचा साक्षात् अवतार नाहीं. ॥ ५ ॥

रंगरामानुज—' सत्य ' = भूतचि वस्त्याच करणारें भाषण. परमेवरापी प्राप्ति उपतानाद्वारानें होते.

भाष्य०—' सत्य ' = सताचे द्वित करणारें सें. ' ब्रह्मचर्य ' = श्रवणादिरूप वेदाभ्यास. इलोत्तर वेळेच्या निष्पापकर्मणि, श्रवणादिकर्मा व अपरोक्षज्ञानानें ज्या स्वरूपा-नदाचा आविर्भाव होतो, तो वैचळ विलक्षण आहे ' यति ' = श्रवणादि अनुकूल स्वप्न करणारे. सम्पन्नान = माहात्म्यज्ञान आवि र्नेहका भक्ति.

मंत्र सहाचा.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्युपयो ह्यासकामा यत्र
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

* याचद्वय चंद्रोपनिषदांतल भाष्य व्याचारांनीं मागाहून लिहिलें असा प्पनि कदाचित् निघूं शकत.

अन्वय ष अर्थ—सत्यं एव जयति न अनृतं (सत्यानें मात्र जय-
प्राप्ति होतै, असत्यानें होत नाही) देवपानः पथाः सत्येन विततः
(देवयान मार्ग सत्यानें मद्धित झाला आहे) येन आप्तकामाः ऋषयः
यत्र आक्रमन्ति (या सत्यानें मात्र पूर्णकाम ऋषी ज्या देवयानमार्गाचें
आक्रमण करितात) तत् सत्यस्य परमं निधान (तो देवयानमार्ग
सत्याचें श्रेष्ठ वसतिस्थान आहे.) ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थं । न हि
सत्यानृतयो केवलयो पुरुषानामभितयोरैव पराजयो वा सम्भवति ।
प्रसिद्ध लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽत्र सिद्ध
सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य
साधनातिशयत्वम् । पथम् । सत्येन यथाभूतवाद्बन्धवधया
पन्था देवयानारूपो विततो विस्तीर्णं सातत्येन प्रवृत्त । येन पथा
ह्यत्रमन्ति ऋमन्त रूपयो दर्शनवन्त बुद्दकमायाशाड्याहकारद-
म्भानृतवाजिता ह्यत्रकामा विगततृष्णा सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमा-
र्धतरस्य सत्यस्योत्तमसाधनस्य सत्यन्धि साध्य परम प्रवृष्ट निधान
पुरपार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक-
मन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेषां सवन्ध ॥ ६ ॥

सिद्धांती—सत्याचरण करणता पुरुष मात्र जय पावतो असत्यवारा पुत्र
अज्ञान विनयी होत नाही मनात सत्य आणि अनृत जसे शब्द जागेत सरे पण
वृष्णाचा आशय पेतल्याशिवाय केवळ सत्याचरण जय मिळतो किंवा अनृतान पराजय
होता, असें साभवत नाही, म्हणून सत्य म्हणजे सत्याचरणा पुरुष व अनृत म्हणजे
अनृतवादी पुरुष असा अर्थ केला आहे असा, व्यवहारात हें प्रसिद्धच आहे कीं,
सामान्यतः सत्यवचन्या पुरुषाः शिष्या मायण करणाराचा लीलेत पराजय करता येतो
पिरकाल शिष्याचा उलट अनुभव वेढाई येत नाही म्हणून सत्य हें साधन बलवान
आहे हें सिद्ध होतें नसेच शास्त्राचरणाची असें समजतं कीं सत्य हें जन्मत उत्पन्न
जापक्षत साधन आहे कसें हें ऐका—देवयाननामक जो मार्ग आहे तो सत्यानें मात्र
दिल्लीण होऊन असद्वानाचें नित्य शिद्ध झाला आहे वस्तुस्थिति असेल तरी ती मकट
करणे याचें नांव सत्यवाद हीच याच सत्यानें प्रती (प्रैकालिक ज्ञान असपावे महा
पुरुष) जातात. कष्ट, मोषा शोचण्या, अज्ञान, दंभ, अज्ञान इत्यादि गोष्टी सवधा
वर्ज्य करणे हें सत्याचें लक्षण आहे असे, ज्याच्या सर्व हृत्पद पूर्ण सत्या, जे सत्य

मृष्णारूप्ये होते, ते सवज्ञ कृषि या सत्याच्या मार्गांनी जातात. उचम साधन जें सत्य त्यानं सत्य होणारं समार्थवत्त्व, सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थरूपी निधान, म्हणजे परमात्मसहस्र जेथें नित्य वास्तव्य करितें, तें देवपाग होय त्या स्थानाकडे (देवपानाकडे) ज्या मार्गांनीं कृषा जातात, सो माग सत्यानं मान पूर्ण सचिटेला आहे, हें प्यानांत देवावघाचें आहे साक्षात्, देवपानांनं पुरुषार्थसिद्धि होतें आणि देवपानमार्गं सत्यानं माध्य होती ॥ ६ ॥

माध्य०—'सत्य'चेकडरथ मगवान् विष्णु अयुत = असुर. सत्याचें निधान वैकुण्ठ लोक आहे. 'आप्तकाम' = इष्ट असलेलें महाज्ञान ज्यास प्राप्त झालें आहे ते 'देवपान-माग' हा श्रीविष्णूनें मल्ल स पामपद प्राप्ती व्हावी म्हणून निर्माण केला आहे.

मंत्र सातथा.

बृहच्च तद्विद्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे नदिहान्तिके च पश्यत्स्वि-
रैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

अन्वय न अर्थ—बृहत् च तत् दिव्यं, अचिन्त्यरूपं, सूक्ष्मात् च तत् सूक्ष्मतरं विभाति (तें अत्यंत मोठें असून अति तेजस्वी आहे, त्याचें स्वरूप मनोबुद्धीस जगोचर आहे. तें लहानाहूनही अत्यंत लहान आहे.) दूरात् तत् सुदूरे इह अंतिके च (तें दूराहून दूर ठिकाणी व जवळच्या वस्तूहून अत्यंत जवळ आहे.) पश्यत्सु इह एव गुहायां निहित (ज्ञानी पुरुषास हें ब्रह्मतत्त्व आपल्या हृदयाकाशात आहे, असें येथें मुदा दिसतें.) ॥ ७ ॥

किं तत्किंत्वर्कं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्या-
विसाधनं सर्वतो व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमानिन्द्रियगोचरमत एव
न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्याचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मावाकाशादे-
रपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि भौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्धिमाति
विविधमादित्यचन्द्राद्यावारणे भाति दौष्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्ट-
देशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽवितुपागलन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म ।
इह देशेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वात्तद्वाऽऽका-
शात्स्याप्यन्तरभुते । इह पश्यत्सु चेतनाविस्तृत्येतत्प्रहितं स्थितं दर्श-
नादिनिपावरवेन योगिमिर्लक्ष्यमाणम् । क गुहाया बुद्धिलक्षणायाम् ।

तत्र हि निगूढ लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाऽप्यविद्यया सवृत्त सत्र
लक्ष्यते तत्रस्यैवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—तं काय आहे व त्याचे पम वसे आहेत ते ह्या मंत्रांत सांगतात
एका—नें मरण ब्रह्म सर्वाद्गम मोठें आहे हेंच सत्यादिकांचेंही साधन आहे ब्रह्म
स्वप्न्यायी आहे, म्हणून सत्यादि साधनांचें तें उपादान कारण होतें हें सत्यादि साधनांनी
प्रकट होतें, तथापि सत्यादि साधनें याच्या अशक्तानें सिद्ध होतात म्हणजे स्वपम
आहे तें ब्रह्म इद्रियांत गोचर असत नाहीं, म्हणून त्यानें चिंतनही करिता येत नाहीं.
सुख अज्ञानाचेसाक्षी हें ब्रह्म अत्यंत सूक्ष्म आहे याच्यापेक्षा जास्त सूक्ष्मतर
वस्तूचा अभाव आहे सर्प सूक्ष्मवस्तूचें कारण व आत्मा ब्रह्म आहे म्हणून तें सूक्ष्मा-
हून सूक्ष्म आहे तें ब्रह्म सूक्ष्मद्रव्ये भिन्नभिन्न स्वरूपें घेऊन प्रकाशित मात्र होतें
शिवान्, अत्यंत दूर अज्ञानाचा प्रदेशाहून तें जास्त दूर असतें कोणाला ! अज्ञानी
लोकांना या पुण्यांत ब्रह्मस्वरूप मुर्खीच समजत नाहीं म्हणून त्यांच्यापामून तें अत्यंत
दूर दूर आहे पण जे विद्वान् आहेत, ज्यांना आमज्ञान झालें आहे, त्यांच्या हे अत्यंत
जवळ म्हणजे ब्रह्म हे त्यांचा आत्मा असतें कारण तें सर्वांतपामा आहे 'आत्मा
शाचरी तें अंतर्पामी आहे' असा श्रुतीचा उपदेश आहे येथे ज्यांना ज्यांना म्हणून
मुद्दि आहे त्यांच्या म्हणजे जीवमात्राच्या टिकणी हें वास्तव्य करिते आणि दृशन,
स्पर्शन, इत्यादि निमाण्या दूरानें योग्यलोकांचें हें लक्ष्य होत साराथ, योग्यलोक
दृशनस्पर्शनवद्नादि क्रिया पाहून असें निमित्त अनुमान करितात कीं, जीवाच्या टिकणीं
महात्मा वसति आहे हें कांठें राहणें ! शुद्धिनामकगृह्यध्यायें याच वास्तव्य आहे
पण विद्वान् लोकांस मात्र मुद्दीमध्यें गुण असलेल्या महात्मे अनुमान करिता येतें
तथापि त्यावर अज्ञानाच दृढपण असल्यामुळे स्वदृष्ट्यात असूनही अज्ञानीपुरुषांस
तें दित्त नाहीं, म्हणून त्याला गुह्यग्रथ मूढ, अस म्हणें

साराथ, एकच ब्रह्मबन्धु निरनिराळ्या अधिकाराच्या जीवांस निरनिराळ्या स्वरूपांन
प्रकट होत असतें यामनाचें ब्रह्म हें सर्वव्यापी, सर्वांतव्यापी, स्वयंप्रकाश इत्यादि
गुणांचा पुत्र आहे, असें स्वरूप समजण्यासाठी श्रुति या मंत्रांत ब्रह्मवर्णन करित
आहे ॥ ७ ॥

रगतामानुज—स्वप्नानां आणि गुणांना अत्यंत धोर अज्ञानां, अज्ञानाचा
आधार देणारा, बाणीला व मनाला अणोना, मगलधारी, सर्वे पराचारांच्या अंतर्पामींत
भवेष्ट करण्यास समर्थ अज्ञानां आणि म्हणून अणि सूक्ष्म अज्ञानां हें ब्रह्मतर आहे

माध्यम—यांचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, प्रत्येक अपरोक्ष ज्ञानी पुरुषास
विचित्र स्पर्शिकांचें दर्शन होते आणि प्रत्येक ज्ञान्यास विचित्र मोक्ष निश्चिंतो चांग्या
मोक्षांतही भिन्नता आहेच विचित्र—असाधारण, प्रत्येकाला ब्रह्मस्वरूप निरतिताई
दित्तें, साराथ, मोक्षस्पर्शांत भेद आहे, मग स्वपदांत आहे, याचें मूल काय ?

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः न,
तपसा वा कर्मणा न (ब्रह्मस्वरूपाच्चै ग्रहण नेत्राने करितां येत नाही,
वाणाने सुद्धां नाही, इतर इंद्रियांनी किंवा तपाने किंवा कर्माने करितां
येत नाही.) ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः (ज्ञानप्रसादाने निच शुद्ध ज्ञाने—)
ततः तु तं निष्कलं ध्यायमानः पश्यते (म्हणजे मात्र ध्यान करणाऱ्या
शुद्धचित्त पुरुषाला त्या निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचे दर्शन होतें.) ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिमाधनमुच्यते । यस्मात्त चक्षुषा
गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽभिधेयत्वात्त चान्यैर्देवै-
रिनेन्द्रियैः । तपसा सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
यैदिकेनाभिहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुन-
स्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थसापि
स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयतरगादिदोषकृत्वापितमप्रसन्नम-
शुद्धं सत्रावबोधयति मित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमि-
याऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तपसेन्द्रियविषयसंसर्गाजनि-
तरागादिमलकालुष्यापनयनादानर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शा-
न्त्वमवतिष्ठते तदा ज्ञानम्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशु-
द्धमत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो घट द्रष्टुं यस्मान्तस्तस्मान्तु तमा-
त्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्याय-
मानः मत्सादिमाधनवानुपसंहृतकरण एवाग्रेण मनसा ध्याय-
मानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तां—या मत्रां ब्रह्माच्या उपलब्धीचे (प्राप्तीचे) जे असाधारण (अद्वितीय) कारण आहे, ते साधनात, ऐका —त्या पक्षां ब्रह्म हे साधन आहे, त्या पक्षां त्याधि-
दह्य कोणातपाही नेत्रांनी होत नाही. पत्नीस जगोपर म्हणून कोणत्याही पत्नीने
त्याचे स्वयं सांगता येत नाही, तसेच दुसऱ्या कोणत्याही इंद्रियांनी त्या अमूर्ताचे घटन
कारण येत नाही. याचप्रमाणे सर्व विषयांची प्राप्ति करून देणारी तपश्चर्या वेद

उपयोगी पडत नाही, आणि श्रोत, आग्निहोत्रादि प्रसिद्ध व मद्रासमध्य कर्मोद्देशी ब्रह्म स्वरूपाची प्राप्ति होत नाही सारांश, इन्द्रियांस अगोचर असणारे, केवळ तपाने किंवा विहितकर्माने प्राप्त न होणारे ब्रह्म इन्द्रियांच्या, तपाच्या किंवा वैदिक-कर्मोद्देशी साक्षात्प्राप्त होत नाही मग ब्रह्मप्राप्तिके साधन तरा काय ! जसा प्रथम उत्पन्न होतो त्याचे उत्तर श्रुते सापण आहे वस्तुस्थिति अशी आहे की, स्वभावतः सब जीवांस आत्म-स्वरूपाचे ज्ञान कदाच घेण्याच सामर्थ्य आहे ब्रह्मज्ञान-प्राप्तिके साधन जा शुद्ध बुद्धि (आत्म-चैतन्य) ती सवास स्वरूपत प्राप्त झालेली असते पण वास्तविकपथावराल प्रेमादिदोषांना बलुवित शान्त्यामुळे सामान्यतः जीवांची पूर्वात्तशुद्ध बुद्धि अशुद्ध (मलीन) व अग्रसन्न झालेली असते म्हणून जीवांच्या नित्य अतिनिकट सद्ब्रह्मास असणारे हे आत्मतत्त्व मलिन व चंचलशुद्धता दिसत नाही मरकट आरशांत किंवा निच चंचल असणाऱ्या शक्यतः जस स्वच्छ प्रतिबिंब दिसत नाही, त्याप्रमाणे चंचल आणि मलीन जावशुद्धता कथाय ब्रह्मविष गोचर होत नाही पण जेव्हा, ज्या वेळी इन्द्रियविषयसंगतीने उत्पन्न झालेले रागद्वेषादि मलद्वेष नाहीस होताना, त्या वेळी बुद्धि प्रसन्न (निर्मळ) होते आरशावरील मळ काढून टाकिला म्हणजे तो जसा स्वच्छ होतो, किंवा जल स्थिर झाले म्हणजे ते जसे शांत होत, त्याप्रमाणे शुद्धीवर आलेला मळ काढून टाकिला म्हणजे तो प्रसन्न व समाहित होत या निर्मळ व स्थिर शुद्धाच्या योजनेचा अतः कारण शुद्ध व चैतन्यमय झाले आहे, तो मात्र ब्रह्मदृशनाला योग्य होतो व शुद्धचित्त पुरुषाला आत्मस्वरूपाच दृशन झाले हे प्रसिद्धच आहे की, आत्मा हा निष्कल म्हणजे सर्वप्रकारच्या अवयवादिभेदानां वाजत आहे तो निरवयव आहे त्याच एकाच व शुद्धचित्ताने ध्यान केले, पांचव्या व सहाव्या मंत्रांत सांगितलेल्या सत्यादिब्रह्मचर्यापुस्त्याने आपली इन्द्रिय नियुक्त करून एकाग्रमनाने श्रुत ब्रह्मस्वरूपाचे ध्यान केले म्हणजे या निर्मळचित्त पुरुषाच्या प्रसन्न बद्धीला निरवयव आत्मस्वरूपाचे दर्शन होते ॥ ८ ॥

राशामानुज—' ज्ञानप्रसादेन = परमेश्वराच्या प्रसादाने

माध्व—' ज्ञानरूप वायु, ब्रह्मदेव आणि परमज्ञानरूप हरी प्रसन्न झाल्याशिवाय कोणत्याही इन्द्रियांच्या द्वाराने किंवा तदभिमाना देवताच्या प्रसादाने ब्रह्मज्ञान प्राप्त होत नाही इतर देवता केवळ ब्रह्मपरोक्षज्ञानाला अनुकूल असणारे ज्ञानाची उत्पात्ति करण्यासाठी इन्द्रियांची प्रेरणा करितात. याचप्रमाणे शुद्धनाराशिवाय इतर कोणतेही इन्द्रिय भगवन्ज्ञान देण्याला समर्थ नाही

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्यत्र च अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः न,
तपसा वा कर्मणा न (ब्रह्मस्वरूपाच्चै गृह्यते नेत्राने करिता येत नाही,
वाणीने बुद्धा नाही, इतर इन्द्रियानीं किंवा तपाने किंवा कर्मने करिता
येत नाही) ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः (ज्ञानप्रसादाने चित्त शुद्ध झाले—)
ततः तु तं निष्कलं ध्यायमानः पश्यते (म्हणजे मात्र ध्यान करणाऱ्या
शुद्धचित्त पुरुषाला त्या निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचें दर्शन होतें.) ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारण तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा
गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वात्नापि गृह्यते वाचाऽभिधेयत्वात्तत्र चान्यैर्देवै-
रितरेन्द्रियै । तपस सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
वैदिकेनाग्निदोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुन-
स्तस्य महणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि
स्वभावेन सर्वप्राणिना ज्ञान वाह्यविषयरत्नादिदोषकलुषितमप्रसन्नम-
शुद्ध सत्त्वावबोधयति नित्य सनिहितसव्यात्मतत्त्वं मलावगदमि-
वाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयप्रससर्गं ननि-
तरत्नादिमलकालुष्यापनयनात्तत्सलिलादिवत्प्रसादित स्वच्छ शान-
न्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसात् स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशु-
द्धसत्त्वो विशुद्धान्त करणो योग्यो भवति तस्य यस्मात्तत्तस्मान्नु तपसा-
त्यान पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कल सर्वावयवभेदवर्जित ध्याय-
मान सत्तादिसाधनवानुपसहसकरण एकाग्रेण मनसा ध्याय-
मानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—या मन्त्राग महापणा उपलब्धाचें (मानीचें) अज्ञातपण (अद्वितीय)
काण ओडे तें सांगतान, ऐका—ज्या पर्ती मह हें रूपानुय ओडे, त्या पर्ती त्याचे
महल कोणत्याही वेदांनीं होत नाहीं। वाणीत जगोपा मशुण कोणत्याही वाणीनें
त्याचें स्वरूप सांगता येत नाहीं, तसेंच दुसऱ्या कोणत्याही इन्द्रियांनीं त्या अज्ञातच मग
बभती येत नाहीं। याचप्रमाणे सव विषयांची प्राप्ति करून देणारी तपसाचें वेदें

उपयोगी पडत नाही, आणि श्रोत, आग्निहोत्रादि प्रसिद्ध व महात्म्य कर्मानेही मग स्वरूपाची प्राप्ति होत नाही. सारांश, इन्द्रियांस अगोचर असणारे, केवळ तपाने किंवा विहितकर्माने प्राप्त न होणारे मग इन्द्रियांच्या, तपाच्या किंवा वैदिक-कर्मांच्या साहाय्याने प्राप्त होत नाही. मग महाप्रतीचे साधन तरी काय ! जसा प्रथम उत्पन्न होतो त्याचे उत्तर श्रुते सांगत आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की, स्वभावतः सर्व जीवांस आत्म-स्वरूपाचे ज्ञान करून घेण्याचे सामर्थ्य आहे. महाज्ञान-प्राप्त्याचे साधन जा शुद्ध बुद्धि (आत्म-चेतन्य) ती सर्वांस स्वरूपतः प्राप्त झालेली असते. पण साक्षात्पदार्थास प्रेमादिदोषांनी कलुषित झाल्यामुळे सामान्यतः जीवांची पूर्वांकशुद्ध बुद्धि अशुद्ध (मलीन) व अप्रसन्न झालेली असते. म्हणून जावांच्या नित्य अतिनिष्ठ सद्भावसान अष्टगारं ई आत्मतत्त्व मलिन व चंचलशुद्धाळा दिसत नाही. मळकट आरशात किंवा नित्य चंचल असणाऱ्या जलाने जसे स्वच्छ प्रतिबिंब दिसत नाही, त्याप्रमाणे चंचल आणि मलीन जावशुद्धीला यथार्थ महाविष अगोचर होत नाही. पण जेव्हा, ज्या वेळी इन्द्रियविषयसंपर्काने उत्पन्न झालेले रागद्वेषादि मलदोष नाहीसे होताना, त्या वेळी बुद्धि प्रसन्न (निर्मळ) होते. आरशावरील मळ काढून टाकिला म्हणजे तो जसा स्वच्छ होतो, किंवा जल स्थिर झाले म्हणजे ते जसे शांत होतं, त्याप्रमाणे शुद्धीवर आलेला मळ काढून टाकिला म्हणजे तो प्रसन्न व समाहित होते. या निर्मळ व स्थिर शुद्धीच्या योगाने ज्याचे अंतःकरण शुद्ध व चैतन्यमय झाले आहे, तो मात्र महादर्शनाला योग्य होतो व शुद्धचित्त पुरुषाला आत्मस्वरूपाचे दर्शन होतं हे प्रसिद्धच आहे की, आत्मा हा निष्कल म्हणजे सर्वप्रकारच्या अवयवादिभेदानां वर्जित आहे. तो निरवयव आहे. त्याच एकाच व शुद्धचित्ताने व्याप केले, पांचव्या व सहाव्या मत्रात सांगितलेल्या सत्यादि साधनयुक्तपुरुषाने आपला इन्द्रिय निवृत्त करून एकात्मनाने श्रुत ब्रह्मस्वरूपाचे ध्यान केलं म्हणजे या निर्मळचित्त पुरुषाच्या प्रसन्न शुद्धीला निरवयव आत्मस्वरूपाचे दर्शन होतं ॥ ८ ॥

स्वरात्राज्ञान—'ज्ञानप्रसादेन' = परमेश्वराच्या प्रसादाने

माध्व०—ज्ञानरूप बापु, ब्रह्मदेव आणि परमज्ञानरूप हरि प्रसन्न झाल्याशिवाय कोणत्याही इन्द्रियांच्या द्वारांनी किंवा तद्भिमानांनी देवतांच्या प्रसादाने महाज्ञान प्राप्त होत नाही. इतर देवता केवळ ब्रह्मापरोक्षज्ञानाला अनुकूल असणारे ज्ञानाची उत्पत्ती करण्यासाठी इन्द्रियांची प्रेरणा करितात. याचप्रमाणे ब्रह्मनाशिवाय इतर कोणतेही इन्द्रिय मयब्रह्मज्ञान देण्याला समर्थ नाही.

मंत्र नचवा.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश, चेतसा एषः अणुः
आत्मा वेदितव्यः (ज्यामर्घ्ये मुख्य प्राण पंचरूप होऊन प्रविष्ट ज्ञाना
आहे, त्या शरीरस्थलदयानें, शुद्धबुद्धीनें, हा अत्यंत सूक्ष्म असणारा
आत्मा समजून घ्यावयाचा आहे.) प्रजानां चित्तं प्राणैः सर्वं ओतं
(प्राणादिकांसह जीवांचें अंतःकरण चैतन्यानें ओतप्रोत व्यापिलेले
असतें.) विशुद्धे यस्मिन् एषः आत्मा विभवति (निर्मल ज्ञालेख्या
ज्या या चित्तांत आत्मा प्रकाशित होत असतो) तें चित्त प्राणादिकांनीं
व्यापिलेले आहे. ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन
वेदितव्यः । कासौ । यस्मिन्ऽशरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापा-
नादिभेदेन संविवेश सन्व्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा
ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रि-
यैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव क्षेहेन
काष्ठमियाप्रिना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके ।
यस्मिन् चित्ते क्लेशाविमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा
विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वित्प्राणो—याप्रमाणे ज्या वेद्य व अतिक्रम्य आत्म्याचे शुद्धचित्ती पुढेचाला निर्मल-
बुद्धीने माघ ज्ञान व्हावयाचें तो आत्मा मुख्यतः राहतो तरी कोठे ! या प्रश्नाला
येथें उक्ता दिवें जाहे, ऐका. मुख्य प्राणवायु प्राणापानादिरूपांनीं भिन्नरूप
होऊन ज्या शरीरांत व्हावयाचे प्रवेश करितो त्याच शरीरांत जेथेच हृदयांत हा सूक्ष्म
आत्मा राहतो व येथें प्रकट होणारा आत्मा माघ निर्मलचित्तानें (बुद्धीनें) जाणतो
वेतो ही आत्मज्ञमुद्दि कोणत्या स्वरूपाची असते ती पद्मः जीवांचें चित्त (अंतःकरण)
तसेच त्याचे प्राण व बुद्धीचें हीं सर्वं ज्ञानरूपानें ओतप्रोत व्यापिलेलीं असतात. दुःखामर्ष्ये
पूत सर्वरूपानें असते, चित्त काष्ठामर्ष्ये (टाकडामर्ष्ये) अग्नि व त्याची तण्वता सर्वत्र
पसलेलीं असतात, त्याप्रमाणें सर्व अंतर्वासु इद्रिपात शुद्धपुद्दि म्हणजे चित्कटा सर्वत्र

ध्याविलेली असते. जीवार्थे अंतःकरण घेतान्यसुक आहे, ही गौरव्यवहारांत ही प्रसिद्ध आहे असो, जे अंतःकरण ज्ञेशादिमहार्णा असुद्ध साहेबें नसतें, त्या अंतःकरणांत वर सांगितलेला स्वर्गप्रकाश जाणवा आपल्या तेजाजें स्वतःलाच प्रकाशावित होत असतो अथवा यद्वचित्तव्या एकामहानी पुरवात प्रकट होत असतो. ॥ ९ ॥

माध्य०—'चित्त'—मन, बुद्धि अहंकार, चित्त, चेतन. आत्मा हा महापरीक्षेस ज्ञानाला अवर्य असणाऱ्या संकल्पनिश्चयीची शांति घेऊन ज्या चित्तमन्त्रे प्रवेश करितो, तें चित्त सारें शुद्ध होव.

मंत्र दहावा.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च
कामांस्तस्मादात्मज्ञं अर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

अन्वय य अर्थ—विशुद्धसत्त्वः यं यं लोकं मनसा संविभाति यान् च कामान् कामयते, तं तं लोकं तान् च कामान् जयते (शुद्धचित्ताचा पुरुष ज्या ज्या सुवर्नाचा मनानें संकल्प करितो आणि त्याच्या ज्या ज्या इच्छा असतात ती ती लोक त्याला प्राप्त होऊन त्याच्या त्या त्या इच्छाही परिपूर्ण होतात.) तस्मात् भूतिकामः आत्मज्ञं अर्चयेत् (म्हणून ज्याला ज्याला आपले कल्याण करून घ्यावयाचें आहे, त्यानें आत्म्यास जाणवारां जी बुद्धि तिचें व आत्मज्ञपुरुषाचें आराधन करावें.) ॥१०॥

य एवमुच्छ्लक्षणं सर्वात्मात्मात्मत्वेन प्रतिपन्नस्त्वस्य सर्वात्मत्वा-
देव सर्वात्मिलक्षणं कलमाह । यं यं लोकं पितृदिक्षुक्षणं मनसा
संविभाति संकल्पयति मह्यमन्वस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः
क्षीणश्लेश आत्मविभिर्भलान्त.करण. कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते
भोगास्ते वं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान् ।
तस्माद्बिदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मशभात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं

हर्षयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुभ्रुपातमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूति-
मिच्छुः । ततः पूजाई एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मागोल मंत्रान् ज्याचें स्वरूप सांगितलें तो सर्वान्यामी असणारा आत्मा ज्या आत्मज्ञ पुरुषाला स्वात्मत्वाने प्राप्त झाला, तो पुरुषही सर्वात्मिक (सह) शास्त्र्या-
मुळें त्याला सर्व-प्राप्ति करून देणारें फल मिळतें, असे या मंत्रांत सांगितलें आहे. हा आत्मज्ञ पुरुष आपल्या मताने जे जे पितरादि लोक आपल्यात किंवा इतरांस प्राप्त व्हावे असा संकल्प करितो, किंवा हा शुद्धचित्त, क्लेशशून्य, आत्मज्ञानी निर्मळ अतः-
करणाचा असल्यामुळें तो ज्या ज्या भोगांची स्वस्वैतरासाठी इच्छा करितो, ते ते लोक व ते ते भोग प्राप्त होण्याच्या या सद्गुरु पुरुषाच्या इच्छा तृप्त होतात. सारांश, आत्म-
ज्ञानी पुरुष सत्यसंकल्पी होतो, म्हणून या निर्मळ चित्ताच्या आत्मज्ञ पुरुषाची आरा-
पना आपलें कल्याण इच्छिणाऱ्या प्रत्येक पुरुषातें काढी ही योग्य आहे. ही आरापना म्हणजे पूर्वांक सत्पुरुषाचे पादप्रक्षालन करणें, सेवा चाकरी करणें, त्याला नमस्कार करणें, इत्यादि प्रकारची असावी. असो, हा कल्याणकारी साधुपुरुष सर्वांस वंदनीय असावा. ॥ १० ॥

रंगरामानुज—‘संविभाति’=संकल्प करितो. ‘जयते’=वश करून घेतो. आपल्या सर्व इच्छा परमेश्वर वर देऊन पूर्ण करील अशी घट्टि धरून ऐक्यपंक्तामी पुरुषाचें भक्तांचे सर्व मनोरेषे पूर्ण करण्यास्त समर्थ असणाऱ्या जगन्निर्घंत्या परमेश्वराची उपासना करावी.

साध्व०—ज्ञानी पुरुषाचे संकल्प अमोघ असतात, म्हणून त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात.

तृतीयमुण्डक प्रथमखण्ड समाप्त.

तृतीय-मुंडक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

स चेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—यत्र विश्वं निहितं शुभ्रं भाति, एतत् परमं ब्रह्म
धाम सः वेद (जेथें सर्व विश्व अर्पित झालें आहे आणि हें ब्रह्मतेज स्वते-
जानें स्वच्छ प्रकाशित होत आहे, तें जें श्रेष्ठ ब्रह्म, सर्व कल्याणाचें निधान
आहे, तें ब्रह्म या पुरुषाला गोचर झालें असतें.) हि ये अकामाः
पुरुषं उपासते ते धीराः एतत् शुक्रं अतिवर्तन्ति (जे निष्काम जीव या
आत्मज्ञ पुरुषाची उपासना करितात, ते ज्ञानी जीव जन्ममरणाच्या
फलीकडे जातात.) ॥ १ ॥

यत्मास्त वेद जानातीत्येतद्यथोचलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम
सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्माणि धाम्नि विश्वं समस्तं
जगन्निहितमर्पितं यत्र स्थेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येव-
मात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामाः विभूतितृष्णावर्जिता सुमुक्षवः सन्त
उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं कृचीञ्च यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादान-
कारणमतिवर्तन्त्यतिराच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रस-
र्यन्ति “ न पुनः कचिद्रति करोति ” इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदि-
त्याभिप्रायः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—ज्यामर्षी पूर्वोक्त आलङ्काराला वर सांगितलेलें ब्रह्म यथार्थ
समजतें—

शिष्य—या मंत्राचें लक्षण पूर्वा एकाचें सांगितें.

सिद्धान्ती—हें ब्रह्म उत्कृष्ट असून सर्वे ह्या परिपूर्ण होण्याचें उपाय स्थान आहे,
सर्व ह्या व सकल याचाच आश्रय करणें दाखतात. या मंत्राप्रमाणें सर्वे विश्व ज्योति

घालेले आहे आणि हे महू आपल्या स्वयंभु पराशराने देदीप्यमान असत याचा प्रकाश शुद्ध आणि निर्मल असतो. जसी, असा अस्वाच्य ज्ञान ज्याअर्थी त्या महूला पुरुषाला झाले असते, त्याअर्थी मव कल्याणेच्छूनी त्याची आराधना करावी. आतां या लोकां विषय-तपस्वित्तपधाने किंवा ऐहिकस्वययाच्या संवधाने निष्काम होऊन मुमुक्षु होतात आणि महाप्रमाणेच वा आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करितात, ते सावध मात्र शुद्ध म्हणजे पुरुषाचीच अथवा शरीरांतली होण्याचे उपादानकारण, त्याचा परामर्श करितात म्हणजे जन्म-मरण चुकवितात या निष्कामज्ञानी पुरुषाना जन्म-मरणाच्या केव्यात पडार्नि लागत नाहीं. हे संसाराच्या किंवा मृत्यूच्या घनीकडे जातात 'पुन. कोणत्याही प्रकारची इच्छा वा पुरुषाना हीत नाहीं.' जशी मुक्तिहा याला प्रमाण आहे असी, वेधेप्रमाणे जन्म-मरण चुकवून मोक्ष मिळते म्हणून स्वकल्याणे च्छूने आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करावी ॥ १ ॥

रघरामानुज—'प्राण' अथैष्ठ, सव इच्छा पूर्ण करणारा

भाष्य—प्राणान वास्तव्य करणाऱ्या महाची उपासना केली असता प्राणज्याची मद्रापा साहाय्यकार होते म्हणजे मोक्ष-प्राप्ती होते 'महूप्राण' अथैष्ठिक. 'विष्य' अथैष्ठिक. जेथे पूर्णमहू आपल्या शुद्धस्वरूपाने राहते, तो प्राण जगाचे धारण करितो. प्राण हे महूाचे प्रमाण गृह आहे श्रीमणवान् सर्वदा प्राणात्थित आहे, तथापि ज्ञान उत्पन्न झाले असता हा ज्ञान प्रकाशित होतो आणि प्रकाशित झाला म्हणजे श्रेष्ठज्ञानाची उत्पत्ति करितो 'शुद्ध' अथैष्ठिक. अन्य कामादिनाचे अतिक्रमण करून शोकरहित जो श्रीमणवान् त्यापत्ती ज्ञानी साधक प्राप्त होतो साक्षात्, पूर्णलक्षणी महू मुख्य प्राणात राहून जगाचे धारण करिते, म्हणून मुख्य प्राण वैकुण्ठेशाही श्रेष्ठ आहे आत्मज्ञपुरुषाला प्रथम महूप्राणाचे (प्राणाचे) नंतर प्राणस्य महूाचे अथवादि उपार्यानी ज्ञान झाले नंतर उपास्तनाच्या प्राणामध्ये राहून महू प्रकाशित, ज्ञान होते. हा सावधार्थ आहे या भक्तसं सद्योत्वादि मुक्तिद्वय श्रुति मात्र होते

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामघते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्रतद्य । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विद्वैव सर्वे
प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमानः कामान् कामघते सः तत्रतत्र
कामभिः जायते (जो जीव विषयांचे चिंतन करून अनेक इच्छा पारण
करितो, तो जीव आपल्या इच्छेप्रमाणे इष्ट असणाऱ्या त्या त्या लोकांत

जन्म पावतो.) तु पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः इह एव सर्वे कामाः प्रविलीयन्ति (पण आत्मज्ञान ज्ञान्यामुल्लेख्याच्या सर्वे इच्छा पूर्ण ज्ञान्या त्याच्या सर्वे इच्छा येथेच ह्या लोकां व ह्याच देहांत विनाश पावतात.) ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनेमित्येतद्व्यवधि । कामान्यो दृष्ट्यादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्वृत्तांश्चिन्तयान् प्रार्थयते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्षययेच्छारूपैः सह जायते तत्रतत्र । यत्रयत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्रतत्र तेषुतेषु विषयेषु तैरिव कामैर्वैद्युतो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि ममन्वत आत्माः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणाद्वृत्तरूपान्दर्पनाय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्याया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपस्थान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जो मुमुक्षु आहे, त्याचे आपल्या मर्न इच्छाचा त्याग केलाच पाहिजे. कामत्याग हे मोक्षार्थी मुख्य साधन आहे, जसें या मंत्राने सांगितलें आहे. पण जो पुरुष आपल्यास इष्ट अस्तप्राप्ता दृष्ट विषयांची किंवा अदृष्ट विषयांची इच्छा करितो, त्या त्या विषयाचे गुणधर्म चिन्तित असतो व ते ते विषय मिळावे अशी जो याचना व उद्योग करीत असतो, त्या पुरुषाला धर्माधर्म आचरण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणाऱ्या विषयेच्छेमुळे जेथे जेथे त्या इच्छा पूर्ण झाल्याच्या अनतीळ तेथे तेथे त्यात जन्म घ्यावा लागतो. उपडच आहे कीं इत्या जगणाच्या विषयांच्या मार्गा-सार्थी आपल्या इच्छा जेथे जेथे आपल्यास कर्मे करावयास सांगितान, तेथे तेथे म्हणजे त्या त्या विषयांच्या किंवा प्रवेशांच्या ठिकाणां त्या त्या इच्छासह कामीपुरुषाच्या जन्म घ्यावा लागतो.

पण परमार्थतत्त्वांचे, अज्ञप्रतत्त्वांचे, ज्ञान विज्ञान ज्ञान्यामुल्लेख्याच्या मर्न इच्छा परिपूर्ण झाल्या, आत्मैकत्वप्राप्तीची मात्र इच्छा नाशित झाल्यामुळे ज्याच्या सर्वविषयेच्छा परिपूर्णच झाल्या ती झाल्या होय. म्हणजे आदिवा किंवा अज्ञान हच चिद्ध आहे ज्यांचे जसें जे अमररूप (विषयमोक्षामक हे सर्व विन्व) त्याचा त्याग करून ज्यांचे आपल्या श्रेष्ठ आत्मस्वरूपाचा विद्येने रत म्हणजे प्रकट केले आहे, मार्गाने जो ज्ञानः झाल्याच झाला आहे, त्याला ठगल्या अंत म्हणजे. जणो, त्या हचहच आत्मज्ञ-

पुण्याचें सब काम (इच्छा) यथच म्हणजे या शास्त्रें नाथ पावतात प्रवच विषयेच्या धर्म किंवा अधम आचरण्याला प्रसूति उत्पन्न करिते हें मुला ठाऊक आहे. अध्यात् ज्ञानीपुरुषाच्या पुण्यपापकर्मद्वन्द्व इच्छा नाईत्या होताना कारण या इच्छाचें जाद्विजाण न अज्ञान त्याचा नाश ज्ञानी पुरुषानें वेदाला असतो म्हणून त्याच्या विषयेच्या नष्ट होताना व पुढेंही त्या उत्पन्न होत नाहीं ॥ २ ॥

शरामानुज—ह्यात्मा—ज्ञानी आहे आमा च्याचा

माय्य—पयात्रदान=मगवटकीचा इच्छा पूण शारेल

मंत्र तिसरा

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—अय आत्मा प्रवचनेन न लभ्य, मेधया न, बहुना श्रुतेन न (हा आत्मा शास्त्राची पुष्कळशी चर्चा केली म्हणून प्राप्त व्हावयाचा नाही, तीमबुद्धीने किंवा अत्यंत विद्वत्तेने मिळवयाचा नाही.) एषः य एव वृणुते तेन लभ्यः (हा विद्वान् पुरुष ज्या आत्मस्वरूपाची प्राप्ति इच्छितो त्या परब्रह्म इच्छिण्याने मात्र हा परमात्मा प्राप्त होजे.) एष आत्मा तस्य स्वां तनु विवृणुते (हा आत्मा त्याला मात्र आपलें स्वरूप प्रकाशित करितो) ॥ ३ ॥

यमेव सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तदाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन पतन्त्या इति प्राप्त इदमुच्यते । याऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभ पर पुनर्पार्थो नामो वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्य । तथा न मेधया प्रन्धार्थवारणदाकत्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनैव । येन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव पर आत्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्नुमिच्छति तन परणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्यन साधना तरेण । नित्यत्वं घस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यात्तच्छा स्वा परा तनु स्वात्मतत्त्व स्वरूप विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्वि

चाया सत्यामाविर्भपतीत्यर्थ । तस्मादन्वत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनै
वात्मलाभसाधनमित्यर्थ ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—ज्याग्री आत्मलाभ हा सव लागणेसाठी अथवा आहे त्या
पक्षां आत्म-प्राप्तीसाठी प्रवचनादि उपाय पुष्कळसे करावे म्हणजे इष्टसिद्धि होईल अस
वाचण्याचा समज आहे त्याचें निराकरण या मंत्रात केले आहे पण ज्या आत्म्याच
आतापर्यंत व्याख्यान केले, ज्याचा लाभ म्हणजे अत्यंत श्रेष्ठ पुरुषार्थ होय तो
आत्मा वेदशास्त्राचें पुष्कळसे अध्ययन करून, ज्ञानाच्या जोरावर पुष्कळशा पंडित्या
मूळक चर्चा केली म्हणून तो प्राप्त होण शक्य नाही तसेच यथाया अभ धारण कर
ण्याच सामर्थ्य असणारी अलौकिक बुद्ध असली तरीही तो सांप्रदायवाद्यांना नसा
आण वेदांतविचाराव्यतिरिक्त पुष्कळसे वेदांत श्रवण केले तरीही आत्मप्राप्ति हाण
जराकर आहे असें आहे तर आमप्राप्तीचे साधन तरी काय ! या प्रश्नाला पुढील
मंत्र आहे ते असे की, हा मन्वान् ज्या आत्मस्वरूपार्थे वरण (स्वाकरण) करता
मीच परमात्मा आहे' असें नित्य अनुसंधान ठेवण म्हणजे जीवान आत्म्याला वरण
अस हने-असो अर्थ आत्मप्राप्तीची श्रेष्ठ ज्ञानपूर्ण इच्छा ज्ञानी साधक ला होते, त्या
इच्छा (त्या स्वविवेक) मात्र म्हणजे ती इच्छा ताम असून जर ज्ञानाच सांग
लेली साधने केली तर मात्र परमात्मप्राप्ति होते अथ साधनानं ज्ञान नसा कारण
परमात्मा हा सर्व जीवांना स्वभावन च प्राप्त झाला आहे तो निश्चायचाचा नाही
तर तो मिळाला आहे असें ज्ञान जीवानें करून घ्यावयाच आहे अथानच हं ज्ञान
मात्र मत्त आह हा अर्थात चिंतनाने प्राप्त झाल असते असो हा आत्मलाभ
होणत्या स्वरूपाचा असतो, तें सांगताना अविद्येन सौकुम दाहलेलें जें आपल पर
माहृष्ट आत्मस्वरूप तें स्वस्वरूप परमात्मा ज्ञानीपुरुषाला प्रकट करून देता त्याद
प्रकाशानचें पश्चादेक विषय प्रकट होत त्यानमाण विद्याप्रकाश शाल्य म्हणजे निच
प्राप्त असलेल आम-स्वरूप प्रकट होतें म्हणून अथसाधनांचा स्वाम करून आम
लाभाचा प्रार्थना मी मत्त अ ॥ ३ ॥ अनुसंधान ठेवन काढवी हें एक मात्र ज्ञान
प्राप्तच असाधारण साधन आहे ॥ ३ ॥

रा०— प्रवचन' समज 'मेधा - निदध्यास केवळ श्रवण-मनन-निदि
ध्यासाचें आत्मा प्राप्त होण नाही, तर हा परमात्मा ज्या उपासकाची निवड करितो त्या
उपासकाला मात्र आम-प्राप्ति होते साक्षा, ज्याचा परमेश्वरावर अथत प्रीति अतने
पाला मात्र परमेश्वरी साक्षाकार होतो उपासना हें परमेश्वरान्त प्रमाच द्वार आहे

मार्घ०—ज्ञानमसाराप्रमर्षिच अपरोक्षज्ञानाला विष्णुमयीची आवश्यकता आहे
अपरोक्षज्ञान होण्याला भगवत्सत्प्राप्त अदृश्य आहे मक्ति अर्थात ज्ञान ही
भगवत्प्रसादादुर्वी द्वारे आहेत

मंत्र श्रवणा.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु चिदां-
स्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—बलहीनेन अपं आत्मा न लभ्य , न च प्रमादात्
चापि अलिङ्गात् तपसः (हा आत्मा बलशून्य पुरुषाला मिळावयाचा
नाही, तसेच असावधपुरुषाला आणि लिंगशून्य तपस्याला मिळावयाचा
नाही) तु एतैः उपायैः यः विद्वान् यतते तस्य एषः आत्मा ब्रह्म-
धाम विशते (पण बलादि उपायानी जो विद्वान् आत्मप्राप्तीचा प्रयत्न
करितो त्याचा हा आत्मा ब्रह्मलोकामध्ये प्रवेश करितो.) ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च माधनानि बलाप्रमादतपासि
लिङ्गयुक्तानि सन्याससहितानि । अस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्र-
हीणेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितधीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्चा-
दिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादत् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गाहिरहित-
तात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्ग सन्यास । सन्यासरहिताग्नानात्र
लभ्यत इत्यर्थ । एतैरुपायैरेवाप्रमादसन्यासज्ञानैर्यतते सत्पर
मन्त्रयतते यस्तु विद्वान्विक्रयात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते
सप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आत्म-प्रापना करण्याकरिता साहाय्य करण्यासाठी लागणाऱ्या आत्मे
पडापूर्वक प्रवचनादिसाधनें बल अपमाद, तप, व लिङ्गयुक्त सन्यास या सिद्धान्ती
युक्त असली पाहिजेत, असे या मंत्राने सांगितले आहे कारण, हा आत्मा बलशून्य
पुरुषाला मान होव नाही बल म्हणजे आत्मनिष्ठते उत्पन्न झालेले शक्ति सामर्थ्य
होय हे सामर्थ्य व्याजबळ नाही त्याला आत्मा प्राप्त होव नाही (२) तसेच
व्यवहारात्मक पुत्र पशु आदि विषयांचा संगताने उत्पन्न झालेला व इष्टभावापासून
भय करणाऱा मोड (चित्तधातल) झालेले तर आत्मप्राप्ति प्राप्त्याची नाही
विषयसंगति चाली की भूतना, काळजीचा भाव, इत्यादि गोष्टां मान घ्यावयाच्या व जीव
चुकीला पात्र व्हावयाच्या (३) तप म्हणजे ज्ञान व लिंग म्हणजे सन्यास सन्याससहित
जे तप किंवा ज्ञान असत, त्यांच्या साहाय्याने ही आत्मप्राप्ति होत नाही हेतुपूर्वक
ज्ञान नसतें हे मोक्षप्राप्ति होऊ द्या नाही अज्ञो, बल, भोक्तृत्वता आणि ज्ञान ही

साधने सन्त्यासापूर्वक सपाद्न जो तत्पर पुरुष आत्ममात्राचा उपयोग करितो, तो विद्वान् पुरुष, 'मीच आत्मा आहे' असे छान अरुण्यारा पुरुष ब्रह्मधाममध्ये प्रवेश करितो. ब्रह्मधाम म्हणजे ब्रह्मस्वरूप हे स्वरूप त्याच्या आत्म्याला मिळते तो ब्रह्म होतो ॥५॥

रगरामा०—'बलहीन' = वैध काळ, वैगुण्य इत्यादिकांनीं जालेली हीनता 'तप' = तप पथान सन्त्यासात्म्य 'लिंग' = शिवायज्ञोपवीतादि आश्रमचिन्हे चारी आश्रमातील पुरुषांस ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे पण आश्रमचिन्ह नसेल त्याला आत्मप्राप्ति होत नाही

साध्य०—सारथिकत्व मिळवून देणारं, परमभद्रा उत्पन्न करणारे, फलेच्छा नार्हारी करणारं, विष्णुविषयक चिंतन करिणारं, तपार्थ अनुष्ठान करणें हीं तपार्थां ।७०० आद्येन ह्य लिङ्गव्यतिरिक्त झालेली तपश्चया ब्रह्ममातीला कारण होत नाही

मंत्र पांचवा.

संप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो धीत-
रागा प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एनं संप्राप्य ज्ञानतृप्ता, कृतात्मानः, धीतरागाः, प्रशान्ताः, धीराः, युक्तात्मान रूपयः, ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य सर्व एव आविशन्ति (आत्मज्ञान ज्ञाख्यानतर ज्ञानानें तृप्त झालेले, कृतार्थ झालेले, रागद्वेषशून्य, प्रशान्त, विद्वान्, युक्तात्मे ऋषी सर्वव्यापी ब्रह्म सर्वत्र प्राप्त करून घेऊन सर्वव्यापी जो परमात्मा त्याच्या स्वरूपामध्ये सर्वच्या सर्व प्रवेश करितात) ॥ ५ ॥

कथ ब्रह्म सविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृ-
पयो दर्शनबन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बालेन वृत्तिसाधनेन शरीरोप-
चयकारणेन । कृतात्मान परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मान सन्त
धीतरागा शिगतसमादिपोषा । प्रशान्ता उपरतेन्द्रिया । त एव-
भूता सर्वग सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वत्र सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरि-
च्छिन्नेनैवदेशेन । किं ताहं ब्रह्मसैवाद्दयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अज्ञ-
न्तविबेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावा सर्वमेव ममस्त
शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने पदे षडाकाशबद्धविद्यावृत्तोपाधि-
परिच्छद् जहति । एव ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—महामध्यं प्रवेश कसा होतो तें वेधे सांगितले आहे आत्म्याचे साक्षात ज्ञान सान्धानंतर सर्वदृष्टे कधी त्याच ज्ञानातें मृग होतान. पाहोर्ची मृगि-
साधनं किंवा शरीर पुष्ट करणारी साधनं ही त्यास मुर्याच अपेक्षित नसतात त्याचे
आत्मे परमात्म स्वरूपानें पूर्ण झालेले असतात. (परमसु स्वरूपाणीं त्यांची एकात्मना
झालेली असते) कामतोषादि सर्व दोष नाहींसे होऊन ते मर्यात मृगज इन्द्रिय-
निवृत्त झालेले असतात त्यांचीं धवं इन्द्रियें स्वस्थ व स्वार्थात झालीं असल्यामुळे त्यात
असद शक्ति प्राप्त होते, ज्या प्रकारच्या झालीं पुढ्यांत जाकाशापमाणें सर्वपारीं
परमात्म्याचा सर्वदानुनीं लाभ होतो सर्व उपाधि नष्ट झाल्या असल्यामुळे एका
समादित पाजूनेच त्यास परमात्मलाभ होतो असें नाहीं, सर्वदानुनीं त्यास आत्म
लाभ होतो तातच अद्वय महाराणीं एवस पावून, अद्वयान्तरु होऊन, साक्षा, महाराज
इत्यत्र अत्यंत विवकी आणि अभाग समाधिस्थितीचे ते स्थितमहा विद्वान् पुरुष शरीर-
पालाच्या वेधीं (मरणसमयीं) सर्वच्या सर्वं महामध्यं प्रवेश करितात पर पुढला
जसतां त्यातील आत्मा सर्वथा विमुक्त होऊन महाकाशाणीं एकदम होतो त्यामार्गे
अविद्येने निर्माण केलेल्या उपार्थीचा व तज्ज-यमर्थादिचा त्यास कळत ते मसुस्वरूपात
मामातू जाताना साक्षा शरीरपात होतक्षणीं ते हे आत्मरूप कवी महारूप होतान, हे
सांगायलास नको जीवन्मुक्त पुरुष महारूपात वसे शिरतात त्याचा हा पणन-मकार
जाहे ॥ ५ ॥

रगरामानुज—जीवदशेत ही महानुभव होऊन समाधान होत ज्ञानात्मीवस्त
सर्व वस्तु आत्माहा व्यापनाच्या देशविशिष्टपरमात्म्याची प्राप्ति होऊन प्रायकास निर-
निराद्य सद्रूपात मुक्ति मिळते आणि सर्वज्ञत्व प्राप्त होऊन सर्ववस्तुना अनुभव येतो
' मसुल्लेख ' = अहं हाच लोक ' परतकाले ' = जीवन्त्या देशाचा पात होण्याच
वेधीं. ' परामानु ' = मसुल्लेख झालेल्या महामध्यं व्यापार्याची ' परामानु ' = जसा
एक पाठ आहे त्याचा अर्थ शीवचें शरीर पदण्याचें वेधीं श्रेष्ठ जगूत म्हणजे मह
ज्ञानी लोकांस प्राप्त होतें मसु माध्य आहे आणि तेच पापक (मसु प्राप्त करून देणारें)
आहे. ' विमुक्त ' = स्वरूपाचे तिरोधान करणारी (स्वरूपात लपविणारी) अविद्या
बासनासह नाहींशी झालेले.

माध्यं—' सर्वत ' हे पद मुक्त वाच्यपारीं अंकित करावयाचें आहे आणि देखवध,
कनकम इत्यादिकांपासून मुक्त झालेले आत्मे असा अर्थ करावयाचा आहे ' सर्वत ' =
पृथिव्यादि सर्व तत्वांमध्ये प्रविष्ट झालेले मसु (मसुस्थित बायु) साक्षा, वेदाच्याचें भंके
नीच होऊन उपासना होणे, ती विषय-वेदाय वतन करिते, धनयमनादिकर्मीं या
भवाचें अत करण भगवत्पर होतें आणि ज्ञानाची मृति होतें. पतर मसुवेदाची प्राप्ति
होऊन त्याच्या उपदेधान स्वरूपाचें (जीवस्वरूपाचे) अररोह ज्ञान होतें. हे सर्व
पारयान चिंतनीय जाहे.

मंत्र सहावा.

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-
मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—ते सर्वे वेदातविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, संन्यास-
योगात् शुद्धसत्त्वाः यतयः परान्तकाले परामृता ब्रह्मलोकेषु परिमु-
च्यन्ति (वेदाताच्या ज्ञानविज्ञानानें निश्चित अर्थार्थां प्राप्ति करून
घेतलेले, संन्यासयोगानें चित्त शुद्ध झालेले, ते संन्याशी देहपाताचे
वेळीं अमर होत्साते सर्वथा विमुक्त होऊन ब्रह्मलोकीं जातात) ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञान वेदान्तविज्ञान तस्यार्थ परमात्मा
विशेष सोऽर्थ मुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः । ते
च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपा
योगाद्यतयो यतनशीला शुद्धसत्त्वा शुद्ध मरय येषां संन्यासयो-
गात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । सत्सारिणा ये मरणकालास्ते परा-
न्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षुणा सत्सारावसाने देहपरित्यागकाल परान्तका-
लस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽ-
प्यनेकवद्भूयते प्राप्यते वा । अतो बहुवचन ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्म-
णीत्यर्थः । परामृता परामृतगारणधर्मक ब्रह्माऽऽत्मभूत येषां ते
परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूता परामृता मन्त परिमुच्यन्ति परि-
समन्तात्प्रदीपनिर्वाणध्वटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयाति । परिमु-
च्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तर गन्तव्यमपेक्षन्ते ।
“ इक्षुनीनाभिवाऽऽकाशे जले धारिचरस्य च । पदं यथा न
दृश्येत तथा ज्ञानवता गतिः । ’ । ‘ अनध्वगा अध्वसु पारयि-
ष्णवः ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना हि गति मत्सारवि-
षयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वान् । ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरि-
च्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्न ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदा-
द्यन्तवदन्याश्रित सावयवमनित्य कृतकं च स्यात् । न त्वेवाविध ब्रह्म
भविषुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता ।

अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापयममेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु
कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आणसी, तत्त्वज्ञानाच्या योगान उत्पन्न झालेले जे विज्ञान ते वेदान्तविज्ञान होय त्या ज्ञानाचा ज्ञेयविषय परमात्मा आहे वेदान्तविज्ञानाने ज्यांनी परमात्म्याचे विज्ञान मिळविले तेले आहे ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थ होत त्यांनी संपासयोगाचा, म्हणजे सव कर्मांचा संबंध त्याच आहे लक्षण ज्यांचे त्या योगाचा आश्रय केला असल्यामुळे, सारांश, केवळ व्यक्तीपुढे अनुष्ठान असत कळत ज्ञानयोगाची शिष्टी वेला असल्यामुळे त्यांना इद्रियादिजांचे दमन करून आपले अंत करण निर्मळ आणि निभय केले असते ते म्हण संपासनाच्या अखेरीस—

शिष्य—परंतुकाळ म्हणजे मरणकाल असा अर्थ आहे

सिद्धान्ती—ज्ञेय समारां लोकांचा मरणकाल म्हणजे परंतुकाळ होय पण मुमुक्षूचा संसार संपला, विषयेच्या संपून आत्मज्ञान झाले म्हणजेच त्याचा देहसोपन संपव सुखा आणि त्यांना दृढपरिग्रह केला असतो. हाच त्याचा परंतुकाळ होय तात्पर्य देहावसान-समर्पण-जिवंतपणा- हे सापयलोक ब्रह्मलोकामध्ये प्रवेश करितात साधक अनेक आहेत म्हणून ब्रह्मलोक हा शब्द अनेक वचनाने झाला आहे ब्रह्म हाच जो लोक तो ब्रह्मलोक होय एक असून ही साधकांच्या अनेकत्वाचे ब्रह्मलोक अनेकद्वारांनी असल्यासारखा दिसतो किंवा साधकांत भाव होतो ब्रह्मलोकामध्ये म्हणजे ब्रह्मांत साधकांचा प्रवेश होतो स्वभावतः ब्रह्म मरणपर्यंतच आहे. म्हणून ते परात्म (पराकाष्ठेचे अनृत)-स्वरूपाचे होतात तात्पर्य ते ब्रह्म होतात केवळ! जिवंत असतानाच! असो, ते ब्रह्मरूप होतात आणि प्रदीपाचा निवाणसमय झाला, पणकामाचा पणोपाधि संपली म्हणजे दीप अधः पणकाम स्वर्गाचे निरून निवृत्त होतात, अदृश्य होतात त्याप्रमाणे हे लोक जसे असताना तथेच सवसागुणी सवधा मुक्त होतात यांना देहांताराला पाव लागत नाही इतरकच तसे तर देह फाल, इत्यादि सर्व उपाधी सोडल्या सवसागुने स्वयंपन्न भय होतात 'आकाशामध्ये संचार करणारे सर्वा उडत असता आणि जलोत राहणारे मत्स्यमत्सरादि सोडत असता त्यांची पावळ पुरी दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानीलोकांची ही मुक्तिस्थानामध्ये गति दिसत नाही' कारण, ब्रह्म सवत्र असल्यामुळे स्वभावतः ज्ञानीलोकांचे समनागमन संपलेले असते 'मार्गांतून पार जाऊ इच्छिणारे ज्ञानीलोक कोणाचाच मार्गाचा स्वीकार करीत नाहीत' इत्यादि धुनि धुनि ज्ञानालोकांचे समनागमनाची उपाधि नसते असे सांगिताने संपासना लोकांचे समनागमन (पालायन) देशकालांनी परिच्छिन्न, सयादिन झालेले असते कारण ज्ञाने परिच्छिन्न सान्व विषयपरिच्छिन्नसाधनांनीच मिळावयाचे असताना परंतु ब्रह्म हे सव आणि सवस्वारी आहे म्हणून त्यांचे ज्ञानाचा देशकालादि सयादींचा अस्तव्य अनावयव असतो सर्वेच आहे ब्रह्म हे दशपरिच्छिन्न जाह

असौ समजल तर त मूर्तद्रव्यासारसौ उत्पन्न व नष्ट होणारें परतत्र, साधयव
अनित्य आणि उत्पन्न झालेलें (उपास्य केसल) अशा स्वच्छपार्श्वे होईल पण मग
मूर्त द्रव्य नाहीं, त्याच्या जन्म मरण नाहीं, नें स्वतंत्र, निष्कल, नित्य आणि स्वयंपु
आहे म्हणून त्याला देशपरिच्छेद नाहीं अर्थातच त्याची प्राविही नियमितदेशी
हात नाहीं ही प्राप्ति सवत्र हेति मग्नवेचे मीसाची इजा करितान ते काही नवीन
वस्तु प्राप्त व्हावी अशा भावनेनें करीत नाहीं तर अभियंते जें सत्कारादि बंधन मात्र
सालें अर्धनें त्या बंधनाचा निरास करणे हाच त्यांचा मोक्ष असतो मोक्षही उपपन्न
होणारी वस्तु नाहीं असो इ लोक मुक्त होणार ने यथत्या पधेव ह्यय ॥ ६ ॥

माध्व०—परानकाळ—पर म्हणजे बहवपक्षत, त्याचा अंत म्हणजे बह्वेदपार्श्वी
साहचारा पयें साराध मल्लोकादिक सोडून देऊन व विरजानदीत स्नान करून
परान्त (नित्यमुक्त लक्ष्मीरुत मरुतिवर्षापासून मुक्त झालेल) परान्त असाही
एक पाठ आहे स मासयोग = भगवदपण चुद्धनें वेरुली स्ववर्णात्रमोचित कर्मे
पदांत—सर्व वेदाभिरिर्णय हा अर्थच मनन व निदिन्यानानें होतो

मंत्र सातवा

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय ध अर्थ—पचदश कलाः प्रतिष्ठाः गता , च सर्वे देवा देव-
तासु प्रति (पधरा प्राणादि कला आपापह्या कारणस्थानाप्रत जातात,
आणि सर्व इद्रिये जापापत्या आपिदैविक कारणात लीन होतात) कर्माणि
विज्ञानमय च आत्मा सर्वे परे अव्यये एकीभवन्ति (सर्व कर्मे
जाणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्वे अत्यंत श्रेष्ठ जें अव्यय ब्रह्म त्यामध्ये
एकरूप होतात) ॥ ७ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिका कला प्राणाद्याला स्वा स्वा
प्रतिष्ठा गता एतस्व कारण गता भवन्तीत्यर्थ । प्रतिष्ठा इति द्विती-
याबहुवचनम् । पञ्चदशसंख्याका या अन्वयप्रश्नपरिपठिता प्रतिष्ठा
देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्यादित्यादियु
गता भवन्तीत्यर्थ । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि
प्रवृत्तफलानामुपभोगेनेव क्षायमाणत्वाद्द्विज्ञानमयश्चाऽऽसावित्याहु-

तद्युद्धयाद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवद्विद्
प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽ-
त्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानम-
यश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशक-
ल्पेऽज्जेऽजरऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे
एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वभाष्यन्ते जलाद्याधारापनय इव
सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशा ॥७॥

सिद्धान्ती—आणसा, मोहरकाल प्राप्त काला मृज्जे देहात् आरम करणात्पा
ज्या प्राणश्चादि पधत्* कला अङ्गित. त्या आयापत्वा कायांमध्ये जाऊन लीन
होतात असें प्राण मुख्यप्राणांमध्ये जाऊन तेथे लीन होतो मन्त्रातील पतिष्ठा
हें पद् द्वितायांन असून अनेकवर्णा आहे. या पधरा कला कोणत्या, त्या प्रभोप-
निषदाच्या सज्ञप्ता मन्त्रान सांगितल्या आहेत व त्या प्रविष्टही आहेत मन्त्रांतील
' देवा ' हें पद् देहाच्या आधर्याने राहणारी नेनादिद्विये आहेत त्याच्या टिकाणीं
राहणाऱ्या प्रसिद्ध अधिष्ठात्री देवता होत. या सर्व देवता आयापत्वा कारणत्वात्तान
मृज्जे आदित्यादिर्जात जाऊन मिसळतात तसच प्रमुहूर्ते केलेल्या कर्मपिंडी
णीं कलोनमुक्त झालीं होती, त्यांचे फल भोगण्यासाठीं त्याला देह प्राप्त झाला आहे व
त्यांचा क्षय उपभोगांने या जन्मांत झाला म्हणून त्यांचा विचार कर्तव्य नाहीं पण
पीं कर्मे कलोनमुक्त झालीं नाहींत, तीं कर्मे आणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्व—

दिश्य—विज्ञानमय आत्मा मृज्जे ।

सिद्धान्ती—अविद्येने मन, बुद्धि आदि उपाधि निर्माण केल्या मृज्जे त्या उपाधींनीं
युक्त जीव हाच आपला आत्मा असें समजून अज्ञानी जीव व्यापार करीत
असताना आतां जल्पवाङ्मन्ये सूर्यादिकांचीं प्रतिबिंबे पडतात त्यामनाचे आत्मा हा
अनेक देहांमध्ये पूर्वकमानुसार भ्रमण करितो आणि कर्मांचे फल भोगण्यासाठीं विज्ञान-
मय कोशांत पारतय करितो. हाच विज्ञानमय आत्मा होय याला ज्ञान असते पण ते
अज्ञानमिथित असते. असो, सर्व उपाधी नाहींत्या झाल्यानंतर ज्ञानीपुरुषाचीं फलोनमुक्त
न झालेलीं सर्व कर्मे आणि त्यांचे अज्ञानशून्य विज्ञानमय आत्मे हीं सप्तमेष्ट, अज्यय,
अनन, अक्षय अशा आकाशरूप्य ब्रह्मण्ये जाऊन त्या अनन, अज्य, अमृत, अक्षय,
अपूर्व, अनवर (अद्वितीय), अननर (एकरत), अबाह्य (सर्वथागी), अह्य, शिव
(सर्वमपल), आणि शान्त अशा ब्रह्मस्वरूपांत एकत्र होतात. येथे सर्व भेदाभेद, सर्व
भेदोप नाहून शांतता आणि सर्व एकमय होऊन जाते. कलादिकांचा आधार

* कला सीरा आहेत, पण येथे कर्मांचा उच्चार झाला आहे म्हणून १५ कलांचा
मात्र निर्देश आहे.

संज्ञा (पाणी नाशसे शालं म्हणजे) सूर्यादिकांची प्रतिबिंबं सूचात जाऊन मिळतात । कदा घटादिकांचा स्फोट झाला म्हणजे घटाकाशादि आकाशांत जाऊन मिळतात व एकरूप होताना, त्याप्रमाणें मुक्तलोकांची कर्म आणि चाचि आत्मे उपाधानाशानतर ब्रह्मस्वरूपात जाऊन मिळतात व एकरूप होतात ॥ ७ ॥

रगरामानुज—यथे पधरा कलांचा उल्लस आहे प्रभोपनिषदांतील कमनामक कला वना कऱ्गी म्हणजे प्रभोपनिषदांतील सोळा कलांचा द्विगोव लागतो या सब कला आपापल्या आधिदैविक कारणांत जाऊन राहतात तीन होत नाहींत बल्पर्यंत इद्रयादि मव स्वरूपांत असताना, जसे श्रुतीचें सांगणें आहे 'कमाण = कलो 'मुक्त न सांगली कर्म' ब्रह्माचें यथास्वरूप ज्ञान होण्याच्या वेळीं या कर्मांचा क्षय परमेश्वरा मकलानें होतो एक्रीमवन्ति - नामरूपात्मक भेदाचा मात्र त्याग इ तो

साधु—एकीमवन्ति एकविषयक बद्धी हाते समान ऐश्वर्य प्राप्त होतें या मुर्तीला सार्धं व चतुर्भुजत्वादि साधुप्य मिळणें याला सधुपना मकि म्हणतात एक दशस्थिति असण याला सलकनामुक्ति म्हणतात आणि भगवनाजकळ निव्व राण याला समानता मकि म्हणतात याप्रमाण एकीभवन म्हणजे ब्रह्म हाणे नव्ह एक नसल ते एक होणें असा एकीभवनाचा अर्थ आहे जीव आधि ब्रह्म हे स्वभावत प्रथम एक नसतील तर वेळींही एक हाणे शक्य नाही सात्य एकाभाव म्हणजे स्वरूपेक्य नव्हे एकादिजागीं हाणें किंवा एक विषयव-मति हाणें हा अर्थ आहे येथ अद्वैतमतवाद्यांचा अर्थ सक्ता चुकला आहे ।

मत्र आठवा

यथा नय. स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्त गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा स्पदमाना नय नामरूपे विहाय समुद्रे अस्त गच्छन्ति (ज्याप्रमाणें प्रवाहशील नद्या आपापल्या नामरूपास सोडून देऊन समुद्रात प्रवेश करितात आणि गदीस्वरूपानें नाहींशा होतात) तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् दिव्य परात्पर पुरुष उपैति (त्याप्रमाणें नामरूपापासून विमुक्त झालेला ज्ञानी साधक दिव्य आणि परेडून पर-श्रेष्ठ असणाऱ्या श्रेष्ठ पुरुषाप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥८॥

किंच यथा नवो गङ्गायाः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन्निदान्परादक्षरात्पूर्वोक्तत्परं दिव्यं पुरुषं यथोत्तलक्षणमुपेत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—आणसी, ज्यायमाणे प्रवाहवती गंगादिनद्या समुद्राजवळ गेल्या क्षणे जापापटी नामहवे टाकून देऊन आत घिरतात, अस्तगत होतात, मंदरान्त होतात, समुद्राची एकरूप होतात, त्यांचे विरोध स्वरूप नाहीस होणे, त्यायमाणे अज्ञानाचे उलटन घेतेल्या नामरूपापासून विमुक्त छालेला विदावू नागे रक्षिलेच्या अक्षराच्पाही फलीकडे असणाता जो दिव्य पुरुष, परमात्मा, त्याप्रत जाऊन त्याच्यर्पांनादात्म्य पावतो. परमात्म्याचे लक्षण मार्ग सांगितलेच आहे. ॥ ८ ॥

रंगरामानुज—या मंत्राचे कडबर्तीत विसाराणे स्पष्टीकरण आले आहे नात्वयं हे आहे की, मुक्त जीव परमेश्वरसदृश होतो, परमेश्वर होत नाही, या भक्पत्ताया विसारा कडेपनिपदति पद्धत्या जीवाने महा होणे यांच्या मते अक्षयच आहे.

माध्व—नद्या, समुद्रात जाऊन मिसळतात परंतु त्या एकरूप होत नाहीत. कारण वायु हा नद्यांचे मान उदक घेऊन मेघ स्वरूप करितो, हे आपल्यास स्पष्ट दिसते त्यायमाणेच जीव मुक्त झाले तरी त्यांची नामहवे आपल्यास समजत नाहीत हे सारे, त्याचि त्यांची नामहवे नाहीशी होत नाहीत. भक्तीतील 'विमुक्त' याचा अर्थ अमुक्त असा आहे तसेच 'नामहवे विहाय' या पदांत नामहवे या पदापुढे अविग्रह असून नामहवे अविहाय असा पाठ ठेविला पाहिजे, असा धृतीया अभिप्राय आहे.

मंत्र नवया.

स घो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

अन्वय य अर्थ—यः ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद सः ब्रह्म एव भवति (जो कोणी ते अतिश्रेष्ठ परब्रह्मचे ज्ञान करून घेतो तो ब्रह्मच होतो.) अस्य कुले अग्रहवित् न भवति (याच्या कुलांत ब्रह्म न जाणणारा पुरुष उत्पन्न होत नाही.) शोकं तरति, पाप्मानं तरति, गुहाग्रन्थिभ्यः विमुक्तः अमृतः भवति (याचा शोक म्हणजे मनःसंताप नाहीसा

होतो, पापबुद्धि संपत्ते आणि हृदयमंथीपासून हा विमुक्त होतो, अर्था-
तच अमर होतो.) ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्वनेके विघ्ना प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्वयतमेनान्वयेन वा
देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदुष्यन्या गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव ।
न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि
मोक्षो नान्य प्रतिबन्ध । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स च
कश्चिद्द वै लोके तत्परम ब्रह्म वेद साक्षाद्ब्रह्मेवास्मीति स नान्या
गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते
कर्तुम् । आत्मा ह्येष स भवति । तस्माद्ब्रह्मविद्वान्ब्रह्मैव भवति
किंच नास्य विदुषोऽमह्यविक्रुते भवति । किंच तरति शोकमनेकेष्ट-
वैकल्यानिमित्त मानस सत्ताप जीवज्जेवातिक्वान्तो भवति । तरति
पाप्मान धर्माधर्मौख्य गुहाप्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याप्रथिभ्यो विमुक्त
सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयप्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

शिष्य—मगधन् ! कल्याणाच्या नागांत अनेक विघ्न असतात, हे मतिष्ठ आहे
म्हणून अनेक क्लेशांपैकी एक किंवा दुसरा क्लेश मोक्षनागांच्या आड येऊन उभा राहणार,
निदान कोणा देवादिकांकडून तरी ब्रह्मपेक्षांत विघ्न प्राप्त होणार, तेव्हा ब्रह्मपेक्षा
जरी असला तरी त्याला ब्रह्मप्राप्ति न होईल कोणत्यातरी अच यत्नाला ती येण्यावर
चला पाहिल, असें शार्ले !

सिद्धान्ती—माही सर्वविघ्नांचा नाश करणारी ब्रह्मविद्या त्याचे साहाय्य करून
विघ्नांचा नाश करत असते मोक्षाला प्रतिबंध होतो तो अविद्येमुळे मात्र होतो, अविद्या
हाच मोठा अडितकारी प्रतिबंध आहे दुसरा प्रतिबंध नाही तेव्हा अविद्याप्रतिबंध ब्रह्म-
विद्येने नाहीसा झाला म्हणजे ब्रह्मप्राप्ताला दुसरा बंध येण शक्य नाही, म्हणून अविद्या
माहीती झाल्या म्हणजे नित्य अरुणारा मोक्ष आत्मवेत्त्याला मिळतो कारण, मोक्ष
म्हणजेच आत्मतत्त्व आहे असो, आत्मवेत्ता मोक्षरूपच असतो मग त्याला विघ्न कसेल ?
हे एवढे करण्यासाठी श्रुति म्हणते की, जो कोणी मुमुक्षु या लोकां त्या प्रतिबंध ब्रह्मांचे
ज्ञान करून घेतो ' मीच साक्षात् ब्रह्म आहे ' असा ज्याचा विश्वास होतो ' त्याला
दुसरी तिसरी शक्ति मिळण शक्य नाही प्रत्यक्ष देवाना श्रुती त्याच्या ब्रह्मप्राप्त्यर्थे
विघ्न आणित्वां घेत नाही कारण, ना देवांचाही तो आत्मा होऊन बसतो अर्थातच
ब्रह्म जाणणारा विद्वान् ब्रह्म होतो नसेच या विद्वानाच्या कुळांत कोणीही अज्ञानज्ञानी
पुरुष उत्पन्न होत नाही जाणही, अनेक इष्टानिष्ट गोष्टीमुळे होणारा मानसिक सत्ताप
त्याला होत नाही. हतकेच नसे तर तो जीवत असतानाही शोकमोहान्या पदवीकडे
पाऊन राहतो त्याचे सर्व व्यर्थवस्तुसकून ज्ञान किंचा पुण्याकारणा कळू सल्ले तो व्यर्थ

यमाच्या कर्तव्येन वाहेर पडतो आणि हृद्यंत अविद्येने उत्पन्न केलेल्या शंभू अस्तान त्या सर्व तोडून टाकून त्यांच्यापासून तो मुक्त होतो, तो अमर होतो, इत्यादि भाषांत एका मंत्रांत (मुण्डक २।२।८) विस्तारान सांगितले आहे. ॥ १ ॥

रगरामानुज— 'महोव भवति'—'ब्रह्मरूप होतो

भाष्य०—ज्याला मग्न ज्ञान होतें, तो जीव स्वतःचे स्वरूप असेल तें पूर्ण नसून घेतो. 'ब्रह्म भवति'—पूर्ण होतो, तो परमात्मस्वरूपा होत नाही. कारण, तो परतः आहें व त्याचे स्वरूप ब्रह्माहून निगडें आहे, हे घाब उपनिषदांत जेव्हा घेऊ शकितलं आहे आणि भगवान् बादरायणावाही अभिप्राय असाच आहे शिवाय, न्याय असा आहे की, चापक वस्तु असेल तर धुतीच्याही अर्थाचा सकीच करावा जीव आणि मग्न यामध्ये अत्यंत भेद आहे हें धुतीचा, स्मृतीला, इतिहासाला व पुराणाला मान्य आहे, म्हणून येथील धुतीच्या अर्थाचा संशोधन करून मग्न भवति म्हणजे जीव आपले मूळरूप पावतो, असे समजावें हें स्वरूप मग्नस्वरूपाहून निगडें आहे.

मंत्र दहावा.

**तदेतद्विद्याऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः स्वयं जुह्वत एकापि अद्भ्यन्तः । तेपामेवैतां
ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥१०॥**

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् त्रिधा अभ्युक्तं (उपवेदांतील एका मंत्रांत हें सर्व अंतें म्हटलें आहे.) क्रियावन्तः, श्रोत्रियाः, ब्रह्मनिष्ठाः, एकापि स्वयं जुह्वत., अद्भ्यन्तः, (क्रियावान्, वेदवेत्ते, ब्रह्मनिष्ठ, अद्भ्यावान्, स्वतः एकार्थं नामक अशीला हविर्भाग देणारे अद्भ्यावन्त जे कोणी असतील) यैः विधिवत् शिरोव्रतं चीर्णं तेषां एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत (व ज्यांनी विधिपूर्वक शिरोव्रताचें—मस्तकावर अग्नि धारण कर-
ण्याचें—अत सिद्धीस नेलें आहे, त्यांना मात्र ही ब्रह्मविद्या सांगायी.) ॥१०॥

अधेदानां ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनोपसंहार क्रियते ।
तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमूचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रिया-
वन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्म-
ण्यभितुक्ताः । परब्रह्मयुक्तैः स्वयमेकार्थमेकार्थानामानामि
जुह्वते जुह्वति अद्भ्यन्त. अद्भ्यानाः सन्तो ये तेपामेव संस्कृतात्मना

मुण्डकोपनिषत्.

संपादकाचें विवरण.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नम

ॐ भद्रं कर्णेभि शृणुयाम देवा ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

मंत्र पहिला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वस्य कर्ता, भुवनस्य गोप्ता, ब्रह्मा देवाना
प्रथम संवभूव (सर्व अनंत ब्रह्मांडाचा कर्ता व त्याचा पालक ब्रह्म
देव हा सर्व देवांच्या आर्था उत्पन्न झाला) सः ज्येष्ठपुत्राय अथर्वाय
सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् ब्रह्मविद्याम् प्राह (आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्वा
त्याला ब्रह्मदेवानें ब्रह्मविद्येचा स्पष्ट उपदेश केला. ही ब्रह्मविद्या इतर
सर्वविद्यांची प्रतिष्ठा आहे) ॥ १ ॥

मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे सृष्टीची उत्पत्ति आणि स्थिति चालविणं ज्या दशाच
काम आहे, तो महत्देव सृष्टीमध्ये अंत पाता असणाऱ्या इतर सर्व देवांच्या आर्था व
सृष्टीपूर्वी उत्पन्न झाला असला पाहिजे आणि सर्वांहून ज्येष्ठ म्हणून त्या सर्व इतर
देवांच्याहून श्रेष्ठ आणि स्वतःच्या ज्ञानाने आणि कर्मावैरी श्रेष्ठ असला पाहिजे, हें
खरद आहे ज्या अलौकिक मरणें महत्देवाची उत्पत्ति झाली व त्याला विश्वकर्तृत्वार्थ

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदधीर्णत्र-
तोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परम-
ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयं खण्ड ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र एतत् सत्यं अंगिराः ऋषिः पुरा उवाच
(याप्रमाणे पूर्वी अंगिरा ऋषीने ब्रह्मरूपी सत्य प्रकट केले) अधीर्ण-
त्रतः एतत् न अधीते (जो व्रतस्थ राहात नाही त्याला हे सत्य अधीत
करिता येणार नाही.) परमऋषिभ्यः नमः, परमऋषिभ्यः नमः (हा
श्रेष्ठ ऋषीस नमस्कार असो, हा श्रेष्ठ ऋषीस नमस्कार असो.) ॥ ११ ॥

तदेवदक्षर पुरुष सत्यमृषिरङ्गिरानाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधि
नदुपसत्राय पृथिव्य उवाच । तद्ब्रह्मन्योऽपि तथैव श्रेयोर्धिने मुमुक्षवे
मोक्षार्थं विधिष्वदुपसत्राय श्रूयादित्यर्थं । नैतद्ब्रह्मरूपधीर्णत्रतोऽच
रितत्रतोऽधीते न पठति । अधीर्णत्रतस्य हि विद्या फलाय ससृवा
भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्य पारम्पर्यक्रमेण
संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परम ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये
ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमपर्यस्तोभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचन
मात्पादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयं खण्ड ॥ २ ॥

इति श्रीमद्रोहिन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य परब्रह्मसपरिब्राजकाचा
र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत कृतावाच्यवर्णमुण्डको-
पनिषद्भाष्य समाप्तम् ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे तं हे ब्रह्मरूपा (पुरुषोत्तमऋषी) सत्य पूर्वी अंगिरा
कर्षने शौनकात्ता वचनतः सांगितले शौनक हा शिष्यांत योग्य अशा शासपद्धतीने
पेऊन या ऋषीस मंत्र दिव्यरूपा झाला होता आणि दुयायन ऋषीनी शौनकास हे
महातन्त्र प्रकट केले शौनकाप्रमाणे दुसरा कोणाहा श्रेयोर्धी मुमुक्षु विधिवत् प्राप्त झाला
असता त्याला ब्रह्मदेव्या व तन्वद्वशी वाचापारने हे सत्य (मूलतन्त्र) सांगणारे
उपनिषद् रूपाऽपणे सांगारे, हा तात्पर्य आहे. ज्याने विद्विजनाचे आचरण केले

नाहीं, तो या प्रथाचे किंवा यथान सांगितलेल्या महत्त्वाचें अभ्ययन सुद्धा करणार नाहीं आणि केले तरी त्यास तें समजणार नाहीं, कारण, मतनिष्ठ पुराणें अधीन केलेली विद्या मात्र फलमद् होणे, हें समजून घ्यावें

येथें ब्रह्मविद्येचा उपदेश संपला ब्रह्मादिक ज्या आचार्यांपासून सदायपरंपरें हा विद्या आजपर्यंत चालत आली त्या श्रेष्ठ ऋषींस आम्ही नमस्कार करितों ज्या श्रेष्ठपुरुषांनीं परब्रह्मचें साक्षात् दर्शन घेतल म्हणजे ज्या ब्रह्मादिकांना संपूर्ण ब्रह्मज्ञान विज्ञान झालें आणि म्हणून ज्यांना परम ऋषी अर्स म्हणतात, त्यांना पुन नमस्कार करितों परम म्हणजे ब्रह्म ज्यांनीं साक्षात् पाहिलें आहे, ते परम ऋषी होत त्यांना नमस्कार असो अर्थ दोनदा नमस्कार-वचन आहे ते अत्यंत आदर दाखविण्यासाठी आणि मुण्डकोपनिषत समाप्त झालें, हें दाखविण्यासाठी अवतीर्ण झाले आहे ॥ ११ ॥

माध्व—या प्रमाणें अगिष्ट ऋषि शौनकाद्या जगत्-कर्तृत्वादि गुणविशिष्ट सद्य ब्रह्माचे (श्री भगवान् निष्कूर्चे) व्याख्यान करिता झाला

तृतीय मुण्डकाचें द्वितीय खंड समाप्त.

मुण्डकोपनिषत्समाप्त.

श्रीमच्छंकराचार्यकृत आधर्वण मुण्डकोपनिषदाप्याचे भाषावर समाप्त झालें

कोणत्याही विद्येचा दामप्रतिपद होत असतो, हें म.गाथ्यास नको, कान्हे, मंत्रांत असून-
विद्याला 'परावरा' हें विशेषण उपयोजिलें आहे, तें लक्षण देवण्यासारखें आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः वै अङ्गिरसं विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ इ (महाशाल—आपला ग्रंथस्थानम उत्तमरीतीने चालविणारा—
शुनकपुत्र शौनक पूर्वोक्त अंगिरसनामक आचार्याकडे शास्त्रशुद्धपद्ध-
तीने गेल्या आणि त्यास शरण जाऊन पुढील प्रश्न करिता झाला.)
भगवः ! कस्मिन्नु विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्,
कोणत्या वस्तूचें विज्ञान झालें असता हें सर्व विज्ञात होतें ! शौनकानें
हा प्रश्न अंगिरसाला केला आहे.) ॥ ३ ॥

या मंत्राला मुद्दवोपनिषदाची उत्पत्ति मानता असताना कधी न केवळ शाली, महाविद्या
सांगण्याचा प्रसन्न केवळ व कोर्टे उत्पन्न झाला, हें मानिलें आहे त्याचप्रमाणें येथें महान
ओषानें असें सुचविलें आहे की, महाविद्येचे अन्वयान कोणत्याही वर्णातील कोणत्याही
आयुष्याला करिता येतें मात्र महाविद्या अन्वयान वरू इच्छिणारा विद्यार्थी सदाशरणा
अमला पाहिजे आणि आचार्याकडे शिक्षणाप्रतिबंध जाताना श्रुत्युक्त नियमांचें यथाधार
धातुपालन करणाऱ्या असला पाहिजे साधा, तो अधिकारसंपन्न असला पाहिजे.
जसो, येथें शौनकानें जो प्रश्न विचारला आहे तो सर्वप्रकारें मस्मरणीय आहे महाविद्या
विद्या तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ! याचें रसद स्पष्टप या शौनकप्रश्नांत अवतरण झाले आहे.
कोणत्या एका वस्तूचें ज्ञान विज्ञान झालें असतां या दुसरे विश्वाचा, त्यातील सामर्थ्याचा
मृणने ज्ञानाचा व जाणने या विद्यार्थी कोणत्या तऱ्हेने पावले असतां इष्टतम
पुरुषार्थाची निदि होईल, इत्यादि आचाराचा उल्लेख होतो. असा या मंत्राचा अर्थ
आहे या प्रश्नावरून दुसरी अशी एक गोष्ट अनुमानित येते की, शौनकाला अतिशय
आभार्याकडे येण्यापूर्वीच निम्नानित्यविवेक प्राप्त झाला होता त्याला या जगाचा
जो शास्त्रशुद्ध अनुभव आला होता, त्यावरून त्याला असें रसद करून घुबलें झालें की,
सर्व ज्ञानास आणि सर्वकर्मांस जन्मभूत वरून त्यांत अस्मित्व देणारी आणि सर्वसि
निधित्त करून त्या सर्वांची व्यवस्था सातजारी वार्हीं एक सर्व—विलक्षण वस्तु साहित्यांत

आणि विश्वपालनाचे कर्तृत्वज्ञान, कर्तृत्वसामर्थ्य आणि कर्तृत्वाची इच्छा प्राप्त झाली, त्याच प्रेरणेनें ब्रह्मदेवाला मनुष्येचेही ज्ञानविज्ञान झालें असलें पाहिजे, हेंही उपाड आहे सारांश, बहुविद्या ही अपोरूपेय असली पाहिजे हें स्पष्ट आहे मनु-स्वरूप मर्दज्ञानकर्मद्विधांत व मनोबुद्धीत अगोप्य आहे. हें पुढें याच उपनिषदांत सांगितलें आहे. तेव्हां मनु-विद्येचें ज्ञानविज्ञान ब्रह्मदेवाला झालें असेल, तें केवळ मनु-प्रेरणेनें व तानुसादाने मात्र झालें असलें पाहिजे मनु प्रेरणेनें मात्र ज्या ज्ञान-विज्ञानाची प्रवृत्ति होणे, ती मनु-विद्या होय ही विद्या सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इतर सर्व विद्यांचें आश्रय-स्थान असून (मोहघर असून) त्या सर्वांचो ती विद्या निदानक असली पाहिजे हेही स्पष्ट आहे सारांश, इतर सर्व विद्यांत अस्तित्व देऊन त्यांचें नियमन करणारी या विद्या ती मनु-विद्या होय या विद्येचा उपदेश ब्रह्मदेवानें आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्वा याला केला हेही योच्य तेंच झालें सामान्यतः. ज्येष्ठ पुत्रावर पित्याचें निरति-शय प्रेम असतें, हा सर्वत्र अनुभव आहे आणि पित्याला जें ज्ञान-विज्ञान प्राप्त झालें असे तें त्या पुत्राला प्रथमतः मिळण्याचा विशेष सभय असतो, तेव्हां हा योच्येच्छ ब्रह्मोपदेश व्यंग्यारथिनीत सर्वथा योच्यच आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यां अथर्वणे ब्रह्मा प्रवदेत, तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अङ्गिरे भोवाच (जी ब्रह्मविद्या ब्रह्मदेवानें अथर्वणाला सांगितली, तीं अथर्वणानें अंगिरा नामक पुत्राला किंवा शिष्याला सांगितली) भारद्वाजाय सत्यवहाय सः परावराम् प्राह, भारद्वाज; अङ्गिरसे (अंगिरानें भारद्वाजकुलोत्पन्न सत्यवहाला ही परावर विद्या उपदेशिली आणि भारद्वाजानें अंगिरसाला सांगितली.) ॥ २ ॥

या मंत्रांत छद्म उपदेश-परंपरा सांगितली आहे मनु-विद्या काय किंवा इतर कोणती; िया काय, सप्रदायपद्धतीने पुत्रपरंपरेला किंवा शिष्यपरंपरेला प्राप्त झाली असतां तिचे शुद्ध स्वरूप वस्तुनिष्ठ होण्याचा संभव झाला असेही असतो विला अथर्वा गुरु यांचे अप्यपन पूर्ण असलें पाहिजे व त्याचप्रमाणें पुत्र किंवा शिष्य हे एकनिष्ठ-नेनें श्रवण मनन करणारे आणि यद्देनें तिया महत्त्व करणारे असले पाहिजेत अप्य-पणाची व अन्वयपत्ताची परंपरा नित्यी ज्यस्त शुद्ध राहिल तितक्या जाला स्वच्छदेवें

कोणत्याही विषया दानप्रतिभे होत असतो, हे स गानपास नको असते, मंत्रांत प्रह-
रिचेला ' परापरा ' हे विशेषण उपयोजिले आहे, ते हस्तान्तेवेष्यतास्ये आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनक वै अङ्गिरसं विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ इ (महाशाल—आपला ग्रहस्थाश्रम उत्तमरीतांते चाळविणारा—
शुनकपुत्र शौनक पूर्वोक्त अगिरसनामक आचार्याकडे शास्त्रशुद्धपद्ध-
तांते गेला आणि त्यास शरण जाऊन पुढील प्रश्न करिता झाला.)
भगवः ! कस्मिन्नु विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्,
कोणत्या वस्तूचे विज्ञान झाले असता हे सर्व विज्ञात होते ! शौनकाचे
हा प्रश्न अगिरसाला केला आहे.) ॥ ३ ॥

या मंत्रान्ते मुडकोपनिषदाची उत्पत्ति मानता जगात कधी व केव्हा झाली, ब्रह्मविद्या
संश्लेषणाचा प्रसंग जेव्हा व कोठे उत्पन्न झाला, हे सांगितले आहे त्याप्रमाणे वेधे सहज
ओपार्जे असे सुचविले आहे की, ब्रह्मविद्येच आप्तपुत्र कोणत्याही वर्णातील कोणत्याही
आश्रमीयाला कर्तितो देते मात्र ब्रह्मविद्या अभ्यसन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थी सदाचरणी
जतना पाहिजे आणि आचार्याकडे शिस्तग्राह्य अर्थे जाताना श्रुत्युक्त नियमांचे पध्दतास
अनुपालन करणाऱ्याही असला पाहिजे सारांश, तो अधिकारसंपन्न असला पाहिजे
आहे, येथे शौनकाचा जो प्रश्न विचारला आहे तो सर्वप्रकारे सत्प्ररणीय आहे ब्रह्मविद्या
विना तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ! पाके स्पष्ट स्वरूप या शौनकप्रश्नात अवताप्य झाले आहे.
कोणत्या एकावस्तूचे ज्ञान विज्ञान झाले असता या दृश्य विश्वाचा, न्यायीत साधुधर्माचा
म्हणजे ज्ञानाचा व जाताने या विश्वाचा कोणत्या तत्त्वे दाखले असता इतक्या
पुष्पाभाची सिद्धि होईल, इत्यादि आचरणाचा उलगादा होते असता या प्रश्नाचा अर्थ
आहे या प्रश्नावरून कुठरी अशी एक गोष्ट अनुमानितो येते की, शौनकाला अगिरस
आचार्याकडे येण्यापूर्वीच विद्याविषयविषय पाहू झाला होता त्याला या जगाचा
जो शास्त्रज्ञ अनुभव आला होता, त्यावरून त्याला असे स्पष्ट कळून चुकले होते की,
सर्व ज्ञानास आणि सर्वकर्मास अंतर्भूत करून त्यास अस्तित्त्व देणारी आणि सर्वांस
गिपमित करून त्या सर्वांची व्यवस्था व्यवस्था करी एक सर्व-वितरण वस्तु अस्तित्त्व

अतली पाहिजे. हा वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान झाले अस्तता त्याच्या जोरावर इतर सर्व चवदा विद्या व चौदाय बळा माघें यथार्थ स्वरूप समजावपास पाहिजे, असा त्याचा आत्मिक-बुद्धीनें यह झाला होता असें दिसते आणि आपली एक गोष्ट थीमच्छकराचार्यांनी सांगितली आहे, तीही लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. शोनकालापर्यंत शिष्यांनीं गुरुजींकडे कसे जावे हे निश्चितपणानें ठरले होते, निदान ठरलेले असल्यास इतर शिष्य महाविद्येच्या अध्ययनाचे नियम स्पष्टरीतीनें पाळिले होते, असें या उपनिषदाप्रदान तरी स्पष्ट दिसत नाही. तेव्हां असे एक अनुमान निघण्याचा समभव आहे की, शोनकाच्या कालापर्यंत हे नियम ठरले तरी नव्हते, किंवा ठरले असल्यास त्याची अम्मलपजावणी यथास्थित रीतीने होत नव्हती, किंवा निदान ती अम्मलपजावणी होत असली तरी विद्या स्पष्ट उच्चार करण्याचें कारण यावेळेपर्यंत पडतें नव्हतें. असो; नापर्य हे आहे की, शोनकांनं ज्ञानवल्हाणार्थ अनुपाडिलेले नियम जगत्कल्याणासाठीं प्रकट पाण्याची पावेची आवश्यकता स्पष्ट झाली आणि धुतीनें ती नमूद करून ठेविली. पद्विच्या मूद्रकाच्या दुसऱ्या खंडातील शेवटच्या दोन मंत्रांत मुमुक्षु-शिष्यांनीं शोणते नियम अक्षय पाडिले पाहिजेत, चाचा स्पष्ट उच्चार झाला आहे. मत्चेवांनं हे नियम अवरय पाडिले पाहिजेत, असा प्रसुत मंत्राचा आणि आतांच सांगितलेल्या दोन मंत्राचा अभिप्राय आहे, हे मुख्य रहस्य होय. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच । द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह
स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (शोनकाला अगिरस आचार्यांनीं हें उत्तर दिलें) द्वे विश्वे वेदितव्ये इति (कीं दोन प्रकारच्या विद्या जाणून ध्यावयाच्या आहेत.) परा च एव अपरा च इति ह यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म (परविद्या आणि अपरविद्या अशीं ज्यांना ब्रह्मवेत्ते नावें देतात. त्या ह्या दोन विद्या होत.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत दोन विद्या समजून व समजून घेवल्या पाहिजेत, असे मन्त्रद्रव्या आचार्यांनी सांगितले आहे. या दोन विद्या म्हणजे एक परविद्या आणि दुसरी अपरविद्या, या होत पार्श्वी लक्ष्मीं काय! स्वरूप कसे, इत्यादिकांचा विचार पुढें द्यावयाचा आहे. येथें मन्त्र 'वेदितव्य' या पदाचा अर्थ स्पष्ट करण्याची आवश्यकता वाटते. सर्व विद्यांचा उलगडा होण्यास वस्तूच्या ज्ञानानें होईल असा मन्त्र आहे आणि त्याला उत्तर हें मिशले आहे की, हा उलगडा होण्यासाठीं दोन प्रकारच्या विद्यांचें अध्ययन करून

त्या दोन्हीही विद्या यथाभस्वहूपानें समजून घेतल्या पाहिजेत पराविद्येचें ज्ञान ज्या पुस्तकांपेक्षाही अवश्य आहे, त्याच पुस्तकाच्यांतून सिद्धीसाठीं अपरविद्येचें ज्ञानही अत्यंत आवश्यक आहे अपरविद्येचे विषय, त्याचें ज्ञान व त्यांसाठीं करावे लागणारे कष्ट यांचा त्याग, मोक्षार्थ-पुरुषार्थ-भिद्धीसाठीं अवश्य आहे व असल्या पाहिजे, हा गोट मत्तार्थी समत आहे तथापि ज्या वस्तूचा त्याग करावयाचा त्या वस्तूचे पूर्ण ज्ञान-विज्ञान आपल्यास झालें असलें पाहिजे, हे निर्निवाद आहे शिवाय परावस्तूचा विषय जें वस्तू त्याचें पूर्ण ज्ञान झालें असलें तरी तें ज्ञान किंवा ती ज्ञानवस्तु ही अपरविद्येचा विषय जें व्यवहारज्ञान आणि व्यवहारसिद्धीसाठीं अवश्य करावें लागणारे जें कष्ट त्या ज्ञानाचा व कर्माना या सर्वांचा अनभाव कसा करते हें आपल्यास पूर्णपण समनेल तर एक वस्तु विज्ञात झाली अमता हें सर्व विज्ञान होतें, हें जें तत्त्वज्ञानाचें किंवा प्रत्यविद्येचें लक्षण आहे त्याची पूर्ण सामंज्यता होईल ॥ ४ ॥

मंत्र पांचथा.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-
मिति । अथ परा यथा तदक्षरमाधिगम्यते ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र अपरा (अपरविद्येचे पुढील विषय आहेत.) ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेदः, शिक्षा, कल्प, व्याकरणं, निरुक्त, छन्दः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष हे अपराविद्येचे विषय होत) अथ परा (नंतर परविद्येचें लक्षण सांगितलें आहे.) यथा तत् अक्षर अधिगम्यते (ज्या विद्येचें त्या अविनाशी वस्तूचें ज्ञान होतें व तिची प्राप्ति ही ज्या विद्येच्या साहाय्यानें होते तिच्या परविद्या असें म्हणावें) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत अपर आणि परविद्येचे विषय सांगून त्यांची लक्षणज्ञा समजून घ्यावें, असें त्याचें धर्षण जालें आहे अपरविद्येचे ऋग्वेदप्रमुख चारो वेद आणि शिक्षा-कल्पादि सहा अंगे, यांचा अंतर्भाव होतो ऋग्वेददिपेदांत सर्व प्रकारचे ऐहिक व स्वर्गीय ज्ञानांचा व इहलोकताबधी व स्वर्गलोकताबधी कल्याण कष्टान घेण्यात साधनीमून अस-
थान्या गीताची प्राप्ति यमाची सर्वे सांगितलेली अमतात शिक्षा-कल्पादि चीं सहा उपनिं आहेत, ती वेद म्हणण्याच्या कामी, त्याचा अर्थ करण्याच्या कामी, यज्ञ वर-

व्याख्या कार्मी, इत्यादि वैदिक कर्मास्त उपयोगी पद्धतार्थी आदित तात्पर्य, विश्वाच्या मयधर्मे व्यापण कसे वागणे ? कसे वागले असता जीवार्थे ऐश्वर्य व स्वर्गाक टर्धर्मे कल्याण होईल, असा विचार वेद आणि माह्मण यात केलेला अभाववाचा तत्पर्य ज दिसत-भासत आहे, ज अपूर्व पण पुढे दृश्य द्वावपाचें आहे व जें विषयमुक्त देणार्थे आहे, त्याचा विचार कर्मेदादि अवयवियेच्या विषयांत केला आहे आणि पारिधेना विषय अस्तर हा आहे. अस्तर या पदार्थे अनेक अर्थ आहेत, त्यांत ध्यातत जणू, अन्व्यारुत मूल-प्रकृति, हिण्णमं आणि या सर्वांचा आत्मा असून त्यास निगमित करणारा निय, अविचारी, सध्ध्यापी परमात्मा हे चार अर्थ या उपनिष-दान्त्य प्राप्त झाले आहेत या मंत्रांत मात्र शेवटीं सांगितलेला अर्थ इष्ट आहे वेधे अस्तर म्हणजे वस्तू होय या मन्त्रार्थे ज्ञान-विक्रान करून देऊन म्हणजे सवत्र मस्त अस्तर असा निश्चय करवून त्याचा प्राप्ति होण्याचे भ्रवण-मननादि उपाय सांगण हे परविषये काम आहे ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमयर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् अद्रेश्यं, आग्रं, अगोत्रं, अयर्णं, अचक्षुः-
श्रोत्रं, अपाणिपादं, तत् नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं (जें कर्ण-
नेत्रादि इंद्रियास पाहता ऐकता येत नाही, ज्याचें ग्रहण हस्तपादादि-
कारी करिता येत नाही, ज्याच्या उत्पत्तीला कारण असत नाही, जें स्वत कोणत्याही दृष्टीने कारण होत नाही, ज्याला नेत्रकर्णादि इंद्रिये
नाहींत, हस्तपादादि अवयव नाहीत, जें स्वभावतः नित्य, सर्वगामी, सर्व-
व्यापी, सर्वसूक्ष्म आहे) यत् धीराः भूतयोनिं परिपश्यन्ति तत् अव्यय
(विद्वान्, बुद्धिवान्, आणि विवेकी लोक ज्याला भूतयोनि असे
तात्त्विक दृष्टीने पाहतात ते अव्यय आहे.) ॥ ६ ॥

या मंत्रांत मसूमद्वयार्थी म्हणजे सांगून त्याच वर्णन केले आहे जें मस्त अद्रेश्य
म्हणजे परिनिष्ठ नतीनांच्या इन्द्रियांचा विषय श्रेणार्थे नाही, हे पाहता-ऐकता पण्यासारखें
न्याः तसेच इंद्रियांच्या साहाय्याने मात्र होणाऱ्या ज्ञानावर सक्कार करून त्या विषयात

नामद्वय दत्ताच्या मनोबुद्धीलाही हे मूल अगोचर आहे. धारावा, परिच्छिन्न इद्रियांचा व परिच्छिन्न मनोबुद्धीचा ज्ञानविषय होण्यासाठी हे नाही. विश्वाचे ज्ञान आपल्यात होत, विश्व क्षेत्रस्तु असते, त्याप्रमाणे हे क्षेत्रवानु नाही. चापप्रमाणेच अवयवानी यद्गुण करण्यासाठी किंवा मनोबुद्धीनी यद्गुण करण्यास घेण्याचा सुस-दु सातारती हा वस्तु नाही मूलवस्तु क्षेत्र नाही व माझी नाही म्हणून, इद्रियावयवांचे विकार यज्ञावर होत नाहीत, ते नित्य आहे व सर्वांचे नियामक आहे मूल अगम आहे म्हणजे कारणशून्य आहे, ते अवर्ण आहे म्हणजेही ते कारणशून्य आहे. ते काव कारणशून्य आहे, ते विवाय नाही किंवा विवारीही नाही, म्हणून ते सर्वव्यापी अस्तन शोध म्हणजे आपण ज्या कवि-वशांत उत्तम शाला त्याचा मूळरूप क्षेत्र. मूल क्षेत्रांचे उत्पन्न झाले नाही, म्हणून त्याला योग्य नाही याचप्रमाणे ते अवर्ण आहे, म्हणजे त्याला जाति नाही व्यवहारांत आपण म्हणता त्याप्रमाणे त्याला 'जाति-शून्य' नाही नाही, म्हणून ते अनादि व्याजि अनंत अत आहे त्याच्या चतु शोभादि इद्रिये नाहीत किंवा हस्तवादादि अवयव नाहीत दुसरा पदार्थ पहाण्याचा अतल्यास किंवा मित्रवावपाचा असल्यास इद्रियांची व अवयवांचा आवश्यकता असते म्हणजे इद्रियावयव नाहीत, असे शून्ये सांगितले आहे त्याप्रमाणे एक परत असा त्याने निचनी की, मलाशिराच परमार्थत दुसरी वस्तुच नाही, हे तत्त्व सांगण्याचा शून्याचा अभिप्राय आहे याचद्वय ते अत्यंत सूक्ष्म असले पाहिजे, असे झाले अत्यंत सूक्ष्मवस्तु इद्रियाशून्य व अवयवशून्य असते, हे मसिद्ध आहे आकाशाचा अवयव नाहीत हे क्षेत्रात टाऊक नाही ! तसेच ते अव्ययही आहे, कारण अत्यंत सूक्ष्मवस्तुला विकार करणारी दुसरी वस्तुच नाही यामुळे मलाकारती सूक्ष्म वस्तु अत्यंत जमना विकारशून्य असते सात्यक महा ही वस्तु नित्य, अनादानव, कार्य-कारणशून्य, सव्याधी, एक आणि अव्यय अशी आहे ह्वापाशून्यच सर्व भूते उत्पन्न होतात म्हणजे आपल्यास दृश्यमान होणारे परापर विश्व व त्यातील सुस-दु हे ही सर्व मलावयव अधिष्ठानावर दृश्य-भास्य होतात सर्व विश्वाचे अधिष्ठान महा आहे आणि ते एक अमृत नित्य, एकम, सर्वत्र घनदात पसलेले, सर्व-स्वामी आणि विकारशून्य आहे असे विद्वान् आणि विवेकी पुरुषांत समजते विवेकी पुरुषांत उपयोगी पंडितां हे महालक्षण आणि महावर्जत आहे या मलाचे ज्ञान परविदेने माय होत, असे मायच्या मंत्रांत सांगितलेच आहे ॥ १ ॥

मंत्र सातवा.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो-
पधयः संभवन्ति । यथा सतः पुच्छपात्केशलोमानि
तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा ऊर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यां ओषधयः संभवन्ति, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, तथा अक्षरात् विश्वं इह संभवति (ऊर्णनाभि मृणजे कोळी जाळें निर्माणकरून त्याचा लय करितो, पृथ्वीमधून वृक्ष वनस्पती आदि स्थावरजगम पदार्थ उत्पन्न होतात व तेथेच लयाळ जातात. आणि जिवंतपुरुषापामून केश, लोम, इत्यादि उत्पन्न होऊन नाहीशी होतात, त्याप्रमाणेच अक्षर जें परब्रह्म त्यापामून हें सर्व चराचर, मूर्तामूर्त, विश्व मृणजे ब्रह्मांड उत्पन्न होतें आणि तेथेच तें लयास ही जातें.) ॥ ७ ॥

मह-बसु एक आणि अन्वय आहे, नर सृष्टि करी उत्पन्न झाला, सृष्टीचा कर्ता कोण, साराथ, सृष्टीची उपादान आणि निमित्त कारणे कोणती, अशा शक्य वेईल. तिथे उच्च तीन दृष्टत घेऊन या मंत्रात दिलें आहे. कोणत्याही अन्य उपादान कारणाची अपेक्षा न करता कोणी आपल्या धोरीतून वतु बाहेर काढून त्याचें जाईल निर्माण करितो आणि इष्ट कार्य झालें मृणजे ते आपल्या शरीरामध्य ओडून घेतो, हें उदाहरण जसें दर्शविते की, अन्य उपादानकारण नसताही कोठ्यास एक ल्हानशी सृष्टि उत्पन्न करितां घेऊन तिचा उपसहायी करितां येतो पृथ्वीच्या दृष्टतांत भिन्नित्तकारणाचा अभाव आहे आणि तिसऱ्या दृष्टतांत जीवासारख्या ज्ञानी पुरुषापामून केश-लोमादिकासारखे नित्य वाटणारे परतु अज्ञानी असणारे पदार्थ उत्पन्न होतात व त्याचें उपादानकारण व निमित्त-कारण तोच असतो असें सामान्य व्यवहारांत दिसते तारयें निमित्त व उपादान कारणे नसताही एका पदार्थाला दुसरे स्वविलक्षण पदार्थ निर्माण करिता येतात व त्याचा स्वप्न परितो येतो, जसें सामान्य व्यवहारांत दिसतें. सर्वांत अनुभवही असाच आहे. तेव्हां एक आणि अन्वय वहाला अनेकरूपी व कमी-अधिक होणारी सृष्टि निर्माण करिता येणें अपायक नाही, हें मृणण्यास नाही प्रत्यक्षच नाही. वरील दृष्टत हे केवळ दृष्टतापुरतेच व्याख्याचे आहेत. केवळ समनृत पदारी वास्तव्य या दृष्टतापी उपयोगना घेवेली आहे. आपल्यास योग ध्यावयाचा आहे, तो इतकाच कीं परमार्थ-दृष्टतें एव असणारी वस्तु व्यवहारांत अनेक आणि स्वल्प-विलक्षण झाली आहे असें दिसतें सृष्टि अनेकरूपी आहे आणि क्षय बुद्धि पावणारी आहे, तेव्हां तिच्या उत्पत्ति-समारा कांईतरी एक आणि अन्वय असं कारण असलें पाहिजे, जसे श्वासबुद्ध व्यावहारिक दृष्टीला वाग्न असतें आणि व्यवहारांत हें वागणें नीट आहे म्हणून व्यावहारिक दृष्टीची व्यावहारिक समनृत पदारी एतदर्थ मात्र हे व्यावहारिक दृष्टतें उपयोगा पडतत आणि एक वस्तु अनेकरूपी कशी होते, अन्वयवस्तुपामून विचारी पदार्थ वसे

उत्पन्न होतात, हे व्यावहारिक तितोर्न दासविषयाहारीं मात्र मन्त्रांतिल रचिताचा उपयोग होतो या मन्त्राची विशेष कथा नी उपसंहारित करणार आहें ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-
स्त्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—ब्रह्म तपसा चीयते (ज्ञानरूपी तपानें ब्रह्म संपन्न होतें.) तत अन्नं अभिजायते (त्यापासून अन्न—अव्यक्त मूल प्रकृति—उत्पन्न होते) अन्नात् प्राणः, मनः, सत्यं, लोकाः, कर्मसु अमृतम् च (अन्नापासून प्राण, त्यापासून मनः, सत्यं, पंचमहाभूतें—सप्तभुवनं, कर्म आणि उपभोगाधिवाय विनाश न पावणारी कर्मफळें उत्पन्न होतात.) ॥ ८ ॥

या मन्त्रात परब्रह्मापासून सृष्टीसृष्टीचा क्रम कसा असतो त सांगितलें आहे प्रथमतः—सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी,—परब्रह्म ज्ञानभावाच्या रूपानें जातिभूत होऊन सृष्टि उत्पन्न करण्याचा सकल ज्ञानरसानें सिद्ध करितें या सकल्यापासून अन्न म्हणजे मूल—प्रकृति (चराचर सृष्टीच उत्पादान—करण) उत्पन्न होते मूल प्रकृतापासून प्राण (चेतनशक्त) प्रकट होतो पुढें प्राणापासून सकल—विकल्प—निश्चयाचें सहाय्य मनः, त्यापासून आकाश, वायु आदि पंचमहाभूतें त्यापासून मूर्तुवादि अनेक लोक, त्यामध्यें कर्म आणि कर्मापासून उत्पन्न होणार अमृत (कर्मफल) असा या लव ब्रह्मरूपीचा उत्पत्तीचा क्रम आहे त्यानात देवावयाचें हे आहे की, केवळ ज्ञानरूपी महान् ज्ञानी होऊन नंतर सृष्टीच्या उत्पत्तीचा सत्य प्रसूष्टीतील कर्मसत्त्वपातुसाः सिद्ध करितें हा सकल ज्ञानी द्विष्वग्धर्मे करितो आणि तो सिद्ध करण्यासाठी अर्नादि जी मूलप्रकृति निला जाविमूल करितो इत्यापासूनच चराचर सृष्टि उत्पन्न होते प्रथमतः प्राण, नंतर मनः, या क्रमाने कर्मफलपर्यंतची सृष्टि ही द्विष्वग्धर्मे आणि मूल प्रकृति यांच्या द्वारासिद्ध होते ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

यः सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेत-
द्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

यन्वय व अर्थ—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः (जो सर्वज्ञ आहे, ज्याला सर्वांचे विशेष ज्ञान आहे, ज्यानी तपश्चर्या ज्ञानरूप जसते,) तस्मात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अन्नं च जायते (त्यापासून हे दृश्य ब्रह्म, नाम, रूप आणि अन्न याची उत्पत्ति मागच्या मंत्रात सांगितलेल्या क्रमाप्रमाणे होते.) ॥ ९ ॥

या मंत्रात उत्पत्तीच्या क्रमाचा उपसंहार केला आहे. उत्पत्तीचा विस्तार पुढे दुसऱ्या मुण्डकोपनिषदाच्या पहिल्या सूत्राने सांगायला आहे. येथे केवळ इतकेच सांगितले आहे की, मागेचा सार नामक विस्तार स्वोक्त ब्रह्म ब्रह्म सगुण होतं हे सात्यानंतर त्याला पुढे जा काय सृष्टि करावयाची आहे, त्याचें सामान्य ज्ञान आणि सृष्टीतील मत्वेच पदार्थांचे विशेषज्ञान सत्स्वरूपाने आविर्भूत होत. ज्याच्या सत्त्वगुणात्मक ज्ञानाच्या सामर्थ्याने हे सगुण ब्रह्म पुढे होणाऱ्या सृष्टीचा सर्व-सामान्य आणि विशेष पदार्थां जाणवता सत्स्वरूपामध्ये अवतीर्ण करिते आणि नंतर नव सगुण ब्रह्म विराट्-स्वरूप धारण करून सामरूप आणि अन्न असे दोन प्रकारचे सिद्ध होते अन्न म्हणजे मूलाचे मूल अथवा अव्यक्त आणि अकारण स्वरूप होय याद्वारे मूल म्हणजे अन्न म्हणतात मजेक नामरूप या पदार्थाचे मूल म्हणजे सामान्य आणि विशेष ज्ञान हे समजावयाचे आहे विराट्स्वरूपाचे ब्रह्म हे सगुणब्रह्माचा पहिला परिणाम आहे म्हणजे सगुणस्वरूपाचा स्वीकार करून सकल्य आणि सकल्यविषय सिद्ध केव्यापर्यंत त्याचा पहिला परिणाम (सृष्टि आणि सृष्टिज्ञान) ध्यक्त आणि ज्याच्यास्वरूपामध्ये होतो. परमार्थेन एकच ब्रह्म सामान्य-निर्गुण-व विशेषस्वरूपांनी विद्यमान असतं, पण व्यवहारात सगुणस्वरूपाने (ज्ञानस्वरूपाने) आणि नंतर विराट्स्वरूपाने म्हणजे ज्ञाता आणि होय या स्वरूपाने अवतीर्ण होतं हे दिसतं हे सृष्टीचा सूत्ररूप उत्पत्तिप्रकार या मंत्रात सांगितला आहे अशाच अर्थाचे वचन ब्रह्म, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक इत्यादि उपनिषदांन अवतीर्ण झाले आहे. सारथी, वस्तुतः निर्गुण ब्रह्म एक-रस-स्वरूपाचे आहे विचाराने याच स्वरूपाचा निःशेष स्वरूपाचा आहे पण व्यवहारात निरन जसलेल्या जीवांस ज्ञाता, होय आणि ज्ञान, कर्ता, कर्म व वाय, भोक्ता, भोग्यभक्त आणि मोक्ष, इत्यादि प्रकारांनी हे सृष्टि दिसत असते व्यावहारिक शास्त्रज्ञांनी या पूर्वीच प्रचलित कधी ज्ञाता आणि होय, कधी ज्ञाता आणि ज्ञान आणि कधी ज्ञात आणि होय या द्वयीचा मात्र विचार करिता येतो, व शेवटी या द्वयीचा विचार करिता करिता ती एकस्वरूपामध्ये म्हणजे ज्ञानस्वरूपामध्ये लीन होते हे ज्ञान अतीक्षेप उपनिषदांच्या अभ्ययनाचे, गुणरूपा उच्छेदाने आणि जाणाचा अरण-भगनादि साधनांनी 'एकव यद्ब्रह्म—स्वरूपांत मात्र विद्यमान आहे' असा निःशेष होऊन 'ज्ञान-स्वरूप मी आहे.' असा साक्षात्कार होतो. याप्रमाणे

अविद्यामूलक ससारार्थी उत्तमि स्वावहारिक ज्ञान आगि व्यावहारिक कम निहित कर-
णाया ज्ञानशास्त्रांत व धर्मशास्त्रांत होणे आगि पुन. या उभयपक्षांची उन्नति
वेदान्तशास्त्रांत होते हे शेषदर्शने शास्त्र जीवांत ज्ञानस्वरूप वरून असत आणी अमय
शांति देते हा विचारण्या दृष्टीने सत्याचा माग आहे जीवांत पुण्याचा मार्ग
दासविण्याचा हा कम आहे. मरू सत्य आहे, हे जीवांत अनुभवदर्शने सिद्ध करून
व्यावहारिक आहे आगि हे सिद्ध करण्यासाठी मूर्खीचा व ज्ञानाचा उत्पत्तिस्थितिलय-
कम श्रुतीय वेधे व अन्यत्र सांगणा त्यापना आहे ॥ ९ ॥

प्रथम खण्ड समाप्त

*यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् ।
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।
तेनैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

प्रथम—मुंडक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपद्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं (ते हे सत्य आहे. प्रथम मात्र
सत्य आहे. जीवांने आपले आत्यंतिक कल्याण करण्यासाठी हे सत्य

* हा मंत्र एगारामानुजानी दिला आहे पण हा लेखक उत्तराचा अस वागने.
अर्थ मागे दिलाच आहे

समजून घेतलें पाहिजे.) मंत्रेषु यानि कर्माणि क्वय अपश्यन् तानि त्रेताया बहुधा संततानि (वेदमन्त्राभ्ये बुद्धिवान् पुरषानां जी कर्म पाहिलीं तीं त्रेतायुगामध्ये—किंवा तीन स्वरूपानीं—अनेक प्रकारचीं ज्ञालीं) सत्यकृपा तानि नियत आचरथ (सत्य वस्तु प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धारण करणारे जीव हो, या कर्मांचें योग्य तहेनें अनुपालन करा.) मुकृतस्य लोके एषः व' पत्या (मुकृताच्या लोकाला नेणारा हाच मार्ग तुमच्यासाठी निर्माण झाला आहे) ॥ १ ॥

या मंत्राचा अर्थ उग्र आहे वेदमन्त्राभ्ये तीं जी म्हणून विहित कर्म बुद्धिवान् पुरुषात ज्ञानयोगी शालीं त्यांच्या विचार पुढें तीन रूपाला अनेकप्रकारचा झाला हे मान प्रकार म्हणजे होत्र, यानुष आणि औद्रात्र हात मन्त्रोत् द्वास आग्नि पन्थासाठी आवाहन करथ त्यात आगत दण आज्ञा आहुति दत्त असता सायन करथ, अस तीन प्रकारनं कर्म पुढें आविभूत झाले आणि नंतर याच तीन कर्मांचा मार्ग भौला शास्ताकृष्ट सिद्ध झाला यथं श्रुताला, साक्षात्पाच आहे वा, ज्या वागाह्या व्यवहारत कृताथ कायें अशी इ टा असेल त्यान पूर्वीच्या ज्ञानवान् कर्षात जीं कर्म त्या मूल स्वरूपानें आविभूत झालीं त्या कर्मांच याच स्वरूपाने अनुष्ठान केलें पाहिजे तापय, एतन्व्या कर्षांनी जसें कर्म केलें तसं कर्म मन्त्रेक ज्ञानी पुरुषाने केलें नर त्याच ऐहिक जामि परमार्थिक कल्याण हातल हीं कर्म व्यवहारत सत्य भाहेतव पण ज्याला धर्मज्ञान संपादन करून धर्म हावयाथ आहे त्यान वा 'सत्यकृपी' कर्मांचि निष्काम अनुष्ठान केल नर हीं कर्म विक्ताद्वाच्या कामी उपयोगी पडतील व पात्रमाण यांत कर्षण घेईल ॥ १ ॥

मत्र दुसरा.

यदा लेलायते सार्चिः समिद्धे हृष्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—हि यदा समिद्धे हृष्यवाहने अर्चिः लेलायते (होमकुडातील अग्नि प्रज्वलित झाला असता जेव्हा जेव्हा त्याची ज्वाला होमकुडामध्ये क्रीडाकरिते,) तदा आज्यभागौ अन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् (त्यावेळी दक्षिणोत्तरभागी व पार्श्वभागी ज्या आज्यभागाचे यजन होते, त्या भागातील स्थानावकाशाभ्ये आहुतीचा प्रक्षेप करावा.) ॥ २ ॥

येथं अग्निहोत्राच्या आहुति केव्हां व कोठें घाव्या, हें सांगितलें आहे. होमकुडांनीत जांम प्रचलित होऊन तो अमळसा शात झाला, कुडामध्येच कीड वरू लागला बालका तारल्या आपल्या बाली आदि जिह्वा बाहेर काढून त्या चांगित आहे, असा जेव्हां समय येतो, तेव्हां दुर्धपोषमास इष्टीच्या आहुतिस्थानामध्ये जो स्थापकारा असतो, त्या अवकाशात अग्निहोत्राच्या आहुति ज्या स्थानी घावयाच्या असतात, त्या स्थाना दुरीतून दोन आहुति देवताच्या उद्देशान घाव्या सतरा, यथाविधि कम करावें म्हणजे तें मरुत हर्ते ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमर्षीणमासमचातुर्मास्यमनाप्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमाससमांस्तस्य लोकान्द्दिनस्ति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्र अदर्श, अर्षीणमासं, अचातु-
र्मास्यं, अनाप्रयणं, अतिथिवर्जितं, अहुत, अवैश्वदेवं, अविधिना हुतं च
(ज्या अग्निहोत्राचें अग्निहोत्र, दर्शपर्षीणमास, चातुर्मास्य, अप्रयण,
इत्यादि फर्मांनी वर्जित झालें आहे, ज्याचें अग्निहोत्र अतिथीचा सरकार
करणारें नाही, जो अग्निहोत्रां वैश्वदेव करीत नाही आणि ज्याचें हजम
अविधिपूर्वक होतें) तस्य आसप्तमान् लोकान् दिनस्ति (तें अग्निहोत्र,
त्या अग्निहोत्राचे सप्तलोकापर्यंतच्या सर्व भूर्भुवादि लोकाचा नाश
करितें.) ॥ ३ ॥

या मंत्रात अग्निचें यजन करून अग्निहोत्र धारण करणाऱ्या पुरुषाचें अग्निहोत्रात
अपरप असणारां कर्म केलीं नाहीं तर त्याचा सक्ती घात होतो, असें सांगितलें आहे.
दुर्धपोषमास, चातुर्मास्य, अप्रयण इत्यादि अनेक प्रकारच्या इष्टि आहेत. प्रत्येक
जानावास्थला पूर्णमेला, प्रत्येक चातुर्मासाला आणि सरत्कारां विशेष कर्म करून
जसाचें यजन करावें लागत हें कर्म अपरप आहे. याचप्रमाणें आपल्या परी यदृच्छेन
अविधि प्राप्त झाला असता त्याचा आदरकार करण व त्याला अन्नपानादिकानीं
तृप्त करण हेंही अपरप कर्म आहे. अग्निहोत्र ठेवून निरप आहुति देणें वैश्वदेव कार्यें
आणि सर्व कर्म विधिपूर्वक करणें याही गोष्टी अनेकदां पक्षाच्या आहेत. वर सांगित
लेलीं कर्म अग्निहोत्राचें केलीं नाहींत तर त्याचा सक्ती घात होतो. त्याला येथ किंवा
इतरप कोठेही जीवनधूस निवृत नाहीं, असें श्रुताचें सांगणें आहे. प्रत्येक गृहस्थानें

गृह्याधीने अनुष्ठान करावयाचें असतें त्याप्रमाणच प्रत्येक अग्निहोत्र्यानें घर सांनि-
तलेनीं सव कर्मे विधिपूर्वक केरींय पाहिजेत हीं केरीं असतां भूलोक, भुवर्लोक,
सलोक, महालोक, पतलोक, तपोलोक, सत्यलोक, या सप्तलोकांचें सुख कमवतींय
मात्र होतें अर्थांतच हीं कर्मे न करणाराम किंवा अविधि-पूर्वक कर्मे करणारास हें
लोकोत्तर सुख मिळत नाहींच, अण उल्ल दु सुमान त्यांच्या पद्री पदन तात्पर्य हें आहे
कीं, अग्निहोत्र असो किंवा दुसरे कोणतेही वैदिक कर्म असो, तें कर्म विधिपूर्वक केले
पाहिजे याप्रमाणें कर्म केले तर पुण्यलोकांची प्राप्ति होते यथाकारं कर्म कर्म्याच्या
आड हीं अग्नीं जेव्हा विभ्रं घेतात, तेव्हां कारं सावधपणानें नपेक जीवार्ण आपले
नियतकर्म करावें हा वेदमान्य भासं आहे याने कल्याण होणार आहे, हें प्रत्येक
पदनिष्ठ कल्याणचरुने लक्षान देवाव. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

काली कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलाय-
माना इति सप्त जिहाः ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—काली, कराळी च, मनोजवा च, सुलोहिता, या
च सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, च, लेलायमाना विश्वरुची देवी, इति
सप्त जिहाः (काली, कराळी, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलि
ङ्गिनी आणि स्पदन करणारी विश्वरुची देवी या अग्नीच्या सात
जिह्वा आहेत.) ॥ ४ ॥

वेदें अग्नीच्या प्रकरणाचीं सात निरनिर्गर्था स्वल्प सांगितलीं आहेत ५ प्रथमपंच
अग्नि पाटून व कुंडल्य अग्नीस गोमयाचे गोळे समर्थय केल्यानंतर अग्नीचीं जीं अनेक
स्वरुपें दृशीस घडतात त्यांचें हें निर्दशन आहे प्रथम कृष्ण वण, नंतर सांबडसर वण,
पुढें धूम्रसह मरुट होणारा अग्नि, नंतर दिग्गर्भाच्या रूपानें पाड होणारा आणि शेवटीं
पचल व दिग्ग अस्तगरी सुंदर ज्याच्या, अशा प्रकरणीं हीं अग्नीचीं स्वरुपें आहेत. अग्नि
मरुट होतो तो पाच स्वरुपांनीं होत जातो पाचराप रूपच कडन वेदानें अग्नीच्या या
सात जिह्वा आहेत असं म्हटलें आहे सप्त लोकांस पंचविधान्या या अग्नीच्या सप्त
जिह्वा होत. या प्रत्येक जिह्वेस आहुतिप्रदान करणें हा पणं आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो
 हाददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र
 देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यथाकालं आहुतयः आददायन् च यः एतेषु
 भ्राजमानेषु चरते (श्रुतीने ज्या ज्या काली ज्या ज्या आहुती चान्या
 वसे सांगितले आहे, त्या त्या काली त्या त्या आहुती अर्माळा घेऊन
 जो अग्निहोत्री या तेजस्वी असणाऱ्या अग्निस्वरूपाची यथासांग सेवा
 करितो.) यत्र देवानां एकः पति अधिवासः एताः सूर्यस्य रश्मयः त
 नयन्ति (देवांचा अद्वितीय स्वामी जो इंद्र त्याचें जेथें वास्तव्य आहे,
 तेथें घा सप्तजिन्हात्मक सूर्यरश्मि-सूर्यकिरण-त्या अग्निहोत्र्याला घेऊन
 जातात.) ॥ ५ ॥

झाही मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे अग्निहोत्री विभिन्न प्रकारच्या कर्णाच्या कोणत्या
 फलार्थां मानि होते, हें वेधे सांगितले आहे अर्माच्या सात जिह्वा आहेत म्हणून
 वर सांगितलें त्यांनाच वेध सूर्यकिरणस्वरूप प्राप्त होते असे म्हटले आहे 'स्वर्गलोको
 यजेत्' ' ज्या पुत्रवाला स्वर्ग हवा असेल त्याने पहू करावा ' असे श्रुतांचे सांगव्य
 आहे यज्ञाने स्वर्ग मिळतो तेव्हा अर्थात् तथे नित्य वास्तव्य करणाऱ्या, देवांचा स्वामी
 जो इंद्र त्याच्या सगताचा लाभ होऊन स्वर्गस्थ अग्निहोत्र्यास सुख मिळत ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्यजमानं वहन्ति । प्रिया वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष चः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सुवर्चसः आहुतयः 'एहिं एहि' इति, प्रिया
 वाचं अभिवदन्त्यः सूर्यस्य रश्मिभि तं यजमानं वहन्ति एषः चः
 पुण्यः, सुकृतः, ब्रह्मलोकः, अर्चयन्त्यः (या तेजस्वी सूर्याच्या
 किरणानीं सुशोभित झालेल्या आहुति त्या यजमानास 'याचें याचें '

असें आवाहान करून त्या यजमानाळा घेऊन जातात व 'आपल्याला हा पुण्यकारक ब्रह्मलोक (स्वर्गलोक) आपल्या पुण्याईनें प्राप्त झाला आहे' अशा प्रकारचें सुखदायक स्तवन करून त्या यजमानाची पूजा करितात.) ॥ ६ ॥

या मंत्रांत यजमानाचें स्वर्गलोकः समस्त कसें होतें, हे सांगितलें आहे. वेदान्त सांगितलेलें मजन-याजनादि पुण्यकर्म केलें असता इद्रलोकाची प्राप्ति आहूनि द्वाराने होते सर्व आहूति यजमानाची श्रुति करितात, त्याला मत्स्य स्वर्गलोक दाखवून तेथें नेताना आणि त्याची पूजा करितात, इत्यादि प्रकार येंथें वर्णन केला आहे येथे ब्रह्मलोक याचा अर्थ इद्रलोक असाच केला पाहिजे कारण, 'महाने स्वर्गलोक प्राप्त होतो' असें वेद म्हणतात. प्रकरणही स्वर्गाचें आहे आणि मत्स्य केले असता त्या कनार्य फळ भोगण्यासाठी स्वर्गलोकासारख्या श्रेष्ठ लोकाचा प्राप्ति व्हावी हेंही ग्याय्य आहे.

याममार्गं या सदातील परिज्या मजापासून वीं सदाच्या मंत्रापर्यंत स्वयं-प्राप्त विहित कर्म क्रीर्यते । कदापि कस । विहित कर्म केले नाही तर किंवा केलेलें कम अविधिपूर्वक झालें तर काय शिक्षा होते । आणि विहित कर्म विधिपूर्वक केले तर योग्यतें फळ प्राप्त होते, हें सर्व विस्मयानें सांगून पहिल्या मंत्रांत "एव व सुरुतस्य पथा (सन्कर्मोपा तुम्हास योग्य वता ह्य मार्गं आहे)' असा प्रतिज्ञारूपानें जें सांगितलें त्याचें धृतियत्नानें समर्थन केलें आहे. सांप्रत, या सहा मंत्रांत सामान्यतः सकाम असणारा जो कर्ममार्ग त्याचें विस्तारपूर्वक वर्णन झालें. या मार्गांत मत्स्यज्ञानाचा किंवा महामेकत्वज्ञानाचा मुख्यच सधप असत नाही, हें स्पष्टांत देवावधानें आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

मूवा ह्येते अट्टदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येपु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूदा जरामृत्युं ते
पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—येपु अष्टादशोक्त अवरं कर्म, एते यज्ञरूपा हि अट्टदाः पुवाः (ज्यामध्ये अष्टादशांनी उक्त केलेलें व खबर म्हणजे कर्मा योग्यतेचें कर्म आहे तें म्हणजे खरोखर अट्ट असणाऱ्या नावा-पट्ट्याचे ताकते-होत.) एतत् श्रेयः ये मुदाः अभिनन्दन्ति ते पुन एव जरा-

मंत्र आठवा.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं
मन्यमानाः । जद्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धे-
नैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां अंतरे वर्तमानाः, स्वयं धीराः, पंडितं
मन्यमानाः, जद्घन्यमानाः मुढाः परियन्तिः अन्धेन एव नीयमानाः
अंधाः यथा (अविद्येमध्ये असणारे व कर्म करणारे, आपल्या स्वतांला
आपण मोठे बुद्धिवान् आहों, असें समजणारे आणि आपल्यास जें विदित
व्हावयास पाहिजे तें विदित आहे, असें मानुन येणारे स्वविषातकी
मुख लोक जन्ममरणामध्ये चक्राकार फिरत असतात. अंधव्यानें अंध-
व्यास न्यावे, यामगणें अविद्या यास फिरवित फिरवित जन्ममरणाच्या
गंतमध्यें लोटून देत असते.) ॥ ८ ॥

विवेकशून्य नी अविद्या तिच्यामध्ये राहून कर्मांमध्ये गुरळलेले विवेकशून्य लोक
स्वतः आपल्यास आपण मोठे बुद्धिवान् आण पडित असे समजून पेट असतात स्वतः
बुद्धि नसतही व काहीं पाचलेले किंवा ऐकलेले नसतही या लोकांत मोठ्या पण बूध्द
शक्तिमान असतो की आपली विवेकबुद्धि अत्यंत तीव्र आहे आणि आपल्यासारसी बुद्धिचा
दुसऱ्या योग्यसाही नाही स्वतः काहीं समजत नाही आणि दुसऱ्याने
काहीं नार उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या तरी हे ऐकून प्यावपाचे नाहीत विषयाच्या
इच्छेन कर्म करून ते पार पडल असता आपण मोठे सुखी, होऊ, धन्य आहो आणि
परमशुद्धताच माग्य आपल्या चरणापाशी बोकून आपली सेवा असत करिता राहिल,
असा मंत्राचा लोम याम मुण्डेला असतो कर्मचि कळ नित्य सुख-दुःखालाच असते
विषयदाते ह्यान्वावर काहीं फेळ सुख होत ई टीक. पण विषय मात होऊन तो
नाहींता छाला म्हणजे दुःखपूण होत आणि असा विषय मात छाला नाहीत
तत्त्वचरी विनापूर्ण निराशा जन्मन वारणें हा मत्वेक कर्मविपाकाचा इतिहास
आहे. कर्मानें संपत्ति वाढत व जेव्हा वेईल कदाचित, पण विनाला जी
कळत घातून ह्या असते नी विषयजन्म कर्मानें किंवा विषयजन्मसुखानें वेईल
विद्याव्यापी नाही अविद्या कर्मांचा विपाक म्हणजे जन्म, जरा, दुःख, भीति,
चिंता, वाची मारलेका, दुःखी म्हणून अविद्येमध्ये जन्म करणाऱ्या माणसाच्या पाठोपाठ
त्याने, सारांश, हे लोक केरळ अविद्येच मुळीं घनतात आणि ती निरुद्धे होईत

नेहूळ तिकडे पांश जावे लागनें अविद्या, अनान्यसंबंधी निया, कर्म करून दिवपाचा उपभोग घेण्याची प्रेरणा करणारी अविद्या, हा स्वतः ज्ञानशून्य म्हणजे अंधली आहे आणि हिच्या नादाला लागलेले सत्तारी लोकही अंधळे असतात. मग काय विषयार्थ हा अंधळा अविद्या या अंधल्या ज्ञानशून्य लोकांस अन्वमरणमूलक गर्तेमध्ये नेऊन अंधेरांमध्ये या लोकांस गरागार फिरवीत राहते सदेव चक्रवर्त धमण करणाऱ्या शुक्ल नलिकाव्याघार बसविलेला रामु आपण पदू की काय या भीतीने जसजमा रया फिरणाऱ्या पत्राचा आधार घेतो, तसतसे ते पत्र जाले जौतले छिद्र लागून रया रामूच्या दिवनी दीनवाणी करित असनें, हे सवास अनुभवानही टाळूक आहे. मत्तान भरार मत्तारी पुरुषाचा आहे अविद्याक समार हे दु सार्थे जगर होय यति उरळ देणान्या दु सार्थे उपपन्न करणाऱ्यादी जा जा सत्तारी उपाय जीव करितो, ती ती या दु ठमूळर सत्तारी जालाप सोळ पाप जाऊन जीव कायमचे सत्तारी पडतान हे चिह्नलात पडलल्या आणि त्यांतून निघण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यादी जाले जौतले पाप सारी दडपणाच्या माईला जसें जाले सोळात जाऊन पडनें जागत, त्याच हे प्रत्यक्ष होय असो, या विषयविशयिण्या जितके लिहावे त्या नितके बोलावे तितके साईन आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां बहुधा वर्तमाना, वयं कृतार्थाः इति बाला अभिमन्यन्ति (अविद्येमध्ये अनेक प्रकारची कामे करणारे व अनेक स्वरूपानी राहणारे बालिश लोक आपण धन्य आहो, असे सम-जतात, आणि त्यातच अभिमान मागून घेत असतात.) यत् कर्मिणः रागात् न प्रवेदयन्ति, तेन आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (कर्म मात्र करणाऱ्या लोकांस कामक्रोधादिकांमुळे आपल्या स्वतःचे कल्याण अक-ल्याण करत नाही. म्हणून ते लोक लौकरच आपल्या त्यागापासून भ्रष्ट होऊन खाली खाली पसरत जातात) ॥ ९ ॥

हा मंत्र वरील मंत्राचा अनुवाद करित आहे पथे केवळ फक्त लोकांस 'आपण धन्य आहो' असा अभिमान वाग्तो हे जाले सांगितले आहे आणि कामक्रोधादि

विकारानुद्धे त्यास आपलें बन्वाण जकल्याण कळत नाही, ही एक मोट जाण सांगितली आहे. दोन्ही ही मत्र वेवळ ससारी पुरुषार्थे चिन स्पष्ट रेखाळगते आहेत. येथें आत्मज्ञान नसतें, इतकेंच नव्हे तर वेदानें स्वर्गलोक मिळून देणारी जी काहीं कर्में विहित केली आहेत, त्यांविही आचरण करण्याचें ज्ञान निचा मन हातध्मे या पुरुषास नसत. स्वर्गी कर्म करावें, त्या पासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाचा उपभोग घ्यावा आणि पुनसंचिर्तने जें काय सुस प्राप्त झालें असेल किंवा जी वीजती स्थिति प्राप्त झाली असेल त्यापासून धट व्हावें, हा त्याचा नित्याचा रोजगार आहे असो ॥९॥

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्ते मन्यमाना धरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—इष्टापूर्ते धरिष्ठं मन्यमानाः प्रमूढाः अन्यत् श्रेयः न वेदयन्ते (यज्ञयाग आणि चापीकृपादि सिद्ध करणें हेंच अत्यंत श्रेष्ठ कर्म आहे, असे मानणाऱ्या वेदमार्गी कर्मठास अविवेकामुळे दुसरा जो कल्याणकर मार्ग आहे, तो कळत नाही.) नाकस्य पृष्ठे सुकृते अनुभूत्वा ते इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति (पुण्यांशानें उत्पन्न होणारे कर्मफलाचा अनुभव स्वर्गपृष्ठावर काही वेळ घेऊन हे वैदिक कर्मठ लोक पुनः मृत्युलोकी जन्म घेण्यासाठी येतात. किंवा भूलोकापेक्षाही जास्त कमी योग्यतेच्या लोकीं स्वकर्मनुसार या लोकास जन्म घ्यावा लागतो.) ॥ १० ॥

येथें वेदानें जें कर्म स्वर्ग मिळवून देणारे आहे म्हणून सांगितलें आहे, ते कर्म का-
बाण्या लोकांचा वृत्तान्त सांगितला आहे. जन्मात्ता वेऊन इद्रपद्रादि देवतास प्रसन्न
करणारे यज्ञयाग करावे किंवा येथेच विहिरी, तळी, पाण, इत्यादि पापून लोकांवरून
शापासुकी मिळवून घ्यावी, हें या कर्मठास श्रेष्ठ प्रकारचें कर्म आहे, असें वारंज आता
म्हणून काहीं एक बद्दल आहे आणि त्याचें ज्ञान करून घेऊन जीवार्थें बन्वाण करणे
हें आतें कर्तव्य आहे, या हातापी या कर्मठ लोकांना जोडून किंवा मददही घडते.
वेदानें सांगितलेलीं कर्में केली म्हणजे जाग्य ह्यर्थें ज्ञानें, या वारंज जातल्यास
काहीं एक करारपाचें राहिलें नाहीं, असें या स्वर्गपृष्ठास काळत आतें. यज्ञपर
वेदकीस स्वर्गी कर्मानुद्धे कांहींकाळपर्यंत या लोकांना स्वर्गपृष्ठाचा आस्वाद मिळतो.

तथापि सत्कर्मनि उत्तम ज्ञालेखा पुण्याचा इत्य ज्ञाल्यापरोपर मृतुलोकांमध्ये किंवा त्याच्यापेक्षाही ज्ञानतर लोकांमध्ये अस्त जन्म घ्यावा लागतो नास्त्यच हे आहे की, जीवन्वास्त्यपर्यंत आत्मप्रकाशाचा विरग अत करणामध्ये प्रविष्ट झाला नाही तापर्यंत धीरपुष्टि करणारे, ऐश्वर्य देणारे, कीर्ति पसरविणारे कम आपल्या ज्ञान ज्ञान, तरी जीवाला असड शान्तीचे सुखघाम मार व्हावयाचे नाही तुम्ही सत्कारात असा नीतिनि वागा, समाजाचे कल्याण करा, राजनिष्ठ असा, धर्माने वागून इंद्रादिदेवतांस प्रसन्न करा, कमी अधिक प्रमाणात तुम्हास सुखाचा वाटा मिळेल, हे सर्व पण आपण स्वरूपत अमर आहा सुखाचे आनंद आहो, असे ज्ञान करून देऊन स्वस्वाचे आविष्करण करण्यास महाविवा ज्ञानपर्यंत तुम्हांस मात झाली नाही, तोपर्यंत जन्ममरणाची भाति कायम राहणार अज्ञानाचा सागर जास्त सोळावत जाणार आणि दु साने परंत अधिर अधिर उच होत जाणार, मल धरा गाही चरु-पूजन शारडलेग जगिण-पु स्वस्थानी परत येण्याचा मार्ग माहीत नसल्यामुळे जसा त्या द्रोणनिर्मित चकामध्ये गरगर किरत राहिला आणि शेवटी प्राणास मुक्ता, त्यानमार्गे अज्ञानाच्या किंवा अनामज्ञानाच्या अधमय प्रदेशात ज्ञानपर्यंत जाणव वापरत आह, तोपर्यंत जाणव निरावाध शान्तीची अपेक्षा करणे हे मुगने इती गिळण्याची अपेक्षा करण्यासारखे व्यर्थ आहे अतो ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तपःश्रद्धे ये क्षुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—हे ये शान्ता विद्वांसः भैक्ष्यचर्या चरन्तः, अरण्ये तप श्रद्धे उपवसन्ति (इन्द्रियदमन केलेले जे विद्वान् लोक भिक्षा-वृत्तीने राहून अरण्यामध्ये तपश्चर्या करितात आणि आस्तिकवृत्तीने राहतात) यत्र स अपृत अव्ययात्मा हि पुरुष, सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति (जेथे जन्ममरणशून्य असणारा अक्षयात्मा पुरुष राहतो तेथे देवयानमार्गाने ते पापपुण्यशून्य झालेले वानप्रस्थ अथवा तपस्वी लोक जातात) ॥ ११ ॥

जेथे वानप्रस्थ आणि सन्यासी लोकांनी स्वरूपे आणि या लोकांत तपश्चर्याने आणि आस्तिकवृत्तीने प्राप्त होणारे फल, यांचे निवृत्तन केले आहे तथापि या वानप्रस्थास

अथवा वर्तमान आत्मस्वरूपाचा ओजस्र झालेली मूर्तते हैं 'आत्मज्ञान' या एव शब्दाच्या अन्वयाने स्पष्ट होत आहे. सत्साराताल सुप्तदृष्टाचा कदाच्य आत्मामूर्त किंवा सत्सारात गळिलेले अस्तित्वासासारिक दुसऱे अपरिहार्य स्वरूपाची आहेत, असे कळल्यामुळे हे लोक सत्साराचे सर्व पाशमप सोडून देऊन ज्ञान्यामध्ये राहतात आणि तसे मिहानृत्ताने उद्गमरम करून आस्तिकसुद्धाने तपश्चर्या करितात. सत्साराच्या अथवा सत्सारा उत्पन्न करणाऱ्या प्रमेयांच्या मूर्तार्थी कांही नित्य तत्त्वे आहेत, ती श्रावण वादनाच्या प्रयत्नांमध्ये पाच्या मनोनुदि गुंतून गेलेल्या अस्ततात. माझ्या समजुताने हे लोक काविलसारिणील विधिष्ट मताचे असावे. धृतीचा उद्य रणत्यानवर अनेक शतकांचा तारुण्यमत्तत्ररतक विलिप्तहासुनीचा अन्वय हाता, हे खरे, या महासुनीनी वेदसहितेंत ब्राह्मणांत व उपनिषदांत आश्रयारी विशालित मते एवम कळून त्यांत सुनपद्द केले आणि आपल्या सुद्धीच्या फारवर एक महाशास विषय कळून सप जगता वरित केले, ई ही हर वण ती सूत्र आणि ते शास हा उमयताचा पाश या दृश्य जगतावर आणि जगतांत असणाऱ्या परत इद्रियांत न दिसणाऱ्या अनेक सामर्थ्यांवर रचिलेला होता या मतांत पावररद-पाची ओजस्र यांस झालेली दिसते, वण जीव हा स्वरूपन ज्ञान्या आहे, परमात्मा आहे असे पांत ठाऊक तरी नाहून किंवा ठाऊक असून प्रसुतिद्वारावर यांचा श्रद्धा तरी बसलेला नव्हती, असे वाने या दृश्यजगताचा उग्रा हावण्याचा मयल करून वर्तनी परिणामवादाचा उद्घोष केला, असो, वण काविलसांख्यांस मुळमत्त अस्तगारी तत्व वेदकाही प्रचलित होती, हे विसरतां तसे सांगणे, सर्वेश तत्त्वज्ञानाच हे सर्वमहत्वाच या लोकांनी व पाच्या आचार्यांनी स्वसुद्धीच्या जोगवर केले म्हणून अस्तमा ज्ञान्या सपस्थानि व तीज आस्तिक्यसुद्धीच्या लोकांस व कल्याणकारक यश मान घ्यावयास पाहिजे हाने, न विद्याने नाही म्हणजे यांस आत्मस्वरूपाची ओजस्र झाली नाही असो, श्रावण म्हणजे का, अस्तच्या शुद्ध आचरणाच्या आणि शुद्ध ज्ञानी लोकांच्या तपश्चर्येमुळे या लोकांस अमृत, अथय आणि सप जगता पुणन देणारा जो हिरण्यगर्भ त्यांचा लोकीं वास्तव्य करायपास सावरून एव कल्पयते मान यांस अनन्व भोगायपास सांवरत. यम 'अमृत', 'अव्ययामा', 'पुरुष', अशीं वदे आहेत, या वरून त्रित्येक पंडितांस म्हणतां येत कीं, या मंत्रांताळ यानेति व वानप्रस्थांस धृतिमाच अस्तगारी मुक्ति मित्राली पाहिजे परंतु हे म्हणजे धृतिमातन हीणार नाही कारण पाहिल्या मन्नापासून तो हा मन्नावर्यन क्माच प्रकरण चालले आहे पारणा मंत्रांत 'पाह्य लोकांन् कर्मविनां' इत्यादि वदे स्पष्ट झुपविणार आहेत कीं मणील जकरा मंत्रांत सांगितलेली सप कले कर्माने उत्पन्न झालेली आहेत, तीं नष्टर जाहेन, आणि जपण झालि देणें व वानदप करणें निव्वसिद्ध जें जामस्तवच न अनित्य कर्माने किंवा कर्मफलाने किंवा अनित्यता मदेने केव्हांही सिद्ध व्हावयाचं

नाही. (२) तप श्रद्धा आहे परंतु ज्ञान नाही, विशेषत आत्मज्ञान नाही, कशी स्थिति आतेल तोंपरून केवलयुक्ताची प्राप्ति झाले अशक्य आहे 'ज्ञानेनैव सु केवल्य' असें स्मृति म्हणते 'सर्व कर्मांसिद्धि शार्धं ज्ञाने परित्याप्यते' असें स्मृति ही म्हणते अनुभवही असाच आहे. ध्यात्मज्ञान शाल्याशिवाय कोकस जीवाला शान्ति मिळत नाही, असे वित्थेक उदाहरणाची सिद्ध करून देता येईल म्हणून वरील शका यशोवर नाही, ती यशोवर आहे असें म्हळें ता प्रवर्णविरोध, उपवमो पसंदाविरोध, श्रुतिस्मृतिविरोध आणि अनुभवविरोध घेऊन पडतात असा विरोध उत्पन्न करणारा उपदेश सर्व जावर्षि कल्याण करण्यामादी अवतीर्ण झालेही श्रुति मता वेगदातीं कारणर नाही

याप्रमाणें वेधपर्यंत श्रुतिविहित कर्म करणारे, युद्ध सांसारिक पद्धतान पायग्यारे, इष्टापूर्णाधिकर्म करणारे आणि विषज्ञानाचा शोष रावण्याचा मयल करणारे सर्व लोक आत्मज्ञानभूय अस्त्यामूर्धे कीर्णी मेधे, कीर्णी स्वर्गलोकीं, लोका हिरण्य यर्मान्या लोकीं विषययुक्ते पिवा माननिकमुसे भोगण्याचे अधिकारा होतात पण ही मुसे कालभंगुर आहेत, हीं मुसें जन्ममरण चुकवत नाहीत, ही मुसे जीवाला ज्ञानरूप करित नाहीत, जगाधीनाहून सोडवीत नाहीत, असें स्वानुमतावहन प्रत्येकात कळून चुकण्यासारखे आहे, आणि जीवाम हे कळवें एतदर्धच श्रुतीने या प्रवर्णान कर्मचे दु माध्यव, कर्ममुखाचें क्षणभंगुरत्व इत्यादिकाचें वर्णन केले आहे या प्रकारचा हा संहार आहे, असे प्रत्येक जीवात कळवें हे श्रुतीचे मनोगतआहे असो ॥ ११ ॥

मंत्र वारावा.

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
ब्राह्मणकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—कर्मचितान् लोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्वेदं आयात् (याप्रमाणें येथील सर्वे दृश्यवस्तु आणि त्यापासून उत्पन्न होणारी सुखे कर्मजन्य आणि क्षणभंगुर आहेत, असें विवेकाने समजून घेऊन ब्राह्मण म्हणजे नित्यानित्यविवेक करणारा पुरुष वैशम्पदील होतो) अकृत कृतेन न अस्ति (अकृत म्हणजे नित्यसिद्ध आत्म-स्वरूप कर्माने केव्हाही प्राप्त व्हावयाचें नाही असा विवेक, विचारी पुरु-पाला उत्पन्न होतो.) तद्विज्ञानार्थं समित्पाणिः स श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

गुरुं एव अभिगच्छेत् (त्या अकृत अथवा नित्यसिद्ध वस्तूच्या ज्ञान-
विज्ञानासाठी श्रुतिसंपन्न आणि अनुभवसाक्षात्कारी गुरुला मात्र या
विवेकीपुरुषानें शरण जावें). ॥ १२ ॥

मागील मचाच्या विवरणात सांगितल्याप्रमाणें जो विवेकी पुरुष आहे, त्याला
अनुभवानें शून्यपण निव्विषयाचे सामर्थ्य आहे, तो येथे व अन्यत्र दिश्यांरें सर
विष्य आणि त्यातील घुस आत्मवास असून कर्मणि सततन केलेली जाते, नित्य
तिद्ध नाहीत, असें म्हणून घेतो हें त्याचें कळण निव्विषयद्रोषाच सालें म्हणजे त्याला
या क्षणमपुत्र वास्तुसुखाचा व शांति उत्पन्न न करणाऱ्या अज्ञानाचा वीर घेतो व
तिरस्कार उत्पन्न होतो त्याला वेदांग्य प्राप्त होतें आणि त्याला असे म्हणून पुत्र
की, आपल्याला जी नित्य वस्तु हरी आहे तिचें स्वरूप अनिम्यकर्मणें केव्हां
सिद्ध व्हावयाचें नाहीं तसतच त्याला नित्यागित्त्य विवेक यथावधीतानें करिता येऊ
नातले नित्याचें म्हणून कर्तवें अनित्याचा त्याग करवा, असेंही त्याला समजू
नातलें हे समजल्यानंतर नित्य वस्तूचा अधिगम होण्यासाठी तो वेदसंपन्न आणि
साक्षात्कारी श्रीगुरुला नमस्कृतानें शरण जातो

प्रत्येक जाणाला नित्य वस्तु हरी असते आणि तिच्या प्राप्तीसाठी अथवा ती मिळेल
अशा आशेनें सर्व ज्ञाना व अज्ञाना पुरुषांची पडपड सारखी झुडू असते अनुभव मिळाले तर
मुक्त मिळेल तमुक्त केले असतां भासतें ऐक्य घालेल, हा गोष्ट केले असतां माडी कीतान
अजयामर होईल, ती गोष्ट केले असतां माझे पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र मना तर्पणीदक देनात,
असें बलें असतां मला स्वय मिळेल, तसें केले असतां सर्व विषयाचा उल्लेख मला
करिता येईल आणि मला नित्य वस्तु सापडेल, अशा भरी म्हणून प्रत्येक जाण वमाऱ्या
पटांमार्थें लागला आहे पण अनुभवपकार वेष्ट्या असतो नित्य वस्तु कर्म म्हणून
वचन हात नाहीं किंवा भिडत नाहीं हे तत्त्व ज्ञाना तपत्यात झुडो समजण्यास
कार काळ लागत असतो आणि कार काळ येना तर न तत्त्व एसायासच समजून
' यततामपि सिद्धान्तं कथित्वा वेति तत्त्वत अस भववतांनी योभ्यद्रवद्रानेमध्ये
सांगितल आहे, तें सर्वथा यथार्थ आहे आपल्या चित्ताला शांति ह्या असेल तर शांतानें
महेश्वर व आत्मवचन नें आपण वचत होऊ नेंद्रांच आपल्याला शांति मिळेल
दन्तक मदीं वर असाण शांतित्वरूप होई कर्मणि शांति मिळते, पण ता एक हात
मात्र जिवन असतें हें तत्त्व कळत नाहीं म्हणून आम्ही जीव सत्सारांमध्ये राहता आणि
सांसारिक मुक्ताच्या आशेन कर्म करीत असतो हे झुडू घम आहे पण हे घम आहे
ही गोष्ट झुडो आम्हांस समजत नाहीं विवेकी पुरुषां मात्र हें तत्त्व समजतें आणि
हें समजल्यानंतर त्या पुरुषांच्या सांसारिक मुक्ताचा आणि सत्सारांचा तिरस्कार उत्पन्न
होतो मुक्ताचा असा उपदेश आहे वर, असा विवेकी पुरुषाने योय अधिकांरी पुरु
षांच्या धारण जावें आणि जन्मपल कारणांच्या सुद्धीन आत्मस्वरूपाविषयी मध्य
म्हणून आपली यथार्थ समजूत म्हणून घ्यावी ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

अन्वय . व अर्थ—तस्मै सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय सः
विद्वान् येन अक्षरं पुरुषं वेद सत्यं तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच (अशा
प्रकारें, शास्त्रशुद्धरीतीनें रागद्वेषादिशून्य झालेला, इन्द्रियनिग्रह केलेला,
वैराग्यशील पुरुष शरण आला असता आणि त्यानें ज्ञानमिक्षा
मागितली तर त्याला ब्रह्मविद्येचा यथार्थ उपदेश करावा, तो असा कीं,
ज्याच्या योगानें त्या वैराग्यशील शिष्याला अक्षर असें जें विश्वाचें अधि
ष्ठान असणारें आत्मस्वरूप तें समजून 'मी ही आत्मस्वरूपच आहे '
असा त्याचा निश्चय होईल.) ॥ १३ ॥

भागील मन्नांत गुरु वेदास्त्रसंपन्न आणि आमनाह्सात्कारा असावा अशा या
लक्ष्य सांगितली, त्यालाच आणखी एक विशेषण जोडून तो स्वर्णाल आणि शिष्य
वन्द्यपद्धता असावा असा या मंत्रान्त झुचविल आहे तसच मागिल मन्नांत
निश्चानित्य त्रिविक संपन्न आणि विषयवैराग्यशील असा पुरुष माग मत्तज्ञानाला आबि
कारी होतो, असें सांगितले, त्यातच भर टाकून तो धमदमादियुक्तानें युक्त असावा
आणि मुक्त होण्याची तीव्र इच्छा त्यास असावी असें येथें स्पष्ट सांगितले आहे वस्तु-
विद्येचें लक्षण ही घोडपणा दिले आहे तें असें की, ब्रह्मवस्तु अक्षर म्हणजे अवि-
नाशी असून ती जथा जाहे तरीच अनुभवाला येते निश्चायमाण तिचा प्रकार नाहीं
किंवा दिसत तसें असत नाहा आणि असतें तस दिसत नाहीं म्हणून तें परमाधत
सत्य नव्हे या साठी सत्य या विशेषणाचा अर्थ श्रुतीनें येथें स्पष्ट केला आहे 'तत्त्वत'
हे पदही ध्यानीत वेदण्यासारखें आहे 'तत्त्व अस्ति' (ते नू आहेस) असा सव
वेदान्तशास्त्राचा स्पष्ट उपदेश आहे म्हणून आचार्यांनी शिष्यांचा असा निश्चय करून
दिला पाहिजे की तोही स्वस्वरूप ब्रह्मरूप आहे सारमा ब्रह्म हा एकच अविनाशी सत्य
वस्तु आहे आणि ती आपण आहों, असा उपदेश साक्षात्कारी मुद्दनें अधिकारी मुमुक्षु
शिष्यांत करावा, हे बाराव्या आणि तेराव्या मन्नांचें तात्व्य आहे. ॥ १३ ॥

प्रथममुण्डक द्वितीयखण्ड समाप्त

प्रथम मुण्डक समाप्त

द्वितीय—मुण्डक,

प्रथम—खण्ड.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा.
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरादिविधाः
सौम्य भावा प्रजायन्ते तत्र वैवापि यन्ति ॥ १ ॥

जन्वन्व च अर्थ—तत् एतत् सत्य (तें हेंही सत्य आहे.)

ज्याप्रमाणें मसृ ही सचदत्तु आहे, त्याप्रमाणें त्याप्रमाणेनावर आशय घेऊन
मसृ हातेंल जीवसंख्याही स्वभावात सत्यच आहे मसृ होणें म्हणजे भवद्धारकसेच
अर्थ हा स्पष्टद्वार होय म्हणून स्पष्टद्वारातेंल जावही व्यवहारात सच आहे याच न्यायानें
जड ही व्यवहारात सत्य आहे जतो —

सौम्य, यथा सुदीप्तात् पावकात् सहस्रश विस्फुलिङ्गा प्रभवन्ते
(हे सौम्य ! ज्याप्रमाणें उत्तमरीतीनें मदीस झालेल्या अग्नीपासून एकाच
स्वरूपाच्या हजारों ठिणग्या उत्पन्न होतात.) तथा अक्षरात् विविधाः
भावा प्रजायन्ते (त्याप्रमाणें अक्षरापासून अनेक प्रकारचे भाव म्हणजे
जीव उत्पन्न होतात) तत्र च एव अपि यन्ति (आणि तेथें मात्र जाऊन
ते लीन होतात ॥ १ ॥

वहिल्या मंत्रातल दृष्टात उत्पन्न समथर असून याच तापदही उपज आहे हीय
हातेंल वेग्लेला अग्नि दगार्ग ठिणग्या बाहेर दारतो प त्या कमीतल लक्षणमोठ्या
असनात हें प्रथकने पाडल आहे मसृच या ठिणग्या कांहीवेक राहून पुन आपल्या
मसृकारणाकडे अग्निस्वरूपाकडे तेजाकडे जाऊन लीन होतात ही कि-वेकानी
निरीक्षण केलें असेल हा दृष्टात वेकन श्रुतानें जाणसी एक गोष्ट साधण्याचा पयारी
प्रयत्न केला आहे तो हा ही पाडूनारों ठिणग्या बाहेर पडत असल्या तरी जेथून त्यांचा
ऊच घाला तेथील स्वरूपांत सुधीच फरक होत गार्हीं याच रीतीनें अक्षर म्हणजे ज्ञान
स्वरूपापासून विविध म्हणजे ज्ञानाप्रकारच्या उपायी वेकन जगत जीव जन्मात पोतात
ज्याण पुन देशांच्या आयुष्याची स्वकमानुसार मर्यादा रूपही म्हणजे अक्षरान्धें जाऊन

रहित होतात, हे खरे; पण जीव सगुणब्रह्मापाहून निमाणे झाले म्हणून ब्रह्माचें स्वरूप कांहीं कमी होते किंवा ते जाव तथें जाऊन दिसवले म्हणून ब्रह्माचें स्वरूप मोठे होते, अशांतला प्रकार माहीं दृष्टांतामध्यें दृष्टांतांतील सब प्रकार दिसत नाहात म्हणून ब्रह्माला अस्तीची उपमा तनीतत लागा नाहा. तथापि उपाचा आणि लयाचा भाग दाखवि पवला वर सांगितल्याप्रमाणें ती उपमा अतिशय समपक आहे हे माघमपघात घेवें ॥१॥

मंत्र दुसरा.

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष सवाक्षाभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो त्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—हि पुरुष दिव्य अमूर्तः सवाक्षाभ्यन्तरो हि अज, अप्राण, हि अमना शत्र, हि अक्षरात् परत पर (पर-ब्रह्म हे सर्व दृश्यादृश्य वस्तुस पूर्णत्व देणारे आहे. कारण ते स्वयंप्रकाश व अमूर्त म्हणजे निराकार आहे. ते अतर्वाद्यव्यापी आहे, ते अनादि आहे, ते प्राणशून्य, मन शून्य, निर्मळ आणि सर्वव्यापी अन्य स्नाहून श्रेष्ठ असाणाया सगुण ब्रह्माहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे ॥ २ ॥

यथे परमहारवरुपाचें वचन आहे ब्रह्माला पुरुष हा सज्ञा देवपार्थी कारण हे आहे कीं तें पचावन वचूना—भूत, भविष्य आणि वतमान दृष्टादृष्टपदार्थांना—अस्तित्व देणारे ह्यान स्वरूप देणारे आणि ज्ञानरूपरूप वरुणारे आहे थोडक्यांत सांगावयाच म्हणजे त सचिदा मद् स्वरूप आहे हे स्वरूपत आस्तरूप म्हणजे ज्ञानरूप म्हणजे आनंदरूप आहे सवास अस्तित्व प्राप्त झालें काही कालपर्यंत तरी पदाथ आहे' अस्त आपत्सर्वास्त म्हणता येते याचे कारण हें पदाथचि अस्तित्व तथें ब्रह्म आहे म्हणून 'प्राप्त प्राप्त होत काही पदार्थ ज्ञेय स्वरुपाचे आणि काही ज्ञानरुपरुपाचे असतात काही पदाथ ज्ञानरूप देणारे आणि काही आनंद देणारे पदाथ असतात याचे कारण मायेक पदा थात विद्यमान अकारण ब्रह्म ज्ञानरूप अथवा आनंदरूप आहे हे ज्ञेय हे ह्यशारवन ३ जसें कोणी निघारील तर 'याच्या समाधानासाठीं शुक्ति म्हणत कीं पत्न्या हे स्वयं प्रकाश असून सवास प्रकाशित करणारे अतर्वास्त व्यापणारे असून सवास वास्तु ज्ञान आनंद (आनीत भाग आणि पाईगील भाग) अथा संपत्ताचे करणारे स्वत जन्मादि उपाधोर्गी अथवा असून ते प्राणशून्य व मन शून्य निर्मळ आहे म्हणून चरान्तर वस्तुस जन्ममरणादि अवस्था (जीवत प्राण, मन इत्यादि उपाधी आणव चरचरत सवादि गुणमपघाते मळ) उ वज होतात पत्न्या हे सनाहून शिष्टित्व

सर्वत राहूत सर्वोऽया पलीकडे भक्त्या आहे म्हणून आनखरातमर्षितच्या सर्वे पदार्थमात्रांना नामरूपादि उपाधी देणारे आहे अर्थातच हे मूल स्वयमकाश निराकार, अतयात्म्याधी, अवित्राधे, अवित्राधी, निष्पापिक, निर्मळ आणि सर्व दृश्यादृश्य वस्तूंचे विलक्षण या स्वरूपाचे आहे त्याचार्थे ते सर्वोक्त सत्ता देणारे, सर्वान ज्ञानी किंवा शेष करणारे, सर्वोक्त-सर्व-परिच्छिन्न पदार्थोक्त-सोपाधिक करणारे, अशा स्वरूपाचे आहे म्हणजे ते वस्तुतः सच्चिदानन्दस्वरूप आहे ॥ २ ॥

तिसऱ्या मंत्रापासून नवव्या मंत्रार्थतरे सर्वे मन सृष्टीच्या उत्पत्त्याचा विचार करणारे आहेत

मंत्र तिसरा.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्जपोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—एतस्मात् प्राण, मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आप, विश्वस्य धारिणी पृथिवी जायते (याच्यापासून प्राण, मनादि सर्वेन्द्रिये, आकाश, वायु, तेज, जल आणि विश्वाचे धारण करणारी पृथ्वी ही उत्पन्न होतात) ॥ ३ ॥

मागच्या मंत्रान ज्या अक्षरांचा उल्लेख आहे त्या मन्त्रापासून प्राण मनादि अन्तः सृष्टि आणि आकाश वायु आदि बाह्यसृष्टि उत्पन्न होतात प्राण, मन, इत्यादि उत्पन्न होण्यापूर्वी जगाचे स्वरूप प्राणशून्य, मगशून्य, अतःच अहोरे पाहिले परिच्छिन्नच, मर्यादित किंवा समुक्त मात्र झाले म्हणजे अद्वैतस्थिति जाऊन द्वैताधी स्थिति प्राप्त होते, एकच जाऊन अनेक व येते, याचे कारण उपाधी होत उपाधी अस्तनात म्हणून समुक्तत्व प्राप्त होते किंवा समुक्तत्व राहत म्हणून उपाधी येतात, जसा जन्मोत्पत्त्याचा प्रकार येथे दिसतो परंतु समुक्तत्व म्हणजे उपाधी असा अर्थ केला म्हणजे हा दोष नाहीसा होतो अतो, हा सब समुक्त व प्रकट करणाऱ्या उपाधी मन्त्राच्या अभिष्टानंतर आविर्भूत होतात याबद्दल ही एक पर नमूद वेळेची मोठे सिद्ध होते की, मन्त्रस्वरूपाने स्वरूपाने उपाधी नाहीत ते निरुपाधिक म्हणून निर्गुण आहे

अर्थात प्राण, मन, आदिकारण या उत्पत्ति या मन्त्राने साधितही आहे, ती दिव्य-महोत्स्वराधी आहे, असे मला वाटते द्विग्व्यवस्थेत प्रथमतः ज्ञानाचे स्फुरण होतो त्याची प्राण, मन इत्यादिकांचे आविर्भवन झाले हा प्राणमनादि अन्वयक सृष्टि होय अद्वैतान्-स्वरूपाचा प्राणान्वा उपाधीची अपेक्षा नाही. पण विशेषज्ञानाला प्रथम प्राण, नंतर

मन, मतर इदिमें आधि मतर पद्यमहाभूताच्या तमाच्या या क्रमाने हिरण्यगर्भाच स्वल्प सिद्ध झाले हे स्वरूप जयवा हा जगदात्मा किंवा सूत्रात्मा विराट्स्वरूपाच्या स्वरापाच मूल बीज होय हिरण्यगर्भाच्या अतिर्मवनापरोक्षच मूलप्रकृतीच आधिर्मवम होऊन विराट्स्वरूपाच बीज तयार होते व योग्य समयी विराट्स्वरूप अथवा व्यक्तवृष्टाचें समष्टिस्वरूप प्रकट होते मतर व्यक्तवृष्टाचें व्यष्टित्त्व अथवा भिन्न परापर सृष्टि परिणामरूपाने आविर्भूत होतें. हे वृत्त सागण्याचा अनिश्चाय श्रुतीतील मन्त्रावदन सिद्ध होनोस मला वाटते स्थूलापासून सूक्ष्म वर्तुषे एवढाचामसून अनेक तत्त्ववर्तुषांत श्वांशे, भित्तिद्रिचापासून (अचक्रापासून) व्यक्त झाले, हा विमृष्टीचा नियम आहे, तदनुसार श्रुतान्त सृष्टाचा क्रम सांगितला आहे, हे या मन्त्रापासून या मन्त्राच्या शेषदपर्यंतचे सव मन्त्र काळजापूर्वक अवलोकिले, तर कोणाचाही म्यानात सद्मन वेदल ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रे वाग्बि-
वृताश्च वेदा । वायुः प्राणो हृद्दयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ — अग्नि अस्य मूर्धा, चन्द्रसूर्यौ अस्य चक्षुषी,
दिशः अस्म श्रोत्रे, वेदा वाग्बिवृता, वायु अस्य प्राण, विश्वं,
अस्य हृद्दय (अग्नि हा विराट् स्वरूपाचें गस्तक, चंद्र सूर्य हे हाचे दोन
नेत्र, सर्व दिशा हे त्याचे दोन कान, वेद ही उच्चाटन करणारी त्याची
वाणी, वायु हा त्याचा प्राण आणि हे सर्व विश्व त्याच्या मनात अस-
णारे सर्व सकल्प, विकल्प, निधय, इत्यादि मनोविकार होत) पद्भ्यां
पृथिवी (याच्या दोन पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली) हि एषः सर्व
भूतान्तरात्मा (कारण हा सर्व भूतांचा अतर्यामी आहे) ॥ ४ ॥

हा मन्त्रांत विराट् स्वरूपाचें वृणन आहे. पुरुषसूक्तांत ज्या स्वरूपाचें वृणन केले आहे,
तोच विराट् पुरुष वेधे सन्नित्तीतीत सांगितला आहे. विराटाच्या पायापासून पृथ्वी झाली,
अस म्हटले आहे. पाचून मला असे वाटते की, याच्या मस्तकापासून अग्नि, होण्यापासून
वदसूप, कर्णापासून दिश, वाणीपासून सर्व वेद याच्या पायापासून वायु आणि
पाच्या हृद्दयान्त उन्नत होण्याच्या विकारापासून हे सव विश्व उत्पन्न झाले आहे असा
अर्थ निराशा आणि निषतो, पुरुषसूक्तांतही अशाच तऱ्हेच वृणन आहे. हा विराट्
पुरुष सव पाण्याच्या अंतर्पोषी आहे, याचा अर्थ सर्व परापर सृष्टीचें अंतर्बाह्य नियमन
करणारा मोच मनु नित्य आहे ॥ ४ ॥

मंत्र आठवा.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अन्वय च अर्थ—तस्मात् सप्त प्राणाः सप्तार्चिषः, सप्त समिध
सप्त होमाः, इमे सप्त लोका प्रभवन्ति (त्वा विराट्स्वरूपापासून सप्त
प्राण (इन्द्रिये) सप्त विज्ञान-प्रकाश, सप्त विषय, सप्त विज्ञाने, सप्त
इन्द्रियगोलक ही उत्पन्न होतात) येषु गुहाशयाः निहिताः सप्त प्राणाः
चरन्ति (ज्या प्रत्येक निरतिराख्या इन्द्रियगोलकामध्ये गुप्तरीतिने
असलेले सातही प्राण सचार करीत असतात.) ॥ ८ ॥

येथे सात इन्द्रिये, पुढांने पाडिलेला सात विषयांच्या विज्ञानावरिल प्रकाश, सात
प्रकारचे विषय, सात प्रकारची ज्ञाने, सात प्रकारचे इन्द्रियगोलक आणि प्रत्येक
इन्द्रिय गोलकामध्ये राहणारा पण न दिसणारा सप्त प्राणांतील एक विशिष्ट प्राण, या
सर्वांची उत्पत्ति विराट्स्वरूपापासून होणे असें सांगितले, आपल्यास विषयाचे ज्ञान
होवें, तेहां पुढील माग अत्यंत अवश्य असताना आपण नेत्रांने पहातो, नेहां पाहू
ण्याचें सामर्थ्य असणाऱा डोळा, त्या डोळ्यांतील विषयप्रकारास प्रकाश, पदाभाषि
स्वरूप, पाहण्याचा विषय, विषय पाहिल्यानंतर पदाभाषिं झालेले विषयज्ञान आणि
डोळा राहण्याचें स्थान इतके भाग अवश्य आहेत इन्द्रिये, इन्द्रियांच्या द्वारे झालेले
विषय-ज्ञान प्रकारविषय, विषयप्रकारा आणि इन्द्रियांची स्थाने, हे आपल्या ज्ञानाचें
पृथक्करण आहे कोणतेही ज्ञान होतें, ते ही इतक्या मोठी अवश्य असताना मुख्य
जो प्राण आहे, त्याचे सात विभाग होऊन ते मन, बुद्धि, आणि पांच इन्द्रिये यांच्या
ठिकाणी निरतिराळेपणानें राहून असतात म्हणजे एकेक प्राण एकेक इन्द्रियाचा
स्थानामध्ये वास्तव्य करितो आपणांस जें ज्ञान होतें त्याचें हें वेलेले पृथक्करण
विस्तारीत आहे ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अतः समुद्रा गिर्यश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैव भ्रूतैस्त्रिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अतः सर्वे समुद्राः गिरयः च (येथूनच सप्त समुद्र आणि सप्त पर्वत उत्पन्न होतात) अस्मात् सर्वरूपाः सिंधवः स्पंदन्ते (या विराट्स्वरूपापासूनच निरनिराळ्या स्वरूपाच्या नद्या उत्पन्न होऊन वाहत असतात) अतः च सर्वाः ओषधयः रसः च (ह्या विराट्-पुरुपापासून सर्व वनस्पती आणि त्यातील रसही उत्पन्न होतात) येन एष अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (या रसाच्या योगानें हा अंतरात्मा मूतासहवर्तमान विद्यमान होतो.) ॥ ९ ॥

येथें शक्तिनेत्रे कों, सप्त महासमुद्र, सप्त महापर्वत, आणि सप्त महासमुद्रापासून उत्पत्ति निराट्स्वरूपापासून होते. वनस्पतिसृष्टीचा पत्तात जो रस अततोत्याचा उग्रादर ह्या विराट्पुरुष आहे, या रसाच्या मुळे विराट्पुरुषाच डिगशरत म्हासित होते आणि पंचमहाभूतें बाळ रथूळशरीर निर्माण करून देतात. रस हें सूक्ष्माशरीर आणि पंचमहाभूतेंही विराट्स्वरूपाचे रथूळ शरीर होतात आणि ह्या उभयपक्षांचेंही नियमन ह्या पुरुष करीत असतो ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यामन्थि विकिर-
तीह सोम्य ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—पुरुषः एष इदं विश्वं, कर्म, तपः, परामृतं ब्रह्म, (परमात्मा हाच हें सर्व विश्व, येथें होणारें सर्व कर्म, सर्व ज्ञान, तपश्चर्या आणि अत्यंत उत्तम जो परम पुरुषाच ब्रह्मज्ञान—आहे. सारांश, सर्वच ब्रह्म आहे आणि सर्व ब्रह्मच आहे.) एतत् गुहायां निहितं यः वेद (हें अंतःकरणंत गूढरीतीने साहिलेले तत्त्वज्ञान (ब्रह्म) ज्याला समजतें.) सः सोम्य इह आविद्यमन्थि विकिरति (हे सौम्य!—या गूढतत्त्वाचें ज्ञान ज्याला होतें तो आविद्येची मंथि नाहीशी करून टाकतो.) ॥ १० ॥

हें दृश्य विश्व व त्यातील सवें सामर्थ्य, विश्वांत होणारें सर्व कर्म, येथें होणाऱें सर्व ज्ञानतपश्चर्या आणि येथें माव होणारें अत्यंत उत्कृष्ट तत्त्वज्ञान—ब्रह्मज्ञान—आणि ब्रह्म हीं सर्व परमात्मस्वरूप आहेत, परमात्मा मात्र हें सवें शास्त्र आहे, असें दिसते.

मंत्र पांचवा.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओपधयः पृथिव्याम् । पुमान्नेतः सिञ्चति योषि-
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुपात्संप्रसृता ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् अग्निः यस्य समिध. सूर्यः (त्याच्या पासून अग्नि उत्पन्न झाला. या अग्नीची समिध सूर्य होय.) सोमान् पर्जन्य, पृथिव्यां ओपधय, योषितायां पुमान् रेत सिञ्चति (सोमापासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीमध्ये ओपवी, ओपधीपासून स्त्रीशरीरात पडणारे पुरुपाचे वीर्य असा) पुरुपात् बह्वीः प्रजाः समस्ता (महापुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न होण्याचा क्रम आहे) ॥५॥

चर्चे अयथुनीमर्थे सांगितले या पद्यामाग्या उत्पत्तीचा व स्वरूपाचा क्रम सांगितला आहे आणि सिद्धांत असा केला आहे की, सर्व प्रजांची उत्पत्ति पुरुषापासून, विश्वरूप-पापासून होते हा पुरुष पथमत अग्नि उत्पन्न करितो अग्नीची सूर्य हा एक समिध आहे या समिधेन टुलोर प्रकारिल होते तेभून सोमाची उत्पत्ति होते आणि त्यापासून पर्जन्य होते हा दुसरा अग्नि होय पर्जन्य पडला म्हणजे पृथ्वीवर अनेक प्रकारचा वृक्षवनस्पतीसृष्टि उद्भूत होते हा तिसरा अग्नि ओषधीपासून पुरुषरूपी चोथ्या अग्नीन पुरुषवीर्य उत्पन्न होते आणि ते स्त्रीरूपी प्रजासंपत्ते अवतारण होते सा हा पांचवा अग्नि धाममार्गे पुरुषापासून अग्नि, त्यापासून परपरेत पर्जन्य, पृथिवी, नगर पुरुष आणि नंतर स्त्रिया असा हे पांच अग्नि विश्वरूपपासून उत्पन्न होऊन प्रजांची सृष्टि करिताल ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

तस्माद्वचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
ऋतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यन्न सूर्यः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् सर्वे ऋचः, साम, यजूंषि, दीक्षा, यज्ञा च, ऋतव च, दक्षिणाः च, संवत्सर च, यजमान च, लोकाः (त्या विश्वरूपपापासून ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, सर्व सत्कार, सर्व यज्ञ, सर्व

फलु, सर्व दक्षिणा, काल, यजमान आणि सर्व भोग-भुवने उत्पन्न होतात) यत्र सोम. यत्र सूर्यः पवते (या भुवनात सोम आणि सूर्य राहत असून ते या भुवनात पवित्र करितात.) ॥ ६ ॥

येथे वेदप्रवाची उचलित, दीक्षा, वस्त्र, यज्ञ पशु मारले जातात ते ऋतु, यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या निरतिराव्या स्वरूपाचा दक्षिणा, कम करण्याचे काल नियम, कमकता यजमान आणि कामापासून उत्पन्न होणारी आणि जीवांत भोगभोगापयात लावणारी सब प्रकारची भुवने उत्पन्न होतात, अर्थां घातिलेले आहे साभापत पञ्चकमार्पां वाच अने व उपार्णे पांचा निर्देश येथे केलेला आहे यज्ञांत अवश्य असणारे वेदमन्त्र, यज्ञांतिल दीक्षा वेण्याचा सत्कार, त्याच दिनी जाणारी दक्षिणा, स्वांत योग्य असणारा काल, त्याचे यजमान (यज्ञदीक्षा वेतलेले वर्त), जेथे भोग भोगले जातात, ते लोक-वा भुवने, या सर्वांचा निर्देश आहे. कम मरुत किंवा निश्चयन जेथे त्याच्या अनुसारात यज्ञकर्त्यास दक्षिणापण किंवा उत्तरापण मागनें जाव लागते असो, येथे यज्ञसंबंध-विचार आहे आणि याच्याच जोरावर अष्टविद्या म्हणजे कमर्त्या अस आचार्यांनी म्हले आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्या
पशवो वयांसि । प्राणपानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा
सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ-तस्मात् च बहुधा देवाः, साध्याः, मनुष्या, पशवः, वयांसि, प्राणपानौ, व्रीहियवौ (त्यापासून अनेक प्रकारचे-वेदात्मक सांगितलेले-देव, तसेच साध्व, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राण आणि अपान वायु व सर्वप्रकारची धान्ये उत्पन्न होतात) तपः श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य, विधि च (त्या विराट्स्वरूपापासून तप, आस्तिक्यबुद्धि, सत्य, ब्रह्मचर्य आणि कर्तव्याविधि उत्पन्न होतात) ॥ ७ ॥

जेम यज्ञांत उपयोगी पडणारे देवांचा व साध्यांची, तसेच मनुष्य-पशुपक्षांची प्राणपानादि वायुची व व्रीहियवादि हाण्यान्नाची उत्पत्ति होत असे सांगितले माग्यांहे वायु आणि व्रीह्याचे ही प्राण्यांच्या जीवनांस उपयोगी पडणारी जादेत नंतर तप, श्रद्धा, सदाचरण आणि कर्तव्यनिश्चित करणारे सर्व विधि यांचा उद्देश भूतानें केला आहे आणि यज्ञात अवश्य असणारी साधनें निर्दिष्ट केली जादेत हे सर्व पक्षप्रकरण काढले आहे आणि श्रद्धापासून व्रीह्याची उचलित घाली व सर्व कर्म यज्ञांद्वारा काढलात, असे देव सांगण्याचे आहे ॥ ७ ॥

सारांश हे सव बस आहे आणि तसू हे सव आहे, असा श्रुतीचा सिद्धांत आहे आणि त्या सिद्धांत या सदांत स्वरुतीतलें सांगितला आहे तिसऱ्या चौथ्या व नवव्या मंत्रांत विश्ववपन, पांचपात मजापति सहाभ्यांत कम सातभ्यांत तव, आठव्यांत ज्ञान, अशा क्रमाने या सिद्धांताचे वपन आहे आणि नवव्यांत विष्णुत्वकाराच्या ध्यूल, सूक्ष्म आणि कारण शाराण्या उल्लेख करून पुन ब्रह्माचा परोक्ष उल्लेख केला आहे तात्विक, एक मंत्र आहे व व्यवहारांत या पादूनच सर्व उपन्य होऊन सनाचा लय येथें होतो अस वद्विषया मंत्रांत सांगून दुसऱ्या मंत्रांत परमान्वरुपाचे वपन केले आहे तथा, एकच मंत्र आहे असें गूढज्ञान झालें म्हणजे विश्वाच्या सदांतांत आणि जैला-या सवधान ज्या काहीं अविवेका समजुता असतात, जे भ्रजान असत, ते सव नाहीं ज्ञान, ब्रह्मज्ञानांत अज्ञान नष्ट होते आणि अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे ज्ञान महत्त्व होता, असा सिद्धांत या मंत्रांत स्थापित केला आहे ॥ १० ॥

हे सृष्टिसंकरण होय ब्रह्मोने सगुण होऊन (सत्त्वगुणाची उपाधि स्वीकारलीच करून), तव केले हे तव म्हणजे पाटीमागल करवांत सांगेल्या कर्मानुसार पुर्णाल सृष्टाचा सृष्ट सकल होय असो, या सपामुक्त समष्टि व ध्यष्टि या उभयमृष्टीच्या उदरपाचे धाम उल्लेख होऊन कम प्रादुभूत झालें शिवटी कमाचा विषाक्त म्हणजे हे धराचर दिव्य हाथ पायमार्गे हा मंत्र या सदांतल मकरणाचा उपपत्त करून ' एक बस आहे ' या सिद्धांताची प्रतिष्ठापना करितो असो, सग्या इतकेच पुरे

द्वितीयमुण्डक प्रथमखंड समाप्त

द्वितीय-मुण्डक.

द्वितीय-खण्ड.

मंत्र पहिला.

आवि सनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्स-
मर्षितम् । एजत्प्राणान्निमिषच यदेतज्ज्ञानथ सदस-
द्रेण्य परं विज्ञानायद्वरिष्ठ प्रजानाम् ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—आवि सनिहितं, गुहाचर नाम महत्पद (हे म-
काशरूप असणारे, हृदयाच्यामध्ये व्यवस्थितरीतीने राहिलेले, अत कर-

णामध्वे व्यापार करणारे आणि मोठ्या वस्तूनीही ज्याचा आश्रय केला आहे असें, किंवा हें स्वतः अत्यंत मोठें आहे म्हणून ज्याचा सर्व वस्तूनी आश्रय केला आहे, असें) अत्र एतत् समर्पितं (येथें या ब्रह्म-मध्ये हें सर्व समर्पित झालें आहे.) एजत्, प्राणत् निमिषत् च यत् (हा लबाळ करणारे, श्वासोच्छ्वास करणारे, डोळे मिटविणारे जें आहे) एतत् सदसद्वैरूपं, भ्रजानां विज्ञानात् परं, यत् वरिष्ठं तत् जानथ (कार्य कारणरूपी, सर्व चराचरानीं स्तुति करण्यास योग्य, जें सर्व लोकांच्या विज्ञानाहून अत्यंत श्रेष्ठ व जें श्रेष्ठतम आहे तें ज्ञात करून घ्या.) ॥१॥

येथें पुन निरातिशय परमसाचे वर्णन आहे आणि तसेंच त्याचें ज्ञान करून घ्यावयाचें ते कोणत्या स्वरूपाने घ्यावें, याचेही वर्णन आहे शुक्ति म्हणते हें स्वयमकारण आहे जीवाच्या अंत करणांत हें राहणारें, आणि तेथ शब्दस्वरूपदिष्ट्यानीं प्रकट होणारें व सर्व पदार्थांचा अंतर्भाव करणारें असल्यामुळें सर्वाहून अत्यंत मोठ, जीवाच्या प्राणुति, स्वप्न व सुषुप्ति स्थितता (तिही अवस्थांत) निव्व अंतर्गारें, सर्व काळें आणि कायें यांच्याहून विलक्षण असल्यामुळे (राव-कार्य-कारण्यतांत अंतल्यामुळे) सर्वत्र, जीवांत झेपा न्या विषयज्ञानाहून विलक्षण आणि सर्व निद्रुष वस्तूहून अत्यंत श्रेष्ठ, अज्ञा स्वरूपानें परमात्म्याचें ध्यान करीत जा येथें ही परमह्लाच्या सत, चित आणि ज्ञानद स्वह्लाचा विस्तार आहे स्वयमकारणपानें तें स्वतंत्रता सर्वांच्या अंतर्गामीं राहणें, म्हणून अति सूक्ष्म असून ज्ञानरूप आहे राव मोठ्या परलूस आश्रय देणें, म्हणून तें मोठें म्हणजे अ नदरुप आहे आणि जीवाच्या तिन्ही अवस्थांत ते विद्यमान असतें, म्हणून तें सद्रूप आहे असें सच्चिदानंद स्वरूप असून तें सर्वकार्यकारणातीत सर्व ज्ञानविज्ञानातीत आणि सर्व-शुद्ध आहे तात्पर्य, दृश्य विश्वांत दिव्यगारे विचार देयें कोणत्याही प्रकारें विद्यमान असत नाहीत आपले जे आत्मरूप आहे तेंही सच्चिदानंदस्वरूप आहे. तें तिही अव-स्थांत जागृत असतें, सर्व रूद्रिपजन्यज्ञानाचा आश्रय असतें आणि सर्वांचें व्यापक म्हणून सर्वांपेक्षा अतिशय मोठें असते यावरून परमार्थान आपलें स्वरूप आणि मत्स्वरूप एक आहे, असे सिद्ध होते हेंच आपल्यास जाणून घ्यावयाचें आहे आणि तें जाणून घ्या असा सुतीचा उपदेश आहे श्रवण, वेदान्तश्रवण, त्याचें मनन आणि द्वाकथान हीं मत्स जाणण्याचा मार्ग आहे या मंत्रांत प्रथमचा उपाय म्हणजे जें श्रवण, त्याचा शरद उद्देश आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

यदर्चिमद्यदणुभ्योणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाद्मन ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् अर्चिमत, यत् अणुभ्या अणुव, यस्मिन्
लोकाः लोकिनः च निहिताः (जे सूर्यप्रकाश आहे, जे लहानाहून
लहान असते आणि ज्यामध्ये सर्व भुवने आणि सर्व भुवनस्थ प्राणी
राहतात.) तत् एतत् अक्षरं ब्रह्म, सः प्राण, तत् वाद्मनः (ते हे
अक्षर ब्रह्म आहे, ते प्राण आहे, ते प्राणी आहे.) तत् एतत् सत्यं, तत्
अमृतं, तत् वेद्व्यं, सोम्य ! विद्धि (ते हे सत्य आहे, अमृत आहे, वेद
करण्यास तेच सोम्य आहे, हे सोम्य, हे जाणून घे) ॥ २ ॥

एव मननाचा विधि उपदेशिला आहे मनन कसे करावयाचे न सांगतात इ मह
मननाचा आणि स्वप्नाचा लहानाहून लहान असून सब चराचर विश्वास
आपल्यामध्ये सामावणारे आहे हे अविनाशा मूल विचार असून ते प्राणाचा प्राण
वाचार्थी प्राण आणि मनार्थे मन आहे ते परमात्म सत्य असून अविनाशा आहे
प्राण स्वप्नार्थे त्याचे एकाच मनन केलें असता ते जाणती येईल मनन करण ही
दुसरा पायरी आहे ध्वन शक्तीने महास्वप्न मननात आत्म परिपक्वते होतें आणि
मनावनादि दोष नष्ट होतात ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं णुपास्तानिशितं
संधयीत । आपम्य तद्भायगतेन चेतसा लक्ष्यं तदे-
वाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महास्रं औपनिषदं धनु गृहीत्वा उपास्तानिशितं
शरं संधयीत [ज्याची फेक अतीशय लाव असते, जसे उपनिषदात
मागेतलेले धनुष्य (उँकाररूपी धनुष्य) धारण करून त्यावर उपासनेने
तीक्ष्ण झालेल्या प्राणाने (आत्मरूपी प्राणाने) संधान करावे] आ

यस्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं (धनुष्याची प्रत्यक्षा लाव ओढून ब्रह्मस्वरूपाशी तादात्म्य झाला आहे भाव ज्याचा, अशा अतःकरणाने अतः करणोपाधि—जीव—स्वरूपत—ते ब्रह्म लक्षित करावे) सोम्य तत् एव अक्षर त्रिदि (हे सोम्य, हे अशा रीतीने लक्षित केलेले अविनाशी ब्रह्म जाणून घे) ॥ १ ॥

अतः करण ही ज्याची उपाधि आहे त्या मुमुक्षु जीवाने ब्रह्माचें अज्ञान ध्यान करावे हें वरील श्लोकाचें तात्पर्य आहे

यथ ध्यानाचा प्रकार सांगितला आहे उपनिषदान आकाराचें किंवा प्रणवाच माहात्म्य अनक वेळ सांगितलें आहे मुमुक्षूत प्रणवरूपी धनुष्य सिद्ध वृद्धन वारर एकाच ध्यानाचा बाण (ह्य जीवत्वरूपा बाण असावा) जोडावा ओकार वा अक्षराचा आकार धनुष्यरूप आहे, हें कोणाही स्वरूपात घडून समजणार आहे अतो बाण लावून धनुष्याची दोरी दावी लाव आवावी व्ही, विद्वानसह आपले हृदय अतः करण आकार स्वरूप होईल, इतकेच गप्पे तर ते ब्रह्मस्वरूप होईल आणि चाप्रमाणें चित्त ब्रह्मस्वरूपा एकाच ध्यानातलें लक्ष्य ज ब्रह्म त्यावर ध्यानाचा बाण साडावा तात्पर्य ओंकारस्वरूपाच्या साहाय्याने आपण ब्रह्मस्वरूपाचें ध्यान कराव आणि हें ध्यान करताना आपले चित्त इतर सब विषयांपासून निवृत्त वृद्धन एक परमात्मस्वरूपा मात्र त लावावे असें एकनिष्ठ ध्यान साधकांनी केले अहतां त्याला ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञानविज्ञान होऊन ते ब्रह्मस्वरूप होतील यांत संदेह नाही देवें सप्त ज्ञान (सविकल्प) व असप्रज्ञान (निर्विकल्प) समाधीचा उद्देश आहे चाप्रमाणें श्रवण मनन आणि निदिध्यास हीं मुख्य साधनें सांगितलीं ध्यानाचे विपरितभावा नादि मय दोष निवारण होतल आणि ब्रह्मसाक्षात्कार होतो ॥ १ ॥

मत्र चवथा.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्द्रव्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्ब्रह्म शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—हि प्रणवः धनुः, आत्मा शरः, ब्रह्म तद्द्रव्य उच्यते (कारण प्रणव—ओंकार—याला धनुष्य म्हणतात आत्मा—जीव—याला बाण म्हणतात, आणि ज्याच्यावर आपल्यास नेम धरावयाचा आहे, त्याला ब्रह्म म्हणतात) अप्रमत्तेन वेद्ब्रह्म (या लक्ष्यरूपी परब्रह्मावर सावधानक नेम धरावा) शरवत् तन्मयः भवेत् (म्हणजे बाण

लक्ष्यामध्ये जसा घुसतो, त्याप्रमाणे आपला आत्मा ब्रह्मस्वरूपामध्ये शिरून त्याच्यामध्ये एकरूप होईल.) ॥ ३ ॥

हा मंत्र पाठामागळ मंत्रानुसार निर्मळ जीवने प्रणवाचा आधार घेऊन व ब्रह्माकडे एकाच रती ठेवून अवधानपूर्वक ध्यान केले असता, निर्मळ अंत करणाऱ्या जीवने ध्यान केले असता, जोगते कळ प्राप्त होईल हे स्पष्ट सांगितले आहे. ब्रह्मस्वरूपाचे पदार्थ श्वपच करून एकापमनन केले आणि एकनिष्ठ अंत करणाने ब्रह्माच मात्र ध्यान सावध-तेने केले म्हणजे आत्मा ब्रह्म होतो हे असे आत्मप्राणाचे फल आहे. येथे 'अममत्त' हे पद ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. गाढ निद्रा आणि एकाग्रमाप्ति यांत कौगताही विशेष नाही, असे नित्येक साधकाच वाण्याचा सभब आहे. त्याचा निरास अताने येथे केला आहे. गाढ निद्रेमध्ये आपला जीव सर्व उपाधीपासून निवृत्त होतो. या वेळी मनसुद्धीसह सर्व ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये स्वस्थ राहतात. तथाच एकाच समार्थान्या वेळी ही सर्व इन्द्रिये आपापल्या विपरीतह परावृत्त झालेली असतात. एक प्राणवायुमात्र दोन्ही स्थितीत आपले कार्य करीत राहतो, तेव्हा दो-ही स्थिती सारखाच असे कोणास वाटण्याचा समभव आहे. पण अगण समार्थस्थित्यामध्ये शरीरातील प्राणांचे हा व्यापार स्वस्थ होताने, हा एक भेद विस्तरता कामा नये. त्याचप्रमाणे निद्राकाली आपला जीव आत्मसुखाचा अनुभव घेत असतो, तरी त्याला त्यावेळी अपण अनुभव घेत आहे, असे मान नसते. पण समाधिस्थितीत हे स्वरूपमान विद्यमान असते, हा दुसरा विशेष आहे आणि हा विशेष विस्तर नये म्हणून अममत्तता किंवा सावधानपणा असणे जरूर आहे, आहे अतने 'अममत्तेन' या पदाने स्पष्ट दाखविले आहे. अत्यंत तीव्र ध्यानांत मानही असण शक्य नाही. तथापि त्यावेळी प्राणाची ज्ञानपूर्ण आत्मस्थिति असते. पण निद्राकाली जप हा सोपाधिक असतो, हे अनुभवसिद्ध आहे. आपण स्वभावतः जागे होतो तेव्हा व अविपूर्वी सोपाधिक असतो. पण समार्थानून उपाधाने हे, न इतरांहून हे, न म्हणून त्यावेळी सर्व उपाधीचा नाश झालेला असतो. असे आत्मस्वरूपाचे एकाच विचाराने ध्यान केले म्हणजे आत्मप्राप्ति होते हा कलितार्थ आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मनामन्या चाचो
• विमुञ्चधामृतस्यैप सेतुः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् धौः, पृथिवी च, अन्तरिक्षं सर्वं प्राणैः सह मनः औतं (जमामध्ये शुद्धीक, पृथ्वीलोक आणि अन्तरिक्षलोक,

व सर्व प्राणासह मन हीं सर्व समर्पित ज्ञात्रीं आहेत) तं एव एकं आ-
त्मानं जानथ (त्या एक आणि अद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून घ्या)
अन्याः वाच विमुञ्चथ (अन्य सर्व वाणींचा, ज्ञानाचा त्याग करा)
एष अमृतस्य सेतुः (हा मोक्षपदास नेणारा सेतु आहे) ॥ ५ ॥

आत्मस्वरूप समजणे परम कष्टिण आहे म्हणून श्रुति पुन पुन त्याच स्वरूपाच
वर्णन करून साधकांस मूल-ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करित आहे. येथे सांगितले
आहे की, सव प्रेलोक्य आणि प्राणासह मन हीं सव मूलस्वरूपांत अतमूत होतात
म्हणून मुलोक्याचें, पृथ्वीच व अंतरिक्षाचें, म्याधप्रमाण प्राणांचे व अत करण-चतुष्टयाचें
ज्ञान देणाऱ्या मज्ञाचे स्वरूप जे शास्त्र सांगेलें त्या शास्त्रापासून मात्र आपलें आधुनिक
कल्याण झोडत अपरविद्येने आपल्यांस सव उपार्थापासून मुक्त होता येईल, असा
जर साधकांची कल्पना असेल तर ती कल्पना त्यांनी सोडून घ्यावी आणि एक आत्म
स्वरूप मात्र जेवून जावून घेण्याचा असह प्रयत्न करावा सत्तासागरांतून तळव पळीकडे
नण्याचे, मोक्ष मिळवून घेण्याचें जर कांहीं साधन असेल तर ते एक आत्मज्ञान
मात्र आहे, असें श्रुतीला येथें सांगणाऱ्याचे आहे ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-
न्तश्चरते बहुधा जायमान । औमित्येषं ध्यायथ
आत्मानं स्वास्ति व पाराय तमस परस्तात् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (रथाच्या
नाभीमध्ये ज्याप्रमाणे चकांच्या सर्व अरा वाऊन मिळतात, त्याप्रमाणें
जेथे सर्वशरीरव्यापी—सर्व शरीरात संचार करणाऱ्या—नाड्या एकत्र
होतात) सः एषः बहुधा जायमान अंत चरते (त्या नाड्या ज्या
हृदयात एकत्र होतात त्याच्या अंतर्गामी राहून अनेक प्रकारें प्रकट
होणारा आत्मा सर्वत्र संचार करित असतो) ॐ इति एवं आत्मान
ध्यायथ (पूर्वीक लक्षणानें युक्त असणाऱ्या आत्म्याचें उच्चस्वरूपानें
ध्यान करा) तमस परस्तात् पाराय स्वस्ति व (अंधकाराच्या पळी
कडे असणाऱ्या दुसऱ्या तीराकडे जात असता तुमचें कल्याण असो) ॥६॥

या मनांशु शरीरानील सब देहध्यायी नाश्या हृदयांत एकत्र होऊन तेथे वास्तव्य कर पाया अनंतरात्म्याच्या नियन्त्रणाखाली राहून असताना आणि तेथे राहून सर्व शरीरभर पसरल्याच्या नाड्यांच्या विद्यमानते हा आत्मा आपल्यांत अनेक स्वरूपांनी प्रकट करीत असतो, असे सांगितले जावाच्यो हातून होण्याच्या सर्व क्रिया आणि त्याला होणारी सव विज्ञान ही एका आत्म्याची निरनिराळी दृश्यमान स्वरूपे प्रकट करीत असतात. स्थाना मधील ताचा वेगला म्हणजे त्या स्थानाचा सव जरा ज्योत्समांश आपल्या ताच्यांत येताना, त्याप्रमाणे आत्मस्थानच आपल्या हार्मी भाले म्हणजे सर्व प्रकट होणारी स्वरूपे आणि ता प्रकट होण्याची हार्मी रुद्रन आपल्या ताच्यांत येताना. सारांश एक आत्म्याच्याचें ज्ञानविज्ञान शाल की सव अवरविद्यच व निचे विषय जहाण्याच्या शाखाचें ज्ञानविज्ञान नुम्हास होईल. अस आह म्हणून भुवि म्हणते की आम्ही आतापर्यंत जामस्वरूपाचें पं वर्णन केले आहे, त्याच ध्यान वीक्षास्वरूपाचें करा म्हणजे मोक्षमागाचडे जाताना तुम्हांस सवत्र प्रकटाचें साध्याच मिदेल आत्मज्ञाना यतिरिक्त हे सर्व विद्य आणि त्यातील सव चराचर पदार्थ म्हणजे एक मुद्र अचकाराचा भयेकर प्रदेश आहे पण या प्रदेशात आमज्ञानाची शोषिका पेऊन व आत्मस्वरूपाचें जसड ध्यान करून जर तुम्हा भवसागर गळत जाण्याचा उपाय वेला तर तुम्हांस कोठेही जडपण न वेतां तुमचें परम वत्साप झाले आम्हस्वरूपाचें यथाथ ध्यान करणे केवळ असाध्य आहे म्हणून वेदुपिर्वात जे कोणकरस्वरूप त्याच गानपूर्वक ध्यान करा म्हणजे तुमचें सर्व प्रतिबंध नाहींतसे होऊन नुम्हांस आमज्ञानाची जोड मिदेल ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

य सर्वज्ञ. सर्वविद्यस्यैप महिमा भुवि । दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येप व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित । मनोमय
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यस्मिन्नाति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—य सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य एषः महिमा भुवि, दिव्ये.
ब्रह्मपुरे, हि एषः आत्मा व्योम्नि प्रतिष्ठितः (जो सर्वज्ञ आणि सर्व-
वेदा आहे, ज्याचा हा सर्व प्रसिद्ध महिमा मूलोकी, पुलोकी व ब्रह्मपुरात
जगद्विद्युत आहे तो हा आत्मा व्योमामध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे) म-
नोमयः प्राणशरीरनेता अग्रे प्रतिष्ठितः (हा आत्मा मनोमय प्राण

आणि शरीर याचा चालक असून अज्ञानार्थ्ये प्रतिष्ठित झाला आहे.)
यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति तत्-अमृतं आनंदरूपं-धीराः हृदय
संनिधाय परिष्वस्यति (तो सर्वमकाशक आत्मा, तसेच, अमृतरूपी आणि
आनंदरूपी आत्मा हृदयामध्ये ध्यानाने प्रतिष्ठित झाल्यामुळे त्याचे ज्ञान-
विज्ञान होऊन तो विवेकीपुरुषास स्वस्वरूपाने प्रकाशित होतो) ॥ ७ ॥

येथे पूर्वी सांगितलेल्या सर्व विषयेपणाचा उपसंहार करून आणखी काही आत्मस्वरूप
पार्थे वर्णन करणाऱ्या विशेषज्ञांचा उल्लेख केला आहे. तो सर्वज्ञ आहे व मारेक पदा
धार्थे प्रत्येक स्वरूप आणणारा आहे त्याचा सर्वमसिद्ध महिमा सर्व शैलोक्यभक्त आणि
सर्वे ज्ञान सृष्टीमध्ये पसरलेला आहे कारण तो हृदयकाशामध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे
तो मनाचा नियता असून मनोद्वारांनी प्रकट होतो. तो प्राणांचा व शरीरांचा, सारांध,
जीवांचा चालक आत्मा अज्ञानार्थ्ये मरणे अव्याकृत जो मूल प्रकृति निधे दिव्यापी
सुद्ध निधे नियमन करितो असा प्रकार्थे परमात्मार्थे स्वरूप आहे. या स्वरूपाने
ज्ञान होऊन ज्या विवेकी पुरुषास विज्ञान शकते, त्यांना सर्वप्रकाराने जो आपला
आत्मा तीव्र परमात्मा असून तो अमर (नित्य असणारा) आनंदरूप आणि ज्ञानरूप
आहे, असा स्पष्ट साक्षात्कार होतो कारण उग्र आहे की, हृदयकाश रात्र्याण व आनंद
रूप व अमृतस्वरूप असणारा जो आपला सुद्ध आत्म्य, त्याचे एकनिष्ठ ध्यान करून
जे ना त्याचे ज्ञानविज्ञान करून वेतात त्यास परमात्मस्वरूपार्थे ज्ञानविज्ञान पूर्ण होतं
आत्मा व परमात्मा एकच, तेव्हा एकाचे ज्ञान म्हणजे दुसऱ्याचे द्वी ज्ञान सद्दण होऊन
त्या ज्ञानाला विज्ञानत्व येतं सारांध, श्रवण मनन आदि ध्यान या साधनांनी ज्या
विवेकीपुरुषाने सर्व विषयांचा त्यास करून व सर्वद्विषयांचा उपशम करून आत्म
स्वरूपार्थे ओंकाराद्वारा मोक्षमार्थ्ये असड ध्यान केले, निर्विषय मन करून ते ज्ञानी
हृदयवासी परमात्मस्वरूपामध्ये मात्र समर्पित केले, त्यांना आपले स्वरूप कविज्ञानरूप
आहे, जसे साक्षात्कारी ज्ञान होतं. इतकेच नव्हे, तर परमात्मा ही सविदानस्वरूप असून
आत्मा व परमात्मा एकच, असे अद्वितीय महाार्थे ज्ञान होऊन साक्षात्कार होतो वेधे मी
अन्वय निरात्म्या सन्नेने साविला आहे, त्याचा विचार विद्वान् लोक करीत ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया । क्षी-
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मिन् परावरे ष्टे हृदयग्रंथिः भिद्यते, सर्वसं-
शयाः छिद्यन्ते, अस्य कर्माणि क्षीयंते च (त्या परब्रह्मार्थे आणि अपर-

अज्ञाने ज्ञानविज्ञान ज्ञाना शाले, त्याच्या हृदयमंथनाचा उच्छेद होतो, सर्व संशयांचे निराकरण होते आणि त्यांची 'सर्व कर्मे नाहीशी होतात) ॥ ८ ॥

मानवा मनात सांगितल्याप्रमाणे अहमस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला पण अशावेळी जणू अज्ञानाच्या स्वरूपाची योग्यता ज्यात बदलते, त्याच्या सगळे अवियोगे उत्पन्न केलेल्या गांठी तुटून जातात. जीवाच्या हृदयामध्ये वाल्म्य करणाऱ्या अवियोगाने वासनांचा समूह होऊन एक मोठे भोरले गटोडे बनलेले असते, या गटोड्याला अवियाययि असे नाव आहे. असो, विज्ञानी पुरुषाची अवियाययि वर सांगितल्याप्रमाणे तुटते. न्याया जे मरण अथवा विपरीत भावना असतात, त्या सर्वांचे निराकरण होते आणि त्याने जी जी काय कर्मे केली असतील त्या कर्मवर्षा, जी कलोन्युस झालेली नसतात, ती कर्मे (म्हणजे सर्व पूर्वसंपित) यांचा नाश होते. याचे कारण हे आहे की, त्याची अवियाययि नाहीशी झालेली असते. आपण देह आहो, मन आहो, हा पुनर्निर्गमन-आदि उद्योग आपल्या उपभोगासाठी निर्माण झाला आहे, म्हणून तो माझा आहे, मला मरण येईल, इत्यादी प्रवाचाची जी धाति अज्ञानानुळे जाणवतात तेव्हा असते ती ज्ञानाच्या आत्मज्ञानाच्या परिणामाने नाहीशी झाली, जी स्वल्पतः महत् आहे, असा निश्चय झाला, म्हणजे त्या पूर्णकामपुरुषाच्या विषयवाचता विगलित होऊन जातात, यात काय आश्चर्य आहे ? त्याचप्रमाणे जी महत् आहे, असा दृढनिश्चय झाल्यावर हे सर्व कृत्या न सों, इत्यादी मळारचे जे सशय असतात, ते सर्वच्या सर्व निराकृत होऊन जातात, हे सांगित्यास पाहिले काय ? शेवटी जी कर्मां नव्हे, जी भोका नव्हे, कर्मे करून मला काही निश्चयदायक नाही, किंवा कर्मे न केले तर माझी कोणतीही ज्ञाने द्याय-दायक नाही, कारण जी इच्छातः अहर्ता आहे, पूर्ण आहे, नित्य आहे, शुद्ध आहे, असे ज्ञान ज्यास झाले त्याचे सर्व पूर्वसंपित दृश्य होऊन नाहीसे होते, हे काय सांगायचे ? शिवाय, मला अत धारणे की पूर्वसंपित म्हणजे पूर्वकर्मे कलोन्युस होऊन भुक्त झाल्यावरच प्रज्ञानानुष्य घासना आत्मज्ञानाने नष्ट होऊन किमनाय अर्थात्कृत्य होते पण घासनाचे सर्व कर्मांचा नाश होतो. घासनाचे आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला अथवा वासनांचा पण कुटतो, साध्याचे जाळे तुटते आणि कर्मसंतति वागनेसह टिळ-विटिळ होते, हे मुख्यतः क्षुतीत सांगायचे आहे. अर्थात् 'परमर' हे पद अस्मत्तु आणि परमम मा वनयताया अंतर्भाव करणारे आहे. म्हणजे क्षुतीला जणू विषेचे ज्ञान जीवांनाश्रयण करून घ्यावे, मग जणू मिया संसाधाचा उच्छेद करीत नाही, असे विवेकाने ज्ञान होणे. अर्थात्च जे दृष्टून देऊन परमज्ञान करून घ्यावे म्हणजे क्षुतीने सांगितलेले नष्ट गुदग्राह समजून घ्यावे, असा अर्थ इत आहे, असे मग धारणे, असो ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—निष्कलं विरजं ब्रह्म हिरण्मये परे कोशे (निष्कल मृणजे निरवयव आणि विरज मृणजे शुद्ध ब्रह्म हैं हिरण्मय मृणजे जीवांचें जें प्रकाशात्मक ज्ञानविज्ञान त्याच्या श्रेष्ठ कोशांत—म्यानात राहात असून) यत् आत्माविदः विदुः तत् शुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः (ज्यांचें ज्ञान आत्मवेत्त्यांस होतें ते ब्रह्मतत्त्व शुभ्र आणि प्रकाशाचें प्रकाशक आहे) ॥ ९ ॥

येथे आत्म्याच्या अतर्पणीपणाचा स्पष्ट उल्लेख आहे विषयांस प्रकाशित करणारा जो आपला विज्ञानमय कोश आहे तो इतर सर्व कोशांहून श्रेष्ठ आहे अन्नमय कोश, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय असे पांच कोष झटोला समत आहेत त्या पैकीं शुद्ध आनंदमय कोश हेंच महास्वरूप आहे असें कांठें कांठें सांगितलेलें आहे. हा आनंदमय कोश विज्ञानमय कोशाच्या अतर्पणी असून त्याचें नियमन करितो, म्हणून येथे विज्ञानमय कोशाला सर्वश्रेष्ठ कोश असें म्हटले आहे. अग्नी, या कोशांत अवयव-शून्य म्हणजे एकरस आणि विरज म्हणजे शुद्ध (अथवा सत्परगतमार्गी परिवेष्टित न झालेले) असणारे हें ब्रह्म आहे. तें स्वतः शुभ्र असून जेवढे म्हणून प्रकाशक पदार्थ या विषय आहेत, त्या सर्वांस आपल्या स्वयंभू प्रकाशाचें प्रकाशित करून त्यांना इतर विषय प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य देणारे आहे सांगितलें हें महा स्वयंप्रकाश, निर्मळ, एकरस आणि निर्गुण अशा स्वदृष्टाचें आहे हें विज्ञानमय-कोशांत राहणें. हा नववा मंत्र पश्चिच्या दोन मंत्रांचा व भागील प्रकरणंत आलेल्या पणजाचा उपसंहार करितो सत्त्व, जीवघातून हातपर्यंतच्या सर्व मंत्रांत सांगितलेलें सिद्धांत एकत्र करितो आणि ध्याताचें कळ सांगतो ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वेभिर्दं विभाति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र सूर्यः न, चन्द्रतारकं न भाति, इमाः विद्युतः
न भाति, अयं अग्निः कुतः (येथे सूर्य आपला प्रकाश पाहू शकत नाही,

चन्द्रतारकाचे किरणास तेथें जाण्याचें सामर्थ्य नाही, या अत्यंत तेजस्वी विद्युदीपिका तेथपर्यंत पोहचू शकत नाहीत, मग आपल्यास दिसणाऱ्या जमीची काय कथा सागावी ?) तं एव भान्तं सर्वं अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वं विभाति (आत्मप्रकाश प्राप्तशाख्यांतर मात्र सूर्य चंद्रादि प्रकाशित होऊन ते इतर विषयास प्रकाशित करतात. म्हणजे त्याच्या भासानें सूर्यचंद्रादि प्रकाशक पदार्थ आणि अप्रकाशक वस्तु प्रकाशित होतात) ॥ १० ॥

या मंत्राचा कथाकथनाने विचार घेवणें हांग अर्हे पर्थे इतकेंच सांगवयाचें कीं मार्गाल मन्नात मन्नाला मन्नाशक्तीचें प्रकाशक म्हणलें आहे ते का ? याचें कारण या मन्त्रात आललें आहे तात्पर्य हें आहे कीं ज्ञानरूप म्हणजे अस्तित्त्वरूप मन्नाचा जेव्हा स्वीकार करावा तेव्हा चंद्रसूयादि प्रकाशक व इतर सर्व मन्नाचें वस्तु ज्ञानरूप म्हणजे अस्तित्त्वरूप अथवा इन्द्रियोपहित (इन्द्रियादि उपाधि असणाऱ्या) मन्नाचा भासनात व दिसतात नापय मन्नाभाव धारणा (रोग नाहींच म्हणा !) तर मव शून्याकारच होतल अस ही म्हणता यावयाचें नाहीं, कारण शून्य तरी ज्ञानरूप आणि मार्गासे होणें म्हणजे तरी अस्तित्त्वच । एवम मन्नाचें अस्तित्त्व केव्हांही नाकारतां मत नाहीं ।

मंत्र अकरावा

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-
त्तरेण । अथश्चोर्ध्वे च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डक समाप्तम् ।

अन्वय व अर्थ—अमृतं ब्रह्म एव इदं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म दक्षिणतः, च उत्तरेण, अथ च, ऊर्ध्वे च, ममृतं ब्रह्म एव इदं विश्व, इदं वरिष्ठ (हें सर्व आपल्यापुढें जें विविधरूपी विश्व विस्तारलें आहे, जें आपल्या पाठीमागे आहे, आपल्या दक्षिणेला आणि उत्तरेला, आपल्या वरील ओढात आणि आपल्या खालील लोकात जें हें ब्रह्माड नीव किंवा जीवेतर दृष्टीला प्रत्यक्ष होते, ते सर्व अमृत ब्रह्म आहे. सर्व विश्व

ब्रह्म आणि जी जी कोणती श्रेष्ठ वस्तु आहे, तीही ब्रह्मच आहे, व श्रेष्ठ वस्तु सर्वाधार ब्रह्म आहे) ॥ ११ ॥

हा सर्व प्रकारचा उपसंहार आहे. जीवांस व देवांस ज्या ज्या वस्तु दाही विशांत सव विच्यमर पसलेल्या दिसतात त्या त्या वस्तु परमार्थत ब्रह्मच आहेत असें पेशें मागील मनांचून सिद्ध झालेल्या सिद्धांताचे स्वरूप उपसंहाररूपानें सांगायचाच आहे. आपल्यास आपल्या परिच्छिन्न इद्रियांच्या द्वारानें ज्यांचें ज्ञान होतें, तें हें विच्य परमार्थदर्शनें पाहिले असता ब्रह्मच आहे असा-आपला निश्चय होईल. त्याचमार्गे निश्चाल्य सत्त्वादिगुणात्मक भाषेनें व्यापून टाकल्यामुळे त्यानें आपल्यास भिन्न भिन्न नामरूपांनी दिताव, अशी जी योजना तिने केला आहे, ती क्षणमर एकीकडे ठेविली आणि आत्मस्वरूपाचे-आपल्यास करता आलाच तर-आपल्यास आत बाहेर दिसणारे विच्य तेंही ब्रह्मच आहे आणि म्हणून आपणही ब्रह्मच आहों, असा आपला निश्चय होईल वा मगधील ' ब्रह्मैवेद ' ' विच्यमिद् वसिष्ठ ' या पदांची जाला चिकित्सा केली असतां भी म्हणतों तो जथ सिद्ध होईल असें मला वाटतें. ' ब्रह्म एव इद् विच्य ' म्हणजे जे जे म्हणून शेष पदाच आपल्यास इद्रियमनोबुद्धिद्वारा दिसतात, ते पदार्थ आपल्याला जीं परिच्छिन्न मनोबुद्धीसह ज्ञानद्वियें मिळालीं आहेत, ज्या उपाधी प्राप्त झाल्या आहेत, त्यामुळे नें विच्य व विक्षयत पदार्थ आपल्यास कालखलनां मर्यादित झालेले, कायकालावधी आणि नामरूपान्वित आहेत असें दिसते. काळखलाच्या मर्यादा घेऊन मग हें विच्यवचरया लावण्याचा प्रयत्न करतें. कार्यकारणाच्या मर्यादा घेऊन आपली बुद्धि विच्याची व्यवस्था निश्चित धरिते आणि इद्रिये विच्याचें जडस्वरूप आपल्यास दास्यमितत हा सर्व मनोबुद्धीचा आणि इद्रियांचा व्यापार व झालेला ज्ञानविस्तार बर्न केला म्हणजे बाकी सत्ताकामाच ब्रह्म मात्र राहिल, असें मला वाटतें. त्याच प्रमाणें जड विच्यपेक्षा वसिष्ठ असणारी जीं आपलीं ज्ञानद्वियें त्यास तमोगुणामक विच्य ज्या पद्धतानें परिणत होत आहे तीच परिणति किंवा परिणाम परिच्छिन्न करीत असते हा परिच्छिन्न बाचा मास सोडून दिव्वा म्हणजे बाकी ब्रह्मच राहिल. जीवांत ब्रह्मकाराचा, अत करणचतुष्टयाचा, ज्ञानवर्माद्विधाचा, प्राणाचा आणि जड शरीरांचा परिणाम केला साध्य, सर्व उपाधी टाकून दिव्या म्हणजे जीवाचें जीवत्व (परिच्छिन्नत्व) नाहींसें होऊन तो ब्रह्मच राहिल आणि जगाच्याही सर्व उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे पुढें, पाटीलाच दक्षिणेकडे उत्तरेकडे, सर्गी व वर, सवत्र कार्यकरण, नामरूप इत्यादि सर्व परिच्छिन्न परिचिन्ने, (उपाधी) नाहींशीं होऊन एक ब्रह्म मात्र बनदात सर्वत्र एकरूपानें प्रोक्तमोल झालें आहे, येथें चापचर अज्ञान, उत्तर, अज्ञा कोणत्याही एक भाव शिक्क व तालां एक ब्रह्म मात्र स्वतत्वेनें अचरित राहिल, जसें परोक्ष ज्ञान अधिपती अचरकवायला होईल आणि वा अचराला गुळ्या साहाय्यानें मननाचे आणि अकारण्यदर्शी मर्यादा आणि कृनिष्ठ स्थानाचे असत सरकार घाले, म्हणजे

विदेकी मुमुक्षुः ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन तो आपण महत्त्वरूप होइल यानमाण हा मज ' एकमेवाद्वितीय ' या अर्थ श्रुतीची साधकता करितो असो, हा प्रकारांत महत्त्वरूप कसे जाणवें, हें व त्याला जाणण्याचा भवण, मनन, निदिप्यास ही तीन माथने सांगून मुमुक्षुच्या सोदाखाणें पुन पुन महत्त्वरूपाच वर्णन केलें आहे, तें आक्षिप्य बुद्धान्या सापत्ताचा परमाय निरूपण करील, असें मला वाग्तें ॥ ११ ॥

द्वितीय मुण्डक समाप्त ।

तृतीय-मुण्डक.

खड पहिलें.

संज्ञ पहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिप-
स्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्पनश्रन्नन्यो
अभिचाकशीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—द्वा सुपर्णा, सयुजा सखाया, समानं वृक्षं परिप-
स्वजाते (दोन सुंदर पंख असणारे, सहचर स्नेही-पक्षी-एकाच वृक्षाचा
आश्रय घेऊन राहिले आहेत) तयोः अन्य स्वादु पिप्पल आदि,
अन्यः अनश्रन् अभिचाकशीति (त्या दोघापैकी एक जण गोड फळें
खातो आणि दुसरा पक्षी काहीं एक न खाता साक्षीस्वरूपांनै मात्र
असतो) ॥ १ ॥

जीव आणि शिव (जीव आणि परमात्मा) या उभयतांचर हें एकच वट आहे त
उपनिषद्-मात मन्नाचें मनोपेक्ष उत्तम शीतानें सिद्धीस नतें एकाच वृक्षाचा आश्रय
घेऊन दोन सुंदर पक्षी अन्य स्नेहीनै एकच राहतात हें एकच आहे जाव व शिव हे ते
दोन पक्षी दोन एकाच वृक्षाचा श्रयने शरीराचा आश्रय घेऊन जीव व शिव असतान
उभयतांचें ही वास्तव्य जीवांच्या हृदयामध्ये असतें त नित्य सहचर आहेत. जेथे जीव
असतो तथे शिव असण्याचा आणि जेथे शिव मकळ झालो तथे जिव असण्याचाच,
असा त्यांचा संबंध आहे त्यांचा विरह झालेला कशांनी दिशत काहीं ते एक-

शेकाचे स्नेह आदित 'सखायो' याचा स्नेही असा अर्थ करारा किंवा श्री भक्तराया म्हणतात त्याप्रमाणे उभयतांचीही अभियंक्ति (फक्त न, प्रकट होणे) एकाच कारणाने होते म्हणून त्यांस एक अर्थाचे नांव आहे, असे म्हणजे तत्ताच उभयतांचा जन्मवृत्तान्त एकाच तऱ्हेचा असतो जीव आणि शिव या उभयतांचा जन्म म्हणजे त्यांचे आविर्भूत होणे एकाच कारणाने म्हणजे अविष्येच्या योगाने होते म्हणून आविर्भूत व्हावयाचे म्हणजे ते जीव आणि शिव या ज्ञातृत्वरूपाने होते पानमाने ज्ञानदारी पक्ष (पक्ष) अतणारे दोन सङ्घट पक्षांचा जन्मवृत्तान्त आहे श्रीभक्तराया म्हणतात - त्याप्रमाणे शिव हा नित्य जीवावर उपकार करणारा असता आणि जीव विवेक अहेळ तर शिवाचा आराधना करणारा असतो कोणताही अर्थ घेतला तरी तापय हे आहे की, उभयतांमध्ये उत्तम प्रेम असण्याचा समर्थ आहे

यापैकी एकजण गौड फलाचा आश्वाद घेतो जे जे काय कर्म त्याने केले असेल, त्याने फल भोगावे असा त्याचा स्वभाव असतो 'खादु' म्हणजे गौड होय कर्मकळ प्राप्त व्हावे या सांग जीव कर्म करितो आणि कर्म सिद्ध झाले म्हणजे आपल्यास कर्मजय सुखद फलें उपभोगावयास सापडतात, असा त्याची कल्पना असते ही कर्मकळें गौड अतताजय असा नियम नाही तथापि कर्मविषयाच्या सुषर नियमांनी जीवाला आपल्या कर्माच फल भोगावे लागते म्हणून 'खादु आति' या पदाचा 'आत्साद घेतो' इत्येकाच अर्थ करता आते मला यानें अतो दुसरा शिवनामक पक्षी कर्मफलाचा उपभोग घेत नाही नी साक्षात्काराने आपल्या शक्ति स्वरूपा मध्ये विद्यमान असतो हे स्पष्ट समजण्यासारखे आहे 'साक्षा चेवा केवलो निर्गुणश्च' अशी श्रुति किंवा 'न मां कर्माणि लिपन्ति' अशी श्रुति शिवाच्या किंवा परमात्माच्या साक्षिन्वाला प्रमाण आहे

याप्रमाणे एकवर्ती जन्माने आलले हे द्वय नित्य एकत्र सङ्घास करणारे व पुण्य ज्ञान-विज्ञानाने अलख झालेले असते, हा या भक्तांच्या पहिल्या अध्याया अर्थ आहे दुसरा अर्थ असे सांगतो की, जीव कर्मफलाचा उपभोग घेणारा आणि शिव साक्षी स्वरूपाने राहणारा आहे म्हणून या उभयतांमध्ये प्रेम आहे असा या उभयतांच्या रूपाचा आणि कर्माचा इतिहास आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
सुहृत्मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमा-
नमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ--समाने वृक्षे (एकाच वृक्षावर-शरांसाचा आश्रय घेऊन-हृदयांत राहून-) निमग्नः पुरुषः अनीशया मुद्यमानः शोचति (सकाम कर्म करण्यामध्ये निमग्न झालेला जीव आपण कर्मफळाच्या सवधे अत्यंत परतत्र आहो, असे पाहून वेड्यासारखा शोक करीत बसतो) यदा अन्य जुष्टं ईशं पश्यति अस्व महिमानं इति वीतशोकः (पण वेष्टा दुसरा प्रसन्न झालेला ईश म्हणजे म्हामां जो शिव त्याचे दर्शन होतें, तेव्हा त्याचा महिमा फार मोठा आहे असे पाहतो व तो गतशोक होतो. ॥ २ ॥

या मंत्रांत कर्मफळाचा उपभोग घेणाऱ्या जांभार्च पातक्य स्वतः समजु लागत आणि आपल्या हातांत कर्मफळाच्या रुपधान क्रीणताही सता माई, असे पाहून अज्ञानी जीव धोडाकुल होतो अर्थात् ज्या भनादिकासनेन परिच्छिन्न झालेल्या जीवास कर्म करण्याची वेरणा केली ती अज्ञानजन्य वास्तना ईश्वर अविद्या, किंवा अविद्याच्या स्वामी परमेश्वर कर्मफळाचे निवचन करित असतो, ईश्याला समजत. उपर आडे की जाव परिच्छिन्न आहे, म्हणून तो कर्मफळाच्या कामांत सर्वथा परतंत्र आहे. असो, कर्म केले असतानाही कर्मफल आरण्याला हवे तसे मिळत माई किंवा इ-उ-पा दिव्यात फल मिळतें, असे पाहून आरल्या पास याची ओरस त्यास मन्ते व्याधि त्यामळे मो शोक करारवास लागतो ही सतारी जीवाची स्थिति आहे पुढे त्याला विवेक प्राप्त झान्यावर शतास्व व शरीरस्थानी दुसरा वर्षी जो ईश तो आरल्याहून-अज्ञान-मत्वाहून-अति विलक्षण आहे, सर्व शक्त आहे असे जेव्हा-पाहतो, हा त्याचा ईश-हता, आपला महिमा जेव्हा विवेकी जीवास कळतो, तेव्हा कर्मफळाविषयी, सताग-विषया, आपण उदासीन झाला तर आपले ईशपरिच्छिन्न शिवस्वरूप आपल्यास दिसत आणि प्राप्त होईल असे ज्ञान त्यास होते आणि अथणादिकांनां ज्ञानविज्ञान झाले म्हणजे शोकमोह नारांसा होतो, असेही त्याला समजतें व तो शोकशून्य होतो ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

यदा पश्य पश्यते रुद्रमवर्णं कर्तारभीष्टां पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ--यदा पश्यः रुद्रमवर्णं, कर्तारं, ईशं, ब्रह्मयोनिं पुरुषं पश्यते (ग्यावेष्टी विवेकी पुरुषाला सुदस्वरूपी, सर्वकर्त्या, सर्वस्वामी

आणि सर्वांची उत्पत्ति करणाऱ्या पुरुषाचें ज्ञान होतें) तदा पुण्यपापे विधय विद्वान् निरञ्जन परम साम्य उच्येति (त्यावेळीं आपलें सर्व पुण्यपाप आणि पुण्यपापाची वासना झाडून टाकून विद्वान् साधक निर्मळ होतो आणि शिव स्वरूपाशीं आतिश्रेष्ठ प्रकारची समता, तादात्म्य, प्राप्त करून घेतो) ॥ ३ ॥

मागच्या मंत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणे परमेश्वराचा महिमा अवगत होऊन दुःख ज्ञानान् आणि भक्तिपूर्वक आराधनेने जेव्हां स्वयंभकाश स्वतंत्र, जगस्वामी जवळ त्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप अधिपत हातें सांगितले जेव्हां ज्ञानपूर्वक हृदयकीर्तना योमान् आणि श्रवण मनन, निद्राप्यासानें आपल्या नित्य सनिध असणाऱ्या आत्म स्वरूपाचें ज्ञान ज्ञान, तेव्हां पुण्यपापात्मक फळ भागण्याची किंवा धर्माधर्मात्मक कर्में करण्याची प्रवृत्ति नाहीशी होऊन हा विद्वान् साधक निरञ्जन होतो म्हणजे याचें सर्व विलक्षण नाहीसि होऊन याचा पूर्ण विज्ञान प्राप्त होतें तत्प्रत्यय तो ब्रह्मस्वरूप होतो

मात्रमार्गे दुःखान्या भ्रंशतं ससाराधा तिरस्कार प्राप्त होऊन जाव आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपयोग करू लागतो आणि तिसऱ्या मंत्राने आपल्या निष्काम ज्ञानध्यान मनी या जोरावर निर्मळत्व प्राप्त करून घेऊन ज्ञानी हातो आणि पुढें ज्ञानरूप होतो हे सांगितलें आहे इश्वरस्वरूपाच्या ज्ञानाच्या व सत्तेच्या महिमा कळल्या नंतर तो साधक शोकमन हेस्ताना ज्ञानमार्ग स्वीकृत करितो आणि शेवटीं इश्वररूप हाता ईश्वररूप लाभानवर ब्रह्मस्वरूप प्राप्त करून घेण्यास काय उपाय आहे ? ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

प्राणो ह्येव यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्या-
न्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया-
वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ॥ ४ ॥

अन्वय य अर्थ—हि यः एव. प्राणः सर्वभूतैर्विभाति (कारण हा जो प्राण—परमेश्वर—सर्वभूतामध्ये प्रकाशमान होतो) विज्ञानन् विद्वान् अतिवादी न भवते (हें जाणणारा शानी व साक्षात्कारी साधक वादविवादांमध्ये कधीहि पडत नाही) एव आत्मक्रीडः, आत्मरतिः, क्रियावान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः (हा आत्मस्वरूपांत क्रीडा करणारा व आत्म स्वरूपां प्रेम ठेवणारा विद्वान् गुप्तशुला मात्र योग्य तीं कर्में करण्यास सिद्ध होऊन सर्व ब्रह्मवेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ होतो) ॥ ४ ॥

हा जो माणावा मग्न आहे, हा जो परमेश्वर आहे तो यथ वाचन् भूतामर्षे एतन्
 स्वांत सत्ता देऊन, तोर्षे य त्वांसह मनाशित होतो; मारुंध, सर्वत्र परमेश्वर भाला
 आहे माहस्यामयदी तो आहे विपद्दना मी परमेश्वर आहे आणि मी हा विश्वमर आहे
 असा पूजकान ज्वाला घाले, असा साक्षात्कार ज्वाला घाला, तो पन्थ पुरुष आनिवाद करीत
 नाहीं त्याला वादविवाद करण्याचे कारण मसने लोच अनिवाद करतात तो आपल्या
 पक्ष्याची सत्यता स्थापित करण्यावर्ति करीत असतात वादान् सत्याचा शीघ्र लागतो
 सर, पण अनिवाद हा सामान्यत आपल्या विशद पक्ष्याच जव मिळविण्यासाठी
 होत असतो पण आमच्या या साक्षात्कारी साधकाला वाद विना अनिवाद करण्याचे
 कारणच पडत नाहीं सव मसू विश्व घाले, असा त्याचा अभय निश्चय झाला असता
 तो वाद करील कोणार्हा आणि करील कशा करिता ? तो नित्य आत्मस्वरूपामय
 समान होऊन त्याच्याशीच ज्ञानप्वानादि चीड करण्यामर्षे दम हाडून घेलेला असतो
 सवच विश्व मसू आहे अशी ज्वापी दृष्टि घाली सर्व ज्ञान हें मसू, सव पानी ही
 मसू सव विद्या ही मसू सव मसू आहे, अस ज्वाला कटू लागले त्याला
 कोण्ही सपक्ष किंवा सोदा पक्ष दिसत नाहीं मय असा पुरुषाला वादविवाद
 करण्याचे कारण काय ? 'मसूमय स्थिति घाली, आतां काय उणे । अहंकार इत्य
 झाला, स्वात याचे लेणे ॥' अशी त्याची स्थिति होते पाश्चात्तं जाम्बरवदपरी
 एकजानता प्राप्त होऊन मसूरवदप झालेला पुरुष मोगमन त्वांकादल सर्व मसूचेत्वामप्य
 येष्ठ होतो, हें सांगण्याची अपेक्षा राहून नाहीं हा जीवमुक्ताच्या स्थितीचा विचार
 चर्चे झाला आणि यापमार्ग अज्ञान ज्ञान, साक्षात्कार, विज्ञान आणि जीवमुक्-
 स्थिति यांचे पहिल्या दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या मत्रांत बघत घाले पानतर
 यवणादिकांतून अन्य साधने ज्ञानाच्या उपयोगी पडतात त्यांचे दिग्दर्शन पुढील
 दोन मंत्रांत करावयाचे आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सभ्यगज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि
 शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एष आत्मा सत्येन, तपसा, सभ्यज्ञानेन, ब्रह्म-
 चर्येण लभ्यः (हा शुद्ध आत्मा नित्य सत्याने, नित्य तपाने, नित्य
 यथार्थ ज्ञानाने, आणि नित्य ब्रह्मचर्याने प्राप्त व्हावयाचा असता.)
 यं क्षीणदोषा यतयः पश्यन्ति अतःशरीरे ज्योतिर्मयः शुभ्र हि

(ज्याला दोषक्षय झालेले सम्याशी साक्षात्कृत करतात, तो अन्त. शरीरात—अंत करणात—हृदयात—कारणशरीरात—स्वर्यप्रकाश आणि सर्वथा निर्मळ असा असतो—म्हणून त्याची प्राप्ति सत्त्वादि साधनांनी न्हावयाची असते) ॥ ५ ॥

येथें सत्त्वादि जां साधनें हागितली आहेत, ती विषयनिवृत्तिपर आहेत, विषयभोगाचा त्याग करण्यास प्रवृत्त करणारी आहेत, निवृत्तिपर आहेत, किंवा निवृत्त मूलक आणि निवृत्तिपरिणामी आहेत, हे समजून घ्यावयाचे आहे ज्याला आत्मप्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, त्यानें खूब बोलण्याचा आणि सत्य शोधण्याचा अभ्यास नित्य केला पाहिजे आणि सत्सारांमध्य साधन्यतः असत्य मापण करितें, न विषयाचा प्रतीक्षेव होय असत्यभाषणानें कदापिच विषयभोग मिळण्याचा शक्य आहे, निदान अज्ञानभाषणानें सत्साराचें वेधन घालें असा कर्ना केरां दिसतें, ते हा असत्य मापण हेंच श्रेयस्कर आहे, असें अज्ञानी जीवात घालें पण सब साक्षी आणि सवनिपत्या आत्म्याची प्राप्ति असत्यभाषणान किंवा अनुतापणानें केव्हाही म्हणवयाची नाही या कानी आपण असत्य बोलतों तर आपण स्वतः आपल्या आत्म्याची वचना केल्यासारखा झेड आणि आत्मप्राप्ति श्रावयाची नाही. याचप्रमाणें तपश्चर्याचीही गोष्ट आहे विषयांचा तपश्चर्या विषयप्राप्ति करून देतल, आत्मप्राप्ति करून देणार नाही आत्मप्राप्तीसाठीं आत्मतपश्चर्या मात्र केली पाहिजे म्हणजे विषयभोगाचा त्याग करून आत्मज्ञानध्यानाचा नियम अभ्यास केला पाहिजे ज्ञानाचीही हीच दृष्टीकृत आहे विषयज्ञानानें विषय मिळतल, विषयामक विषयार्थ ज्ञानही हईत, पण तें ज्ञान केव्हाही यथाथ असावयाचें नाही कारण विषयाचें ज्ञान इद्रियांच द्वारां होत असेल व असलें ज्ञान केव्हाही परमार्थत सत्य अस्तन नाही परमार्थ इद्रियांनी मिळविलेला विषयभोगात्मक ज्ञानाचा योग करून नियम आमज्ञानाचा मात्र अभ्यास केला पाहिजे यान्नागें विषयभोगज्ञानाचा त्याग विद्रित होतो म्हणवयाचीही अशीच कथा आहे म्हणवय याचा रूढ अर्थ ह्या किंवा 'वद्व्याययन, आत्मभक्ति' हे योगिक पथ ह्या, सात्वय एकच आहे आणि तें विषयभोगाचा निवृत्ति हागत आहे असो, हा विषयभोगत्याग यानिं वेला, म्याची विषयज्ञानास पाठीमागें राकणाच्या व विषयज्ञानाचा अंतर्भाव करणाऱ्या आमज्ञानाचा अभ्यास नित्य केला, ते सर्वतोपरि छद्म झालेले आत्मज्ञेयमी यति ज्या गुरुचोत्तमाच दर्शन साक्षात् घेतात, तो परमेश्वर जीवांच्या म्हूळ शरीराच्या व सूक्ष्म शरीराच्या पटीकडे अज्ञानाच्या व या उभयतांचिंही नियमन केल्याच्या कारणेपरींत सत्यप्रकाश त्यानं राहून आपल्या निर्मलत्वानें त्या कारणशरीराचेंही नियमन करितो साक्ष, तो ज्ञानरूप आणि शुद्ध आत्मरूप आहे, ते हां त्याचें दर्शन ह्म असेल, तर आपण विषय-निवृत्ति करणार आत्म्याचि पूर्वीक साधनांच्या अस्तव केला पाहिजे साक्ष, विषयभोगाचे

ज्ञान पुस्त्याच आहे, असे समजून विषयशास्त्रीयादीं आपण जीं कर्में करितों, त्यांचा स्वधेव त्याण कडून आपण सत्याचाण, आत्मतपश्चर्या, आत्मज्ञान आणि सत्यास या साधनांचो अवलंब केला पाहिजे, हें श्रुतीस सांगायपाचें आहे. हा अवलंब नित्य हवा, अमग हवा, एसादे वेळीं मात्र सत्य भाषण केले, किंवा तपश्चर्या केली, तर आत्मज्ञान स्थावयाचा नाही हें स्पष्ट समजावून देण्यासाठी मंत्रांत 'नित्य' या पदाची योजना केली आहे हा साधनें सत्सारात्मा उपयोगां पडतात, हें सांगायचास नकोच ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्यासकामा यत्र तत्स-
त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यं एव जयति, अनृतं न (सत्याचा मात्र जय होतो, असत्याचा केव्हाही होत नाही) देवयानः पन्था. सत्येन वितत- (देवयान नामक जो मार्ग आहे, तो सत्यानें सिद्ध झालेला आहे) आप्तकामाः ऋषयः येन यत्र आक्रमन्ति तत् सत्यस्य परमं निधानं (पूर्णकाम ऋषी ज्या मार्गां देवयानास जातात तो मार्ग सत्यानें परिपूर्ण झाला आहे. या देवयानात सत्याचें अतिश्रेष्ठ निधान—अति उच्च प्रतीचा ठेवा म्हणजे परब्रह्म—राहत असतें) ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

बृहच्च तदिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव
निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

अन्वय च अर्थ—तत् बृहत्, दिव्यं अचिन्त्यरूप (तें ब्रह्म किंवा
आत्मस्वरूप सर्वाद्भूत मोठें आहे, दिव्य आहे, स्वयमकाश आहे आणि
इंद्रियास व मनोबुद्धीस जगोचर आहे) तत् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर च
विभाति (ते इंद्रियास अगोचर ब्रह्मरूप अति सूक्ष्म वस्तूहूनही अत्यंत
सूक्ष्म असें प्रकाशमान होत असतें) तत् दूरात् सुदूरे इह अन्तिके च (तें
अत्यंत दूर वस्तूहून ही अतिशय दूर आहे आणि अत्यंत निकट वस्तू-
हून अत्यंत निकट म्हणजे जीवाच्या अतिसंनिध, त्याच्या अंतर्धानी
जसतें) पश्यत्सु इह एव गुहायां निहितं (ज्याना ज्याना म्हणून चित्कळा
प्राप्त झाली आहे, त्याच्या हृदयातील गुहेत—हृदयात असणाऱ्या आका-
शात—दहराकाशात—तें सूदरतीने वास्तव्य करीत असतें) ॥ ७ ॥

येथे पुन ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन करून ज्ञानीपुरुषास व अज्ञानीपुरुषास तें कोणत्या
धर्मांनी प्रकट होते तें सांगितलें आहे. तें सर्वांत मोठ्या अंतर्गणाच्या आकाराहूनही
अत्यंत मोठें असते. तें दिव्य म्हणजे स्वयमकाश असून सूर्य पंद्रादि तेजोगोलास
प्रकाशित करतें; पण त्याचा प्रकाश इतका अलोकिक आहे की, सर्व विषयांचें प्रदण
करणार्थी नी सुद्धीत्यादि इद्रियें त्यानाही महत्त्व करितां येत नाहीं. ते जसें मोठ्या
हून मोठें आहे तसेंच लहानहूनही लहान आहे. ते अज्ञानीलोकांस अत्यंतान्यत
दूर असून ज्ञानीलोकांस अत्यंतान्यत सन्निध आहे. अज्ञानीलोकांस जे सुद्धींच
नाहीं जसें भासतें, तेंच ज्ञानीलोकांचें आत्मस्वरूप होऊन घसतें. तें सर्व जीव-
मात्राच्या हृदयाकाशांत गूढ स्थितानें राहिलें आहे, म्हणून तें अज्ञानीलोकांस दिसत
नाही आणि ज्ञानीलोकांस स्थानुभवानें कळतें. ब्रह्मरूपाच्या लोकांस जे अचिन्त्य
रूप तेंच ज्ञानो लोकधि स्थानुभवस्वरूप असतें तें अज्ञानीलोकाना अत्यंत मोठ्या
आकाराहूनही मोठें असण्यामुळे व आकाराच्या अत्यंत सूक्ष्म असा जो अस त्याच्याही
पेक्षां सूक्ष्म असण्यामुळे दिसत नाहीं. परंतु धारणाद्वय स्वतःच ब्रह्मस्वरूप झाल्या
मुळे तें त्याला नित्य अनुभवास येतें. तात्पर्य ज्ञानीलोक स्वतः ब्रह्म असताना, म्हणून
त्यांना सहज लीलेनें साध्य अंतर्गामी ब्रह्मवस्तु अज्ञानीलोकांस अत्यंत दूर वरुनही
प्राप्त होत नाहीं ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्त तस्य तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैर् देवै तपसा
वा कर्मणा न (हें ब्रह्मतत्त्व चक्षुषा दिसत नाही, वाणीला सांगता येत
नाही, इतर देवाना म्हणजे इद्रियाना हें भासत नाही, तपधर्मने
किंवा कर्मने साध्य होत नाही) तु विशुद्धसत्त्वः ज्ञानप्रसादेन
(पण ज्याचे सत्त्व म्हणजे अत करण अतिनिर्मळ जाले आहे, त्याच्या-
वर ज्ञानाचा प्रसाद होऊन त्याला तें साक्षात्कार होते.) तत (म्हणून)
निष्कलं त ध्यायमानः पश्यते (त्या निर्गुण आणि निरवयव
ब्रह्मस्वरूपाचे नित्य प्यान करणाऱ्या पुरुषास तें स्पष्ट दिसू लागते
किंवा शुद्धचित्तीपुरुषानें ब्रह्मविद्येचे श्रवण करून परोक्षज्ञानाचा
प्रसाद करून पेतल्यानंतर निर्विकल्प समाधीमध्ये असणाऱ्या त्या पुरु-
षाला ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो) ॥ ८ ॥

मागच्या मंत्रात ब्रह्मस्वरूप आचित्स्वरूप आहे म्हणून सांगितले म्हणून नै नैरादि
ज्ञानेन्द्रियांस किंवा वाचा आदि कर्मेन्द्रियांस गोचर होत नाही ब्रह्मज्ञान द्याऱ्या
इन्द्रियाच्या साहाय्याने केलेला उप तपधर्म ब्रह्मस्वरूपापर्यंत पोचत नाही किंवा
कर्मोद्धारच्या साहाय्याने केलेले कर्म त्याला उपपन्न करू शकत नाही साक्षात् ब्रह्मस्वरूप
साध्य होण्याला एकच उपाय आहे तो उपाय म्हणजे निमल अत करणाऱ्या सात्त्विक
न साहान गुणवशादपूतक मिळविलेल्या ज्ञानासह एतरत महाभे असह प्यान हा होय
साक्षात् कृचाचा अतह प्रवाह जेव्हा ब्रह्मस्वरूप होईल, तेव्हाच ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते ८

मंत्र नववा.

एपोऽणुरात्मा चेतसा चेदितव्यो यस्मिन्प्राण
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्पेप आत्मा ॥ ९ ॥

अन्य व अर्थ—यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेद्य, चेतसा एषः
अणुः आत्मा वेदितव्यः (ज्याच्यामध्ये प्राण पांच स्वरूपाचा होऊन
श्राविष्ट झाला आहे, त्या शरीराच्या हृदयांत असणाऱ्या शुद्ध अंतःकर-
णांनै मात्र हा सूक्ष्म आत्मा रामजून घेतला पाहिजे.) भजनां सर्व
चित्तं प्राणैः ओतं (सर्व प्राण्यांचें संपूर्ण अंतःकरण संपूर्ण
इंद्रियांसह प्राणानी अभिव्याप्त झाले आहे.) विशुद्धे यस्मिन् एषः
आत्मा विभवति (या शुद्ध अंतःकरणांत हा आत्मा प्रकाशतो म्हणजे
आपले स्वरूप प्रकट करितो.) ॥ ९ ॥

तात्पर्य, आपल्या अंतःकरणानें हा आत्मा शोधून काढण्याचा आहे. आपले अंत-
करण हें ५५चमाण आणि सर्व इन्द्रिये यांनी व्याप्त झालेलें असतें. म्हणजे सर्व प्राण आणि
सर्व इन्द्रिये यांचे नियमन आपलें चित्त करीत असतें. हें चित्त जेव्हां शुद्ध होईल,
म्हणजे आपल्या प्राणांचे व इन्द्रियांचे व्यापार विषय-निर्माण करण्यांत आणि विषय-
चित्तन करण्यांत रम झालेले असतात, त्या शुक्ति जाऊन जेव्हां इन्द्रियें सर्व अंतर्मुख
झाल्यामुळे चित्त स्वच्छ होईल, तेव्हां या स्वच्छ झालेल्या अंतःकरणामध्यें आत्म
स्वरूपाचा प्रकाश स्पष्ट होईल, सारि, आत्म-शक्ति होईल, एवच आत्म-शक्ति
शेण्णाला ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये, मन व बुद्धि, या सर्वांनी आपले भोग्य विषय लोडून
देऊन नी निर्विषय झालीं, तीं स्वच्छ झालीं, शांत झालीं, निमाळीं म्हणजे चित्ताल
शुद्ध चेतन्यस्वरूप प्राप्त होतें आणि हें शुद्ध चेतन्य आत्म-स्वरूप पाहण्यास
योग्य होतें ॥ ९ ॥

मंत्र दाहाया.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जपते तांश्च
कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकांमः ॥ १० ॥

इत्यर्चयेद्दीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथम षण्ड.

अन्य व अर्थ—विशुद्धसत्त्वः यं यं लोकं मनसा संविभाति यान्
च कामान् कामयते (शुद्ध झालेला जीवगुक्त ज्या ज्या मुबनामध्ये
आपल्याचा संकल्प करितो, किंवा ज्या ज्या वासना न्याच्या अंतःकरणात

तात) ते धीराः एतत् शुक्रं अतिवर्तति (ते विवेकी पुरुष या शुक्राचे म्हणजे तेजाचे अथवा जन्माचे अतिक्रमण करितात) ॥ १ ॥

या मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. ब्रह्मामर्षे विष्य राहत असल्याकारणाने ज्ञानी पुरुषाला हे विषय ब्रह्मतेजाचे प्रकाशन आहे, असे दिसू लागते. हा साक्षात्कार ज्याला होऊ लागतो, त्यालाच सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म समजले आहे, असे समजावे अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषाचा निष्कामबुद्धीने जे उपासना करितात, तेही इतर सर्व तेजापेक्षा अत्यंत श्रेष्ठ असल्याच्या ब्रह्मतेजाचे अलंकृत होतात, असा अर्थ प्यावा किंवा हे ब्रह्मज्ञोपासक-पुरुष शुक्र म्हणजे नवीन त्याचे, जन्ममरणाचे अतिक्रमण करितात, जन्ममरणाचा प्रास त्यांना होत नाही, असा अर्थ प्यावा, तात्पर्य एकच आहे ' ब्रह्मधाम ' ब्रह्म हेच धामब्रह्म हेच आहे सर्व वासनांचे आश्रयपद, असे ब्रह्म सारांश, सर्व वासनांचा आश्रय अरुणारे जे ब्रह्म ते ब्रह्मज्ञ पुरुषाला उत्तम प्रकारे ठारूक असते, म्हणून साधकानेत्याची आराधना करावी. मन्वातील ' ब्रह्म ' आणि ' धाम ' ही पदे समस्त न करिता निरनि-राधी घेतली तरी अर्थ तत्पर्य एकच निष्पन्न होत आहे ' पुरुष ' या पदाचा ' मन्त्रात् पुरुष ' असा अर्थ न करिता ' ब्रह्म ' असा अर्थ केला तरी तात्पर्य एकच आहे ॥१॥

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्रतत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्वहैव सर्वे
प्रविष्टीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमान कामान् कामयते (जो विषयगुण मात्र चिंतन करणारा पुरुष विषयांची प्रार्थना करीत असतो) सः तत्रतत्र कामभिः जायते (तो पुरुष चिंतिऊंले इष्ट विषय जेथे असतील तेथे जन्म पावतो) कृतात्मनः पर्याप्तकामस्य तु इह एव सर्वे कामाः प्रविष्टीयन्ति (परंतु ज्याने आत्मस्वरूप आपलेसे केले आहे, ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचे उत्तम ज्ञानविज्ञान शाले आहे, त्या पुरुषाच्या सर्व विषयेच्छा ब्रह्मपासी-नेच परिपूर्ण झाल्या असल्यामुळे त्याचे सर्व वासनामय मनोविचार या लोकींच रुप पावतात. सारांश, त्याचे सर्व काम (इच्छा) नष्ट झाल्यामुळे त्याला पुनर्जन्म प्यावा लागत नाही) ॥२॥

ज्या विषयार्थे अज्ञेय विनय जीव करीत असतो, तो विषय या जन्मी प्राप्त झाल्या नाहीं, तर जीवाला त्या त्या वास्तवातृतीकार्थी दुसरी जन्म घ्यावा लागतो आणि जिनयवा जिनयवा वास्तवा अन्तर्गत राहिल्या अज्ञानीत विनया वेद त्याला जन्म घ्यावा लागतो, असें श्रुतीचे म्हणणे आहे. मी परिचित आहे म्हणजे देहादि आहे, असें ज्याच्या सत्तेने वाटते तो अज्ञकार व या अज्ञकारामुळे ' मळा हें इत, तें हें ' अशा नित्य प्रगल्भ होणारी वास्तवा, त्या अज्ञानजन्य मलाचे जीवार्थे निष्कारण झालें नाहीं, सारांश, अज्ञान नष्ट झालें नाहीं, तीव्रतेत पुन पुनः जन्म घ्यावा लागतो हें नाश आहे पण ज्ञानप्रकाशाने के-हें सर्व अज्ञान नाहीं होऊन मनाला अज्ञानीतिपति प्राप्त होते, तेव्हा उपाधि संपत्तात व उपाधि नष्ट झाले-या पुण्याचे जन्ममरण संपते असते, अर्थात् मला नष्टकार्ये ज्ञानविज्ञान ज्ञान्यामुळे, ज्याच्या सर्व विषयवास्तवा प्राप्तप्रति ज्ञान्यामुळे-मान्याच्या मनात सांगितल्याप्रमाणे सर्व विश्व वस्तुस्वरूपाने ज्ञान्यातून जाते, म्हणून मला प्राप्त झाल्याने सर्व विषयांची प्राप्ति होऊन वास्तवाची नृप्ति ज्ञान्यामुळे-सारांश, तो पूर्ण-काम ज्ञान्यातून, त्याच्या सर्व ज्ञाना व मनीषा ह्या लोकीं व दिलेय वास्तवात सारथ्य घ्याला पुन जन्म घेण्याचे कारण पडत नाही ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न घट्टना
श्रुतेन । यमेवैप वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैप आत्मा
विष्टुणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ-—अर्थ आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः, न मेघया, न घट्टना श्रुतेन (आत्मस्वरूप मिळावयाचे ते ब्रह्ममीमांसेसंबंधाने पुष्कळ चर्चा जिव्हेने मात्र केळी म्हणून मिळत नाही, केवळ अलौकिक बुद्धि असेल तरी मिळत नाही किंवा वेदांचे केवळ सांगोपांग अध्ययन केले असले म्हणूनही मिळत नाही) एव यं वृणुते तेन लभ्यः (ज्याला परमात्म्याने प्रेमपुरःसर निवडून घेतला आहे त्याला मात्र आत्मस्वरूपाची प्राप्ति होते) तस्य एव-आत्मा स्वां तनुं विष्टुणुते (त्याला मात्र परमात्मा आपले स्वरूप निराच्छादित करितो-स्पष्ट करून दाखवितो-त्याला मात्र आत्मस्वरूपाचा पूर्ण प्रकाश प्राप्त होतो, किंवा आत्म्याने ज्या सापकाला निवडून घेतले, त्याला तो प्राप्त होतो म्हणजे त्या सापकाचे शरीर आत्मस्वरूपमय होते) ॥ ३ ॥

येथे या मंत्रात आत्मस्वरूपाच्या प्राणीला कुशाग्रबुद्धि किंवा अपरंपार वेदान्धयन किंवा वेदाभ्यापन, अथवा वेदविचयापी आणि वेदांतविचयापी मीमांसा ही साधनें आत्मज्ञान अतिरिक्त असनात तर त्यांचा काही एक उपयोग होत नाही हें सांगितलें आहे आत्मप्राणीला आत्मज्ञान हेंच मुख्य साधन आहे आमज्ञानाची दृष्टि याम होऊन तिच्या साहाय्याने आपण आपल्या कुशाग्रबुद्धीचा किंवा अभ्ययनाचा अथवा अभ्यापनाचा अथवा या सर्वां साधनांचा एकत्मभावनेने देऊन अवलंब केला, तर मात्र परमात्म्याचा ज्ञानमत्ताद होतो आणि मत्ताद शब्दावर मात्र आनंदाचा होऊन आमप्राप्ति होते, ती इतकी की परमात्मा आपले तब अचिंत्यस्वरूप आत्म भलाही मत्ताशिन करून दाखवितो काय काय सांगते ? त्या साधनांच्या शरीरादि सब उपाधी ब्रह्ममय होऊन त्याला सर्वत्र परमात्मस्वरूप दिसू लागते तात्पर्य, ब्रह्मज्ञान ब्रह्माचा रूपेण (ग्रहण) मात्र मिळवण्याचें आहे भलाही मात्र इतकी तयारी पाहिजे की त्यानी आपल अक्ष कर्ण वासना-शून्य आणि अमिमांन-शून्य केले पाहिजे आणि आत्मप्राप्तीच्या धारण करून धवणादि साधनत्रयाचा दृढ अवलंब केला पाहिजे विचयात्मकवृत्त्याचा पूर्ण निवृत्ति आणि ज्ञानप्राप्तीची पूर्ण इच्छा ही दोन साधनें आत्मप्राणीला सवयद करितान वरवरच अभ्ययन किंवा अभ्यापन किंवा प्रत्यधारण यांचा येथे काही एक उपयोग होत नाही ॥ ३ ॥

मंत्र चर्चा.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्
तप्तो वाऽप्यालिङ्गात् एतैरुपायैस्तत्र यस्तु विद्वांस्त-
स्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ आत्मा बलहीनेन न लभ्य (ज्याला सामर्थ्य नाही त्याला हा आत्मा मिळवण्याचा नाही) न च प्रमादात् (चित्त चाचर्य असले तर, जन करण प्रकाश नसेल तर, विचारांमध्ये भावल असेल तर आमप्राप्ति न्हावयाची नाही) वा तपस आलिङ्गात् (किंवा ज्या तपाला कोणत्याही प्रकारचे लिंग नाही, कोणत्याही प्रकारचे इष्ट ध्येय नाही त्यालाही आत्मप्राप्ति देवत नाही) य विद्वांस्तु एतैः उपायै यतते तस्य ब्रह्मधाम एतः आत्मा विशते (एण जो विद्वांस्तु पुरुष बळ, अप्रमाद आणि इष्टकार्यार्थी तपश्चर्या करितो, त्याच्या ब्रह्मधामात म्हणजे हृदयपुढरीकात हा सर्वव्यापी आत्मा प्रवेश करितो) ॥४॥

पथें पुन आत्म-प्राप्तेला करणाच्या साधकाला उपायोगी पश्यातीं सापत्तें सांगितलीं आहेत. साधकाचें धीर आणि मन हीं दोन्हीही सधीर आहेत. पाहिजेत तसेंच विषयांच्या अनेकत्वामुळें त्याच विषय घडल होणारं महलें पाहिजे आणि ना जीं ज्ञान पूर्वाक तपभया कठीण आहेत तीं कांहीं तरी व्यय देवून घालिलीं आहेत. पाहिजेत शारीरिक आणि मानसिक यत्न काणाच्याही विनयाच्या प्रार्थना अवश्य असतें. आत्म-प्राप्तिही इतर सर्वविषयांच्या प्राप्तीहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे. सरी, पण त्याचनमाण ती अनिश्चय अवपरी आहे. म्हणून शुद्ध धीर आणि दृढनिश्चयी मन यांची आवश्यकता आहे. पाचप्रमाणें साधकाच्या मनान अनेक विषयांचा प्यास आहेत उपयोगी नाहीं. विषयांच्या अनेकत्वामुळें एकाच विषयाकडे एकाच अवधान लागत नाहीं. चित्ताची धांडल होते, मन पापकून जातं आणि ज्या घुळा होळें मपत त्या सहज शकता. यासाठीं प्रमाद म्हणजे माधक किंवा जगप्रधानता इंचा रिभाव मसू-साधकाच्या मनान होळें हे अत्यंत आनंद आहे. त्याचप्रमाण आपण जीं ज्ञानाची पारा घना करितों तिला मल्लोटासि ईंच भ्येय आहेत पाहिजे. मसू-स्फुटित दुसऱ्याच कांहीं विषयाचें प्यान जावण कड लागला, तर मसू-मानि हा जो आपला मुग्ध हेतु तो साध्य जावपाचा नाहीं असो, तेथीं शरार-मन-मुटवता, सावधानता आणि मसू-विषय-प्यान हे उपाय साधकानतरक आहेत म्हणजे त्याच्या अंत करणेंत कड व्यापी आत्मा प्रवेश करितो म्हणजे आत्मस्वरूप ज्ञानसाधकाला आपल्या दृष्ट्यांत पूर्ण नेनानें पकावत आहे असें कळू लागते. मंत्राल 'मसूप्रामः = मसूपुर म्हणजे देहराकाणं धर्म मसूप्रामंत्य दाम्त्व्य अस्तत ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

संप्राप्यैनसुपयो ज्ञानतृप्ता कृतात्मानो वीतरागा
प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय च अर्थ—एन संप्राप्य ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानः वीतरागाः
मक्षाताः ऋषयः (ज्ञानानें तृप्त झालेले, कृतकृत्य झालेले, सर्वराग-
द्वेषादिकांचा निरास केलेले, शत वृत्तींचे ऋषींना ब्रह्मप्राप्ति झाल्या-
नंतर) सर्वगं सर्वतः प्राप्य ते धीरा युक्तात्मानः सर्व एव आवि
शन्ति (सर्वव्यापी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति सर्व दिशाकडून होऊन पूर्वीक ऋषी
विषेकथत आणि आत्मनिष्ठ होतसि ब्रह्मस्वरूपामध्ये प्रवेश करेतात) ५

येथे पुनः, ज्या पुरुषाना महत्प्रामाण्ये होते, त्याची लक्षणें सांगून त महत्प्रामाण्ये कसा प्रवेश करितात, तेही वृत्त सांगितलें आहे हीं साधनें म्हणजे पूज्यज्ञान आणि या ज्ञानानें प्राप्त झालेली वृत्ति, स्वस्वयता, रागद्वेषादि विकारांचा व हर्षभेदादिकांचा सर्वथा त्याग आणि या सर्वांमुळे झालेली शांतवृत्ति ही सिद्ध झालीं, साक्षात्-ज्ञान-स्वरूपानें प्राप्त झालेलें समाधान, आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें 'आपणही महत् आहों' असा निश्चय, विकारशून्यता आणि समाधानवृत्ति इतकीं साधनें एकत्र साठी म्हणजे आमनिष्ठ विवेकी पुरुषांना स्वप्न महत् आहे असें विद्युत् लागणें आणि ते स्वप्नावत आणि स्वरूपत मात्स्वरूपानें प्रवेश करून महत् होतात साराथा, अतर्थास विषयो गभीराची पूर्णनिवृत्ति ही रागद्वेषादिकांचा उच्छेद करिते, पित्त मर्यात होतें, आत्म स्वरूपाचे प्रवेश ज्ञान ज्ञान्यामुळे ज्ञान हेंच समाधानाचें कारण आहे, असें कळू लागते, आणि मग विवेकानें आत्मनिष्ठ पुरुषाला तब महत्त्व आहे आपणही महत्त्व आहे असा साक्षात्कार होतो शेषतें 'महत् जाणतो तो महत् होतो' या न्यायानें हा साधकहा ब्रह्मरूप होतो अथवा महत् हातो ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-
मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः, यतय संन्यास-
योगात् शुद्धसत्त्वा (वेदान्ताचें म्हणजे तत्त्वज्ञानाचें ज्ञानविज्ञान
ज्ञाल्यामुळें सत्य ब्रह्मस्वरूपासवधानें ज्याचा पूर्ण निश्चय यथाशास्त्र
ज्ञान आहे, संन्यासयोगाचें अनुष्ठान केऱ्यामुळें जे यति निर्मळ अत-
करणाचे शाळे आहेत) ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता सर्वे परिमु-
च्यन्ति (ते देहाच्या अंतर्कालीं ब्रह्मस्वरूपी मिसळून जाऊन उत्कृष्ट जें
अमृत तें जिवंतपर्णीच प्राप्त करून घेतात आणि सर्वथा मुक्त होतात) ६

याचा अर्थ स्पष्ट आहे वेदान्ताचा श्रवणादिकर्मी महत्ज्ञानविज्ञान होऊन महत्
स्वरूपाविषयी ज्यांचा निश्चय ठाम होतो आणि सर्वविषयभोगांचा परित्याग केऱ्यामुळें
ज्यांचे अंत करण हृद्द होतें, ते जिवंत असतात तरी-देहभारी अहंगात तरी-महत्
लोकीं (ब्रह्मधितानंत) असंड राहून महत्स्वरूप होणाल आणि सर्वथा मुक्त होतात
सात्य, महत्प्रामाण्ये होण्याटा महत्स्वरूपाविषयी ज्ञानपूर्वक इन्द्रविभव आणि विषयो

मोगाच्या समधान पूर्ण वेदाध्ययान ज्ञान्यामुळे चित्तमालिन्य उत्पन्न करणाऱ्या राग-
द्वेषादिविकाटांचा पूर्ण अभाव ही साध्य शक्ती, अहनिहा कायम असली म्हणजे देह-
धान्यालाही जीवन्मुक्ति मिळते. मुक्ति मिळविण्यासाठी त्याला लोकांतर करावे लागत
नाही. झोंटे जावेपावे लागत नाही. बाचे देहान राहूनही विन्वांतर होते आणि ससा
रान बाण अस्तोई ते सत्याशी असती. देहादि उपाधि आहेत, हा ध्यात मुळी
म्हणजे सरे देहावसान होय. सत्तान्याचे देहावसान मरणसमयी होतेसे दिसते, पण हे
देहावसान सरे नाही कारण, हा वसमान देह घुटला तरी वास्तना व अहकार
निवत असनात व ही निवत जोडी पुन देह उत्पन्न करिते. वासनादिकांच्या धकांत
सापडलेल्या जावाचे देहावसान अथवा उपाधिनाश होणे शक्य नाही. तेव्हा लौकिक
मरण येणे हे सत्तान्याचे सरे मरण नव्हे. सरे मरण उपाधिनाशानंतर येते. उपाधि
नाश होच सरे मरण होय. समे निवतपर्णाच मरण प्राप्त झालेला पुरुष अमृत-
सदश्रेष्ठ अमृत-आम कहत येतो आणि ब्रह्मचिंतनांत राहिल्यामुळे सर्वथा मुक्त होतो ॥६॥

बदान 'पधरा प्रायादि कलांचा' मात्र निदध वीं केला अहा प्रभ उल्लेख होण्याचें कारण नाहीं. का तर तेथील सोळा कलांत अंतर्गत झालेऱ्या 'कर्म' वस्तुची व्यपस्था काय होते ते या मंत्रांत निराळें सांगितलें आहे कर्म बजा केले म्हणजे बाजी पधरा कला मात्र अवशिष्ट राहतात. या उपनिषदाचें असें सांगणे आहे कीं मुळ झालेऱ्या पुरुषाचे प्रायादि सर्व कलात्मकमाग क्षणापल्या मूळकारणांमध्ये जाऊन टलय पावतात. त्याच प्रमाण जीवाच्या इन्द्रियावर स्वामित्व चालविणारे सर्व देव जाणापल्या मूळस्वरूपांत परत जातात यामुळे सर्वकलांचा म्हणजे जीवाच्या उपाधीचा (पपनूतात्मक शरीर, पञ्चज्ञानेन्द्रिये, मन, अहं, प्राण, इत्यादि कर्मेतर सर्ग उपाधीचा) गिरास झाल्यावर कर्म आणि विज्ञानमय आत्मा ही मात्र शिळक राहतात. पैकीं कर्म (पूर्वसंचित आणि भियमाण) हें आत्मज्ञान होऊन नष्ट झालें, आणि विज्ञानमय आत्मा म्हणजे जीव याच्या प्रायादि सर्व उपाधि नाहींशा झाल्या, म्हणजे तो उपाधिशून्य होतो, कर्मशून्य होतो, ज्ञानरूप होतो, सारांश सर्वव्यापी आणि सर्व-श्रेष्ठ होतो, महत्त्वाय होतो मुळ झालेऱ्या पुरुषाच्या दृशेनें सर्व महत्त्वाय होतें आपल्या जीवाच्या दृशेनें प्रायादि सर्व कला आपल्या मूळ कारणांत (अव्यक्तांत) लीन होतात. अतो, कर्म नष्ट होताना आणि जीव ज्ञानरूप होतो तात्पर्य उपाधिशून्य झालेला पुरुष मुक्त होतो ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—स्पंदमानाः नद्यः यथा समुद्रे नामरूपे विहाय अस्तं गच्छन्ति, तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् परात्परं दिव्यं पुरुष उपैति (वाहणाऱ्या नद्या आपलीं नामरूपें सोडून देऊन ज्याप्रमाणें समुद्रात शिरून एकरूप होतात त्याप्रमाणें नामरूपादि उपाधीचा त्याग केलेला ज्ञानी पुरुष दिव्य आणि परात्पर-ब्रह्मपेशाही श्रेष्ठ-जो पुरुषोत्तम त्याप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥ ८ ॥

हा मंत्र प्रश्नोपनिषदांत आला आहे तेथें त्याची यथा पुन. पेशें काण्याचें कारण दिसत नाहीं ॥ ८ ॥

योग्यान्वा समर्थानं पूर्णं चैराय मात्रं शाल्यामुर्द्धं चित्तमालिन्य उत्पन्नं करणाया राग-
द्वेषादिविकाराणां पूर्णं अभाव ही साम्यं शाल्यं, बह्निगिद्धा कापम असली मृगजे देह-
घान्यन्नाही जीवन्मुक्ति मिश्रते मुचि मिश्रविष्पासार्थं त्वाला लोकांनर कारावं लापत
नाही कोंटें जावेंपये सागत नाही. याचें देहांत रादूनही विस्वांतर होते आणि ससा-
गत बाणन असताही तो सन्याशी असतो देहादि उपाधि आहेत, हा व्यास सुटणें
मृगजे तों देहावसान होव ससान्याचें देहावसान मरणसमयीं होतेचें दिसतें, पण हें
देहावसान सों नाही कारण, हा परतमान देह सुटला तरी वास्तना व अडकार
जिवन असनात व ही जिवन जोडी पुन देह उत्पन्न करिते. वासनादिकांच्या चरनांत
सापडलेल्या जीवाचें देहावसान अथवा उपाधिनाश होणे शक्य नाही. तेव्हां श्लोकिक
मरण येथे हें ससान्याचें सों मरण नव्हे सों मरण उपाधिनाशानंतर येते. उपाधि-
नाश हेंच सों मरण होव असें जिवतपणीच मरण मात शालेला पुरुष अनृत-
सर्वश्रेष्ठ अमृत-प्रात करून घेतो आणि महाचित्तना राहिन्यामुर्द्धं सर्वथा मुक्त होतो ॥६॥

मंत्र सातवा.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति
देयतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽन्ये
सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—पंचदश० कलाः प्रतिष्ठाः (प्रतिष्ठां ?) गताः, सर्वे
देवाः च प्रतिदेवतासु, कर्माणि विज्ञानमयः च आत्मा सर्वे अन्येषु
परे एकीभवन्ति (पंचरा प्राणादि कला आपापल्या मूळकारणांमध्ये
लीन होतात, सर्व इंद्रिये आपापल्या आधिदैविक देवतांकडे परत
जातात. संचित आणि क्रियमाणादि फलें व विज्ञानमय आत्मा ही
सर्वच्या सर्वज्ञान त्या अन्यथ असून सर्वव्यापी असणाऱ्या सर्वश्रेष्ठ
आत्मस्वरूपात एकरूप होतात) ॥ ७ ॥

येथें उपार्थाची व्यवस्था काच होतें, हें सांगितलें. प्रभोपनिषदाच्या सारांच्या मधीन
साया कला कोणकोणत्या आहेत हें सांगितलें जाते. या कला मृगजे जीवाच्या सर्वा-
वार असणाऱ्या सोव्या उपाधी होत. तेथें सोव्या उपाधी सांगितल्या असता या उपनि-

ज्ञान, यज्ञ, पंचणदापुर्णे, इन्द्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मय, कर्म, लोक, आणि
नाम. याप्रभोपनिषदांन सांगितलेल्या कला आहेत

पदान 'पथरा माणादि कलांचा' मात्र निर्द्वंद्व कां वेळा असा प्रश्न उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं कां तर तैथिल सोळा कलांत अंतर्गत झालेल्या 'कर्म' वस्तूची स्वरथा काम होते ते या मंत्रांत निराळें सांगितलें आहे कर्म वजा वेळे मृणजे माती पथरा कला मात्र अवशिष्ट राहतात. या उपनिषदाचें असें सांगणें आहे कीं मुक्त झालेल्या पुरुषाचे माणादि सर्व कलात्मकभाग आपापल्या मूळकारणांमध्ये जाऊन लय पावतात. त्याच प्रमाण जीवाच्या इद्रियांतर स्तमित्व चालविणारी सर्व देव आपापल्या मूळस्वरूपांत परत जातात यामार्जे सर्वकलांचा मृणजे जीवाच्या उपाधीचा (वचभूतात्मक शरीर, पचज्ञानेन्द्रियें, मन, श्रद्धा, प्राण, इत्यादि कर्मतर सब उपाधींचा) निराव झाल्यावर कर्म आणि विज्ञानमय आत्मा हीं मात्र शिथळ राहतात. पैकीं कर्म (पूर्वसंचित आणि कियमाण) हें आत्मज्ञान होऊन नष्ट झालें, आणि विज्ञानमय आत्मा मृणजे जीव याच्या प्रणादि सर्व उपाधि नाहींसा झाल्या, म्हणजे तो उपाधिरूप्य होतो, कर्मरूप्य होतो, ज्ञानरूप होतो, सारांश सबंधाचा आणि सर्व-श्रेष्ठ होतो, मूलरूप होतो मुक्त झालेल्या पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व मूलरूप होतें आपल्या जीवाच्या दृष्टीनें माणादि सर्व कला आपल्या मूळ कारणांत (गन्धकांत) लीन होतात. असी, कर्म नष्ट होताना आणि जीव ज्ञानरूप होतो याचें उपाधिरूप्य झालेल्या पुरुष मुक्त होतो ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—स्यंदमाना- नद्यः यथा समुद्रे नामरूपे विहाय अस्तं गच्छन्ति, तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् परात्परं दिव्यं पुरुषं उपैति (वाहण्याचा नद्या आपली नामरूपें सोडून देऊन ज्याप्रमाणें समुद्रात शिथळ एकरूप होतात त्याप्रमाणें नामरूपादि उपाधींचा त्याग केलेला ज्ञानी पुरुष दिव्य आणि परात्पर-श्रेष्ठापेक्षाही श्रेष्ठ-जो पुरुषोत्तम त्याप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥ ८ ॥

हा मंत्र श्रोतानिषदात आला आहे तेहा त्याची चर्चा पुनः येथें करण्याचें कारण दिसत नाहीं ॥ ८ ॥

सापडेल तात्पर्यं मुमुक्षुर्ने जे अवश्य केहें पाहिजे, विवेक, वेदांग, मन-संयमन आणि मुमुक्षा हीं साध्य करून घेतलीं पाहिजेत, अर्तें जे निचम ब्रह्मविद्येंत सांगितले आहेत, तें सर्व केवळ ऋग्वेदांत सांगितलेल्या ह्या मंत्रांचा युद्ध अनुवाद आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽ-
धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अन्वय य अर्थ—तत् एतत् सत्यं अङ्गिराः ऋषिः पुरा उवाच (तें हे सत्य पूर्वी अङ्गिराऋषी सौमकाप्रत उपदेशिता झाला) एतत् अचीर्णव्रतः न अधीते (ज्यानें जें सांगितलेल्या व्रताचें अनुष्ठान केलें नाहीं तो या उपनिषदाचें पठण करीत नाहीं) परमऋषिभ्यो नमः, नमः परमऋषिभ्यः (श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो; श्रेष्ठ मुनींना नमस्कार असो) ॥ ११ ॥

याप्रमाणे ही ब्रह्मविद्या पूर्वी आगिराऋषीनें शौमकास उपदेशिली. ही विद्या ज्याने विहितव्रताचें अनुष्ठान केलें नाहीं, त्याला अधीत करता येत नाहीं. कारण त्याला समूहून वेण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाहीं. व स्वर्ग प्राप्त करून घेई तरी त्यास ना समजावयाची नाहीं. ज्या महाभागऋषींनी ब्रह्मविद्येच्या सप्रज्ञायाची परंपरा चालू ठेविली, त्या धोर आणि जगज्ज्याणकारी ऋषींस नमस्कार करितो. वेदें दीन वेद नमस्काराचा उच्चार आहे. तो ब्रह्मविद्येविषयी जादू दासविण्यासाठी आणि मुण्डक उपनिषद समस्त झालें, हे एकविण्यासाठी झाला आहे ॥ ११ ॥

तृतीय मुण्डकांतिल द्वितीयखंडाचें विवरण समाप्त झालें.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाक्सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अपरिवेदीय मुण्डकोपनिषदाचें विवरण संपूर्ण.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

उपसंहार.

या उपनिषदांतील पहिल्या तीन मंत्रांत श्रुतीचे अपौरुषेयत्व, तिची परंपरा आणि परविद्यामूलक प्रथ इतके विषय आले आहेत.

१ पहिल्या मंत्रांत प्रथमतः श्रुतीच्या म्हणजे उपनिषदांच्या अपौरुषेयत्वाचा विचार कर्तव्य आहे हा प्रथम उत्पन्न होण्याची कारणे अनेक आहेत, पण त्यांतल एक कारणाचा मात्र उल्लेख श्रुतीनें परोक्षतः केला आहे. विद्याची उत्पत्ति करून त्याचे पालनपोषण करणारा, सर्व देवांत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असणारा जो ब्रह्मदेव, त्यानें आपल्या श्रेष्ठ पुत्राला ब्रह्मविद्येचे संपदान केले, असें श्रुति सांगते. पण ब्रह्मदेवालाही ही ब्रह्मविद्या कोठून प्राप्त झाली, हें मात्र सांगत नाही. असें कां ? याचें कारण उघड आहे. तें हें की, ब्रह्मदेवाला या विद्येचें स्वरूप स्वयंप्रधानें झालें, असें जगास समजावें हें श्रुतीचें इशित आहे. ब्रह्मदेवाला हा विद्या या कल्पच्या आरंभांत त्याच्या जगोदर समजली व त्यानें तिचा समदान मात्र पुढें चालू ठेविला, म्हणून या विद्येला ब्रह्मविद्या हें नाव द्या, हें असाहें तर, पण हा विद्या ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केली असें मात्र म्हणू नका. अमेरिकेत नावाच्या गृहस्थानि एका नवीन पृथ्वीसदृशाचा शोध लाविला म्हणून त्या सद्गाला 'अमेरिका' आपण म्हणतो हें सरे, पण यावरून त्या शोधकपुरुषानें अमेरिका उत्पन्न केली असें केव्हाही समजत नाही. हॅरॉलडादेवाने नमोमंडळांतल 'हॅरॉल' नामक नवीन पहाचा शोध लाविला म्हणून जर आपण 'हॅरॉल' मद्राचें पितृत्व हॅरॉलडादेवास देऊ लागलों, तर आपल्या तारताम्पळानाची कृति करावी, तेवढी धोडोच होणार. असाच प्रकार ब्रह्मविद्येच्या संवधाचा आहे. सर्व दृश्यादृश्याचें नियमन करणाऱ्या ब्रह्मार्चें स्वरूप काय असाचें, हें दावी व एकनिष्ठज्ञान तपश्चर्येच्या साहाय्यानें ब्रह्मदेवास पराम्नाच्या प्रसादाने समजले, म्हणून त्यानें ब्रह्म उत्पन्न केले, त्याचें स्वरूपही उत्पन्न केले किंवा ब्रह्माकडे तर्पें गिद्यामकत्व दिवें किंवा ब्रह्मविद्या निर्माण केली, असे असत्य-विधान आपल्यास किंवा ब्रह्मदेवास तरी कसे करितां येईल ? पुनः ब्रह्मदेव जर उत्पन्न झालेला देव आहे, तर तो कालग्रथलातीन व कार्यकारणातीन ब्रह्माला किंवा ब्रह्मस्वरूप सांगणाऱ्या विद्येला उत्पन्न करी करणार ? अनुन्याय वस्तु उत्पन्न पुरुषाच्या हातून उत्पन्न झाली, असें म्हणवें म्हणजे मच्च व स्थिर जलांत पडलेल्या सूर्यमणि-बिंबांनीं सूर्याविषय उत्पन्न केले, असें म्हणण्याचें मत्प्रपातक आपल्या शिरावर बेंकन आदळी ! असो, ब्रह्म व ब्रह्मविद्या या नित्यवस्तु आहेत. यास उत्पन्न करवें केव्हाही शक्य नाही, म्हणून उपनिषद्मूलक श्रुतीस अपौरुषेय, अपुरुषरून, अकृत, नित्यासिद्ध, अनें म्हणण्याचा योग्य परिपाठ आहे. ह्याचें तात्पर्य इतकेंच आहे की, ब्रह्मविद्येत जे नित्य आणि सत्य सिद्ध सांगितलेले असतात, त्याचें नित्यत्व अथवा सत्यत्व कोणा पुरुषाच्या-प्रपक्ष पुरुषोत्तमाच्याही-इच्छेवर अवलंबून नसतें. गुरुत्वाकर्षणाचे नियम कोणी केले नाहीत व कोणाच्या इच्छेवर अवलंबून नाहीत जड स्वभाव योग्यतें आहे तसा असत, तोंपरंत ते नियम निरामाधपानें चालवण्याचे, हा दृश्यसृष्टींतल टाम सिद्धांत आहे. परंपरापरंपराचा आपला रगभाव जडानें सोडिला तर मात्र गुरु-

सांपडेळ तात्पर्य मुमुक्षूनें जें अवश्य केलें पाहिजे, विवेक, वेदाग्य, अन् तदमन
आणि मुमुक्षा ही साध्य करून घेतली पाहिजेत, असें जे नियम ब्राह्मविद्येंत सांगितले
आहेत, तें सर्व केवळ ऋग्वेदांत सांगितलेल्या ह्या मंत्रांचा श्रुत अनुपाद आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽ-
धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं आङ्गिराः ऋषिः पुरा उवाच
(तें हें सत्य पूर्वी आङ्गिराऋषी शौनकाप्रत उपदेशिता झाले) एतत्
अचीर्णव्रतः न अधीते (ज्यानें येथें सांगितलेल्या व्रताचें अनुष्ठान
केलें नाहीं तो या उपनिषदाचें पठण करित नाहीं) परमऋषिभ्यो
नमः, नमः परमऋषिभ्यः (श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो; श्रेष्ठ
मुनींना नमस्कार असो) ॥ ११ ॥

यापसणि ही ऋग्विद्या पूर्वी आगेपक्षानें शौनकात उपदेशिली ही विद्या ज्यान
विस्तिततापें अनुष्ठान केलें नाहीं, त्याला अधीत करता येत नाहीं कारण त्याला
समस्त वेदशास्त्रांचा व्यवहार प्राप्त होत नाहीं व विनिं अध्ययन केलें तरी स्वातंत्र्य
समजावयाची नाहीं ज्या महाभागर्षींनीं ऋग्विद्येच्या सप्रदायाची परंपरा चालू
ठेविली, त्या योर आणि जणवल्गणकारी कर्षीत नमस्कार करितो येथें शौनक
नमस्काराचा उचार आहे तो ऋग्विद्येविषयी श्रुत दासविष्वासादी आणि मुण्डक
उपनिषदु समाप्त झाले, हे कश्चिष्वासादी झाले आहे ॥ ११ ॥

तृतीय मुण्डकांतिल द्वितीयखंडाचें विवरण समाप्त झालें

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाक्सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यद्यप्येवंप्रथम मुण्डकोपनिषदाचें विवरण संपलें.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

चर्चें तोंदेंच शोकवळें आहे, ते श्रुतीला मान्य नाही, श्रुतीचे सारसर्वत्र मध्याच्या श्रीलिंगास मान्य नाही आणि अद्वैतविद्येला पुनः अर्थ अभिधानावर यत्नविनाच्या श्रीमन्नारायणास ही मान्य नाही, हे पुरुषाच्या हातातील सलकड्यांतर्कें उघड आहे. आतां 'कर्म न करणे' हा नियम मनुष्यस्वभावास व विरोधत 'आयेंस्थानात्' सार्त्त हिंदुस्थानापर्यंत एकमतानें किंवा कर्माभावातें एकसमान्या आमच्या वेधील लोकास आवडतो' कांहीं बाक्यांचा फायदा घेऊन व 'मिथिलाया हि दुग्धाया का मे द्द इमिर्दे-वेत्' इत्यादि आभाची बाक्ये पोपनासारखा घेतून आमच्यातील 'वेदंता' म्हणून पणारे कांहीं अल्पसंख्य लोक सर्वकर्मशून्य झाल्याचें स्वोमही मिश्रितवात पण वेद आहे, तोंपर्यंत उदारगतीत कांहीं तरी भरलेंच पाहिजे, तेव्हां 'इत्याऽपि त इमोऽहोकात्' इत्यादि श्रीलिंगागत श्लोकांचा अनर्थकारी अर्थ करून वाटेल तें कम करण्यास मजत होताना आणि 'अधर्माच्या माळेकेंस वेपारा अधर्मा' आपल्यास व आपल्या अनुयायास कांहीं सज्जनात मेऊन दाखितो, त्याप्रमाणे हे लोक स्ववचना वदन आपल्याचरोबर दुसऱ्याच्याही गज्याला फसत दाखिताना असो, तात्पर्य हें आहे की परमार्थ-ज्ञानि करणाऱ्या विद्यार्थी उत्पत्ति हा कलियुगाचा वृष पाया, हाचा नाश करणे हें प्रत्येक भुज्यास पुरुषाचे कर्तव्य आहे. विद्यार्थीक पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्या कर्मांचा त्याग करावयाचा म्हणजे एक वी चेंच जिवकी कर्मा करितां येईल तितकीं करावयाचीं आणि राहिलेल्या वेळत व असलेल्या शांती, शरीरानें अध्यात्मनातें पण असलेल्या इतर लोकांचा समाचार घ्यावयाचा, हें श्रुतिस्मृतिप्रणीत तत्त्व आहे. अनुभवादी असण आहे नाणवटला प्रत्येक सरा साधु 'जड जीवा उदार केला । भावे सुरभ दाखिला' याच न्यायानें वागत असतो आणि श्रुतीचा न्यायवद्द उपदेश असाच आहे. वाही कर्में पद्धत आहेत, म्हणून सर्व कर्मांचा त्याग करजे, हें शून्या होतात म्हणून इत्यसयद करावयाचा नाही किंवा 'कां न सदन ब्रह्मावे की स्वातचि ती विदें करील पुत' या पतीकनि 'न' काढून टाकावयाचा, जसे होईल । अतो

दुसरी गोष्ट 'सर्वविद्याप्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां या पदसमूहाकडे मुमुक्षुचे लक्ष्य वेधार्थें, अशा माही मनोदेवता मला सांगते आमविद्या किंवा वेदादिद्या ही सर्वविद्यास अस्मित्व देणारी, त्यास आश्रय देणारी व त्याचें नियमन करणारी आहे. माझ्या समजुतीने ब्रह्म-विद्येच्या या लक्षणाकडे तितके लक्ष्य रागावें, तितके आपल्याकडे जे भुज्यास लाव आहेत त्यांचे लक्ष्य लागावेलें नाहीं. विद्यामर्थे अनेक, मध्ये । अनंत विद्या आहेत, आमच्या पूर्वपूर्वजांस पुष्कळ विद्या शिकण्याचा होत होता. पण पण विधी अथवाधर्म शैक्न्यांचा अवतार होऊन सन्यासदीक्षेची किंवा सर्वकर्मसन्त्यासाची मुहूर्तमेव रोविली गेली, त्या दिवसापासून पुढें आज नागार्धत विश्वविद्येसबधानें जें ओदासिन्य जो निस्कार अर्त्तार्ण शाला व जो आमच्यामध्यही आजपर्यंत आनुवंशिक सत्कारणां जिवन राहिला आहे, त्याचें अल्पसें बघन करितांना सहस्रमुहूर्ती शेष छद्मं बरेल, मग माझ्या सारख्या एकमुनी अल्पज्ञाने त्याचें फाय वणन करणे । नाही म्हणावयाला अपराविद्येकडे वेदावर प्रविष्टान सारजेत्या धर्मशास्त्राचे, व्याकरणाचें आणि न्यायाचें अध्ययन मात्र काही माझ्या लोक करितात व काहीं माझ्या आपआपल्या शास्त्रेतील वेदाचें अध्ययन करितात. पण वेदाध्ययन म्हणजे वेदांचा विद्या सार्त्त आहे. सर्व पाहिल असतां, वेदांचा सर्व बगल वेदिकवेद्य जो परमेश्वर व त्याहून ही अत्यंत पलीकडे उत्तमार्थ बल

त्वाङ्गणाया सिद्धांतीत फरक पडेल ही गहाची गोष्ट झाली, पण मह्य हें स्वतः व स्वरूपान निर्गुण आहे, म्हणून त्याचें स्वरूप व हें स्वरूप सिद्धित्वापासं सांगणारी महाविद्या, केव्हाही व कोणत्याही प्रसंगी अन्यथा होण्याचा समभव मुद्दा मारी काही परिस्थिती पाहून राजा किंवा सरकार कायदे करितें व परिस्थिती बदलली म्हणजे ते कायदे किंवा तसे, तसा प्रकार महाविद्येचा नाही कारण तेथे परिस्थितीचाच अभाव असतो कायदे प्रथमच असोत किंवा स्मृतिरूप असोत, कालस्थळानां परिस्थितीत अंतर पडल की ते कायद्याचे पथ किंवा स्मृती अन्यरूपानें अवतीर्ण होण्याच पाहिजेत पण महाविद्येत कालस्थळाचा मत्त नसतो, म्हणून, महाविद्येचे स्वरूपांतर होण्याचा शक्यता उत्पन्न होत नाही अतएव महाविद्या नित्य म्हणजे अपौरुषेय आहे

याप्रमाणें श्रुतीला 'अपौरुषेय' वां म्हणतात व म्हटलें पाहिजे याची एक उपपत्ती आहे आतां या मनात जाणवती एव दोन सिद्धांतांचा साक्षात् उल्लेख आहे, त्याचें स्पष्ट-करण, मला वाटतें तसें, करून या मंत्राची रत्ना घेतों 'महादेव हा विश्वाच्या उत्पत्तीचें निमित्तकारण असून त्याचें पालन पालनही करणारा आहे' असें श्रुतीनें म्हटलें आहे अर्थात्च या दास्यत्वापासून एक सामान्य सिद्धांत निघतो तो हा महाविद्या समजण्याला अधिकार लागतो हा अधिकार किंवा योग्यता म्हणजे जे काही कर्तव्य प्राप्त झालें असो, ते निष्कामत्वांनं करून आणतें अतः करण शुद्ध करावयाचें अगि जसजसें अतः करण शुद्ध होत जाईल, तसतसें महाविद्येन व महाप्रवचन केवळ स्वरूपांतराचेंच व लोक-कल्याण करणाऱ्या सद्दिष्टेनें करावयाचें स्वार्थसाधनाच्या म्हणजे स्वतःच्या शरीरास व मनास उपभोग व आनंद देणा या वस्तूचा त्याग करून सन्यासवृत्तीनें अरण्यांत किंवा जवासीनवृत्तीन समाजात राहणें हा माय ठीक असो वदावितु, पण समाजांत सन्यास वृत्तीनें राहून लोकांचें सर्व कल्याण करणाऱ्याच आपली काया व आणतें मन चंद्रापरि-मित्रविधानें शरीराचे व मनाचे दोघ नाहींतसें होतान, आपलें मन विरतीत होऊन नें साधु पुरुषांच्या, परमेश्वराच्या किंवा महात्मांच्या निमर्षाद मनाशीं सह्य होत जाण्याचा समभव असतो, तसा केवळ शरीराच्या किंवा मनाच्या शुद्ध नैष्क्यानें म्हणजे कर्मस-न्यासांत उपन्न होईल, असें मला वाटत नाही 'गहि सन्धसनादेव सिद्धि समधिगच्छति' 'कामक्रेमपापयेद्' इत्यादि शान्तावाक्य मी म्हणतो, याहा प्रमाण आहेत अद्वैतामताचे सर्व प्रणेते प्रकृत श्रुति-उपनिषदाचार्यही म्हणतात कीं 'अपविद्या म्हणजे धर्माधर्माची सापत्न्य व स्वार्थी कळ सांगणारी विद्या हीय' म्हणजे नाहीं तरी स्वतःचे विषयकल्याण करणारी कळ येणून त्याच्या सिद्धपथ जें विशेष कर्म करावें लागणार, त हें कर्म सांगणारा असा विद्या असतो, म्हणून ती न्याय्य आहे याचा अर्थ सर्वज्ञाच्या त्याग कर्तव्य, असा नव्हे तर स्वतःची विषयसमृद्धि करणाऱ्या कर्माचा व ती विद्या सांगणाऱ्या अपरविद्येचा मात्र त्याग मुमुक्षुला विहित आहे आचार्यांच ह तात्पर्य आहे, असें मला वाटत अत नसतें तर श्रीमन्मुक्ताचार्यासारख्या अलौकिक जीवन्मुक्तनेहानें जगत्कल्याणार्थे मर्यादात्रयींवर विलीन, न्यायशुद्ध व आपल्या जीवन्मुक्तीनेहानें सर्वांत दिव्यत टाहणारीं भक्त्ये त्री कां लिहिंली किंवा अममताचा उत्प्रेद करण्या-साठी दिव्यजप करणाचे अम नदी कशाहा येतले ? तें वाही नव्हे, 'जीवमुक्तानं स्वदिव्योत्प्रेदक कर्मापेतेन स्वपरापर आधिक कल्याण करणारे कर्माचा मुद्दा त्याग करारा, 'ई जें स्वपरिपालकादी भत आमच्या आपुनिक समाजांत आज पांचसहस्रे

हे नामवरण पुनः निर्वत झेऊन आमच्या राधाची जगितपत्रवा समोत्तल नाही, तरी उत्तल दगल वलसल करल रलहील. तलेच सर्व जगतलल मोझलचल मरुग दलल-वलणुवलललल सेवेव सलदु अरणलण मललवललल ही इतर वलवलणी ढलदलजलनल, वललनकरी व नलरुणी ढलहे ढल उपनलवदुवलवलचल सलरुणकतल सर्व जगललल प्रलवललल वरुल.

२ दुसऱ्यल मंवलत संमदलवलरुणरेवे वरुण ढलदु. वरुण कलवल उेवणे हे सलरुणवेरी इठमद ढलहे. वलदुेवुवल संमदलवलरुणरेने वलदुेचे उरुव कळणुवलचल मरुग सुवर हेनो ढलतल संमदलवलरुणरेतल रलरुवकभन ढलणल वलशुेववलधल वलचल ढंतमरुव हेने, हे खदणनः न कळणुवलमुळे वलधलचल ढनुवलण हेध मुणुव अण ढलहे, असे संमजून कलरुल लुक इलके पुढे ढलतल की वलधललवल रलरुव संमजु ललगतल व वलचारे रलरुव एकीवडे रलहेत ढधवल नलरुलनवतु हेते. संमदलव पुणुळ रुड ढलल कलवल वलशुेव प्रसुत ढललल मृणजे रलतल मलमनु लुकलचल मरण ढलमन हेनो. कवलरुत संमजणुवलरुणकलच वलवल ढधलकर ढसुनो व थुगुरु सलंगलल ढललल 'वेदवलन्य' असे मरुवः संमजून हे अलथदुलल ढलवलक वलधलवलधललचल ढलरुणतल ढलवलवलत लडकलपून वेतल व ढलण रलरुवलचे मुदतल संमजणुवलचल ऐत नसलललमुळे वलचल कलवलण हेत नलही. ढ एव वलणलम हेनो हे ठीक वण रलरुव संमजणुवलचल ऐत ढलहे, अलल लुकलनी कल वलनक वेले ढलहे की, लुवलनीही कलरुवल कवलरुतल मलरु अडकून रलरुवे! वलचल दुसल वलणलम ढसल हेनो की हे वलधल-वलधलललचे 'वड' नवलन वरुेत व वलरुव लुकलस मलनु हेत नलही, मृणुन वलधलचल सलरुतलने लुदलसलनुवलने रलरणरे वलवलरुलरुवलचल ढलवलड हेऊन ढलते. वलधलवलधलल वलधदुल उलनन ढललु की वलवलरुलरुव ढधदुेव हेने! अलल ढलनचल प्रकल ढलहे. ढ वदललवल, ढसड वलवल-रलरणचे वलनमवलदुलन संमदलवलनुसर वलवे वण वलधलवलधलने ही वलरुवलधलनुसलर वदु-ललरुल, असे मलल वलदुते. संमदलवलत वलरुलरुवलधलवल वलक ढधवलन हेणलर ढलही. वलललही संमदलव रुवल. तलवल वलरुवलकल शलध संमलधल वेऊन ढलत ढसुन, मृणुन ढलतलचल शलधुवलनी संमलधलधलण कळनच गुळुवे अलेवलसलव वलरुले वलदुजे, अलल हेड ढरणे हे मलदुवल संमजुतलने वरुेवर नलही. वलवलदलनमवलधललचल संमदलवलल 'सु' वलु मणे ढलणे नलवलवलरुेवर ढलहीवल नलध रुकु नणे, एतदुधमलल हे ललकलने ललगले ढलहे.

३ नलसऱ्यल मधलरुलल प्रथ उलमलेन ढलहे, असे 'सलरुलकलेट' देणुवलचल मलल ढधवलर नलही तरी पुनः मृणुतल की, ढ प्रथ उलसुनलेन ढलहे. तलवलदुलन मृणजे कलव, वलचे ढलन शनेकललल पूणु हेने. वल एवल सलदुलतले वलवल एवल वलनुचे ढलणवलदुलन ढलहे अलतल वलवलतललल सर्व सलदुलललचल व वलरुवर वलनुचल उलमलड करलल वेऊन वलरुल-तलधलही कळतल, ते सलदुलन कलवल नी वलनु ढलत ढलल मृणजे तलवल-ढलन ढलते, असे तलवलदुलनलचे ललधण शनेकलल वलदुलत हेने. तलवलदुलन मृणजे सर्व वलधलचे ढलधललन असे वलदुलल मलवलत मृदुले ढलहे, लुवलने तरी तलवलधे देध ढलहे.

ढनुभव ढल प्रलेक वलधेवुवल मुळलश ढसुनो वलवल अनेक, नके! अनत ढलहेत. वलवल तदुेचल अनुभव पुणुळ वेड ढललल मृणजे वललवलनलनलनी भुनलवल सलदु हेने व ललल कलरुवलरुणलरुललेने वदु वेडु, मृणजे लुवलवलदुलन (Indoction) सलदु हेने. इतर सर्व गेरी वलरुवलरुणल ढसुनलल तर प्रलेक कलण 'एक वलशलरु कलरु' मलध उलरुल, वदु, ढलदुने. ' ए मृणुचल नलदुम ढलते. ढही नलदुम अनुभवलने सलदु हेनो.

दायें वर्णन करण्याकडे आहे. एण हें आम्हांस हाय होय ! आमची स्थिति म्हणजे सुवर्णसपन्न कौशागरास कुतूबें घालून त्याच्या सर्भोवती पादराभाय करणाऱ्या गोलेद्वारा निपायाप्रमाणें आहे। वेद वीकळे, वेदांचें संरक्षण केलें म्हणजे आम्हांस मुक्ति मिळेल, अशी आम्हांनी अवलम्ब समजून करून घेतली आहे। आमच्या अलौकिक पुण्यानिं आम्हांस रत्नसहित शुवर्णनाडाप्रकाराचा देवा लायला आहे. एण आम्ही जसें मत्स्य कीं 'हुं' का 'चुं' न करीतां गुपयुपवर्णे आम्हांस मास झालेत्या अद्वितीय सारस्वताचें लिप्यासाक्षानें वास्तवसंज्ञण मात्र करित आहेंत. जिथेच्या पटीकडे, अंतःकारणांत, आम्ही वेदज्ञानाचा पवेश होऊं देत नाहीं. भीति ही कीं पट्टकर्णी मंत्र होऊन त्याचा रक्षणेदेह होईल। अशी इतरानींतीतील स्थानरागासारखी आमची स्थिति असावीना ! हर ! हर ! ! असे, न्यायमीमांसाव्याकरणादि शास्त्रांची हीच दशा। न्यायाच्या शाब्दिक कोट्या आम्ही लक्ष्मू, निरुत्तर परिष्कार टोवूं, 'अद्विते जुहोति,' 'अनुदिते जुहोति' या त्रिगोपी पातयांवर रणें मालवूं, नस्येक वाचप विधिर आहे, असें व्याकरणाच्या जीरावर सिद्ध करू; सधें आमची बहादुरी पाहून प्यारी. पण फलभुति काय ! काहीं नाहीं. विश्वकर्मातील अर्जत विषयांचा न्यायशास्त्रपद्धतीं उलमडा करून परमेश्वरालीलेया व सामर्थ्याचा शोध लावण्याचा, त्यातील भक्ति दृढ करावयाची व जनतेची कष्टमप यात्रा सुलक्षरी करून त्यांची संरक्षति मोडून दिलेली इतकी उत्तम करावयाची, हा जो न्यायशास्त्राचा मुख्य उपयोग तो गरीबता होऊन न्यायशास्त्र म्हणजे शाब्दिकवादाचें अवडंबर मानवावयाचें हा विपरिणाम साळा। महाविद्यालयासारख्या महापुरुषांनीं व्याकरणशास्त्राची व्यवस्था लावून भाषाशास्त्राचे (Philology) नियमांचा नकाशा जागृत ठेविला, काव्याचन, पतागळी, गद्योक्ती इत्यादिकांनीं रया शास्त्राचा विचार केला, त्याचा आमच्या आपुनिक वैयाकरणार्थीकाय उपयोग केलाचरें ! जसे; स्वर्गांतून रामानाची परिस्थिति काळजापूर्वक पाहून समाजशास्त्राचे नियम मनुज्यादि महाज्ञान्यांनीं शोधून काढले व समाजाची व्यवस्था लाविली, तीच व्यवस्था अद्यापि ही, समाज परिस्थिति बदलली अजतांही, आम्हांस चालूं ठेविली आहे, हें पाहून मनुष्यावन्वयादि, मर्यासिं क्रिया त्यांच्या आत्म्यांस आमची बहादुरकी केवडी वाटत असेल व आपण या कर्षित सर्वज्ञ परमेश्वराच्या पंकीस नेऊन यत्नविलें आहे, हें पाहून त्यांच्या योग्यांतून आनंदाभूचे पूर होत अस्तंतल, नाहींचरें ! असे. कोटसा उगाव्याचा, तेवसा काळाच निपायचा. आमचे नशीब कीं आमच्या पूर्वजांनीं शोधून काढलेल्या विश्वनियमांचे व कर्मनियमांचें भंडार-घाट करून कां होईना ! अद्यापि आम्ही निमत ठेविलें आहे. भाग्य आमचें कीं ऐतिहासिक हेस व पूर्वजांनीं बसली, यांची वाट जरी आमच्यातील काही लोक जागृतान, न्यायमार्गे शास्त्राच्या व कर्तृत्वाच्या उदात्तान घालांन सौत्याहूनही मोलवान् असणाऱ्या संघाची रान्तगोळी जाही केली नाहीं किंता पूर्वींच संघ जपान करणाऱ्यास नतीचाद्राज्ञानमार्गे सुखान चगविलें नाहीं. परमेश्वराची छमा कीं आमचें विश्वमोलवान् संघर्षांकी वरुष संघ आमच्या पूर्वपूर्वजांचे मुद्दिनेच सांगण्यास आमला निपंत आहेत जाली मला अशा अगडे कीं पौरुष्य व पाम्नास्य छीर्वांचा समागम झाल्यामुळे आमच्या-मध्यें लनकरन चौरसबुद्धि व कर्मशीलता पुनः उत्पन्न झोण्याचा पुष्कळच संभव आहे. ती सार्थ झाली तर आमचे अनेक सहस्र वर्षांचे धानुवैदिक ज्ञानसंस्कार जागृत होऊन आमचें ज्ञान व आमचें कर्म बरिष्ठ प्रतीचें होईल आणि हिंदुस्थानचे व्यापारध्यान

सा तीन वस्तु एकद्वयी असतात, हे सिद्ध करण्याचे हे स्थल नव्हे. अगो, हे सच्चि-
नन्दस्वरूप परमेश्वराचे आहे व सत्-चित्-आनन्द हे रूप परब्रह्मार्थ आहे हे आप-
ल्याला 'मवचनावे किंवा सुद्धेने किंवा व्यपगतने सिद्ध करितां येत नाहीं.' प्रोक्ततः
हे आपत्प्राप्त करवें. पण आपण केवळस्वरूप होऊ, निर्दिश्य होऊ, महारूप होऊ,
देव्या स्तानुभवानें कवेत्त' असें भूति सांगू मात्र शकते. हे सामर्थ्य तिला आहे म्हणून
ही ती अपोक्षेप आहे, हे निराळें. पण हे गृहीत धरून मात्र आपले सर्व व्यवहार चाल-
तात, हे समजून घेतले तर मात्र परविद्येचे प्रोक्तज्ञान होईल, असें मला सुचनावेसें
बाले म्हणून ते वेधे सुचविले आहे असो, सा पद्धतीला अतिन्यायपद्धति
(Transcendental Logic) व या तत्त्वज्ञानाला महाविद्या (Transcendental
Philosophy) म्हणतात.

४. शून्यकथनाला अगिरा रूपाने उत्तर दिले. परा आणि अपरा विद्या जाणून
घेजेव्या आहेत. अपरविद्येसह परविद्येचे अभ्ययन व ज्ञान झाले म्हणजे तत्त्वज्ञा-
नाची सांभोगता सिद्ध होते. पूर्वसमवायामार्गे अपरविद्येत जो कवेदादि पार
वेद व शिष्टग्रन्थादि सहा अर्गे यांचा सग्रह होतो, त्या सग्रहाकडे व्याचार्यांनी केवळ
कर्मपर दृष्टीनें मात्र पाहिले आहे. कवेदादिदेवांत अनेक शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो, हे
आचार्यांस विहित असलेच पाहिजे. तथापि कवेदादिकांचा विनियोग केवळ यज्ञ-
शागादि कर्मे व कर्मांची उपायें याकडे मात्र होत असल्यामुळे कवेदादि ज्ञान ईशान्या
बाह्यासही तत्कालीन रूढीच्या आधारावर अपरविद्येत म्हणजे कर्मशास्त्रांत-धर्मशास्त्रांत
त्यांनीं घातले आहे, हे नोंदच आहे पण प्रथम असा की, कवेदादि सर्व सारस्वत कर्म-
भ्याख्यानेच करणारे आहे कीं काय ! उपायें कवेदाचे घेईतें परंपरें सार्थे अभ्ययन
केले जाते, तो सुद्धां सांगेल की वेदांत अनेक वेदकालीन आचारांचे ओप पक्ष झाले
आहेत. त्याप्रमाणें अनेक भारतीयसिद्धांतांवाही उल्लेख त्यात आला आहे. इतकेंच
नव्हे पण ज्याला आपण लवकरच 'परविद्या' असें म्हणू ते परमेश्वरविषयक अनेक
सिद्धांत ही 'अपर' विद्येत गोपिलेव्या कवेदसहितेंत आढळतात. तेव्हां मला
वाटते की कवेदादिदेविकी धर्मकांडाचा मात्र भाग आपापानीं आपल्या विचारांत
घेतला व तो समजून घेत आहे, असें समजणें, हे सांगितले. हे ही सर्व ठीक आहे.
आतां कवेदादि अपरविद्येत कर्मकांडाशिवाय ज्ञानाचाही बराच माग घेतो, भूगोल,
इतिहास, चरित्रवर्णन सामाजिक चालीरीति, लढायांचे वर्णन इत्यादि अनेक ठिकां व
अनेक शास्त्रीय गौरीचा अंतर्भाव होतो, त्यांचे काय कालेपाचे ! मला सुतीचें व
आचार्यांचे मनोगत असें दिसतें कीं या ज्ञानाचा ही अंतर्भाव अपरविद्येत करावा.
पण सामान्यतः स्वार्थी कर्म 'अपर' (कर्मपदीचें) आहे असें धोरण म्हणतात,
म्हणून स्वार्थी वैदिक कर्मसुद्धां त्याच आहे, असें साते. आपार्थ ही म्हणतात कीं,
कर्मपर (त्यांनीं जेथे जेथे वैदिककर्मचांचा उल्लेख केला आहे, तेथे तेथे कर्म म्हणजे
स्वार्थी कर्म असाच अर्थ घेतला आहे, अशी मला समजून आहे. असो,) अपर
विद्या हेच म्हणजे त्याच आहे, हे ही म्हणणे अद्वैतसिद्धांताच्या पद्धतीला अनतिक्रमच
आहे पण याचा असा मात्र अर्थ नव्हे कीं मुमुक्षूने वैदिक किंवा व्यावहारिक स्वार्थी
कर्मांचा असा त्याग करणें विहित आहे, त्याचप्रमाणें 'लोकहितवादी' कर्मांचा ही
त्याच करवा. याच न्यायानें 'व्यवहारविद्येत अंतर्गारे जें विश्व, त्याचें स्वरूप वर्णन

असौ, व्याप्तज्ञान हात्वावर मय अनुमान (Deduction) सिद्ध होत जायि विद्येच्या उत्पत्तीला आरंभ होतो. विश्वनील एका विषयासवधानें अनुभवानें सिद्ध झालेरी काय-कारणनिगमित ध्यानिज्ञानें नितर्कानें जास्त होतेनि, नितर्कानें नितर्की ती विशिष्ट विद्या शास्त्राच्या स्वरूपास घेते आणि भूलाशास्त्र, भूशास्त्र, जीवभूतशास्त्र, (घातच बनणति शास्त्र व प्राणशास्त्र इत्यादिनांचा अंतर्भाव होतो) इत्यादि इद्रियांस गोचर होणाऱ्या अनेक विषयांची अनेक शास्त्रे होतात अणिन्शास स्वरूप सिद्ध होतें, कारण घात अनुभवाची अपेक्षा कारण नसते, मन, इद्रियांचें अंत स्वरूप, इत्यादि इद्रियानि अगोचर पण अनुभवास गोचर वस्तूचीं शास्त्रे अंतर्निरीक्षण (Introspection) पद्धतीनें तयार होतात. असा काही शास्त्रांच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे पण अनुभवाला आरंभ काय ? इद्रियांच्या द्वारेनें जे विश्व प्रकट होतें, ते सार कायप्रकट ? इत्यादि प्रश्नाला उत्तर देण्यासाठीं अत्यात्म्यादि शास्त्रांची (Metaphysics) उत्पत्ति होते याच्याही पुढें जाऊन या सर्वांस आधारात असणारे व जीवांच्या आहारविहाराला, सदाचाराला, जीवसमूहांच्या शांतताला, मार्गास सर्वकलादिकांसही आश्रय असणारी जी विद्या निरुद्धाविद्या अथवा तत्त्वज्ञान असें म्हणावयाचे, हा पहिल्या मंत्राचा अभिप्राय आहे व हे तत्त्वज्ञानविज्ञान झालें असतां मयें विद्या व सर्वे कर्म यांचें ज्ञान होतें, हे सांगण्याचा तृतीय मंत्रांतर्गत मंत्राचे मर्यादित आहे असें जोडे म्हणून मी म्हणतों की या मंत्रानें जो मंत्र केला आहे, तो उत्तमोत्तम आहे, अर्थान्तच याला जे उत्तर येणार तेंही उत्तमोत्तमच असलें पाहिजे

आजही एका गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण आरंभतें घेतों कोणत्याही प्रकारचा अनुभव असो त्यान अनुभव घेणारा व अनुभव घेण्याचा वस्तु, या उभयपक्षांचें अस्तित्त्व आपल्यास गृहीत ध्यावे लागतें जीवाचे व वस्तूचे गुणधर्म आपल्यास इद्रियादिकर्तानें समजतात व सिद्ध करितां घेतात पण त्यांचा 'आहेपणा' कोणत्याही साधनानें सिद्ध करितां देण्यासारखा नाही सर्वे पाचरसृष्टीत जो 'आहेपणा' भौतमौल भरला आहे पाहण्यास व पाहण्याचा वस्तु, अद्भुत आणि इद्वस्तु (subject and object) यांमध्ये जो 'आहेपणा' भरला आहे, तो कां ? तो काय आहे ? हे आपल्यास (आहेपणा असलेल्या वस्तूसच) सिद्ध तरी कसें करितां येणार ? एसादी वस्तु विमते म्हणून ती असते असें आपण म्हणतों, पण याला आधा ? म्हणून दिसते म्हणून तें आपल्यास 'आहे' असें म्हणतां याचपार्श्वें नाहीं, किंवा जोस दिसत नाहीं म्हणून तो नाहीं, असेही म्हणतां कामा नये गुणकर्म दिसेल, पण 'दिसतें तें असतें' हे कशाकरून ? सारांश, 'आहेपणा, अस्तित्त्व, सत्ता 'existence' ही शेट आपल्यास गृहीत ध्यावी लागते विशेष वस्तु उत्पन्न होतात व नष्ट होतात पण 'आहेपणा' के-इरी नष्ट होत नाहीं असो, आप्तमरणें 'दित्वाची' व 'आनंदत्वाची' हकीकत आहे आपल्यास ह्या किंवा त्या वस्तूचें विशेष ज्ञान असतें पण कोणत्याही विषय पूर्णपण आपल्या पुढें आला असतां तो यहा वरण्याचे सामर्थ्य जें बुद्धीला असतें, त्या विशेषज्ञानमार्गानें ताना-वज्ञानाचा गड्ड किंवा निर्विकल्पज्ञान असतें. हे ज्ञानही आपल्यास गृहीत ध्यावें लागतें व तें ही अस्तिवामरणें सर्वत्र ओतवित भरलें आहे ही चिद्वस्तु, निर्विकल्पज्ञान, विश्व knowledge ही आपल्या विशिष्ट-ज्ञानानें साध्य होणारी वस्तु नव्हे आप्तज्ञानधर्मानें (Bless) ही देव म्हणतां येईल.

हा तीन वस्तु एकरूपी असतात, हे सिद्ध करण्याचे हे स्थल नव्हे असो, हे सध्दिके नदत्तरूप परमेत्माचे आहे व सत्=चित्=मानद् हे रूप परमेश्वरचे आहे हे आपल्याला 'प्रपचनाने किंवा युद्धाने किंवा अभ्यसनाने सिद्ध करिता येत नाही' परोक्षतः हे आपल्यास कळतें पण आपण केवलस्वरूप होऊं, निर्बिम्ब होऊं, मूलरूप होऊं, तेव्हा स्वानुभवानें कळेल' असें भूति सांगू मात्र धरते हे सामर्थ्य तिला आहे म्हणून ही ती अपौरुषेय आहे, हे निरासे पण हे गृहीत धरून मात्र आपले सर्व व्यवहार चालतात, हे समजून घेतलें तर मात्र परविद्येचे परोक्षज्ञान होईल, असें मला धुवसावेसें वाटलें म्हणून तें येथें सुचविलें आहे असो, हा पद्धतीला अनिन्वायपद्धति (Transcendental Logic) व या तत्त्वज्ञानाला अद्वैतविद्या (Transcendental Philosophy) म्हणतात

५ शौनकप्रश्नारा अगिरा ऋषीने उत्तर दिलें परा आणि अपरा विद्या जाणून घेणेच्या आद्वैत अपरविद्येतक परविद्येचें अभ्यसन व ज्ञान झालें म्हणजे तत्त्वज्ञानाची सामोर्षंगता सिद्ध होते पुढसप्रदायाप्रमाणें अपरविद्यें जो ऋग्वेदादि चार वेद व शिक्षावल्पादि सहा अर्गे पांचो सपह होतो, त्या सपहकाडे आचार्यांनी केवळ कामपर दृष्टीनें मात्र पाहिले आहे ऋग्वेदादिवेदांत अनेक शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो, हे आचार्यांस विहित असलेच पाहिजे तथापि कावेदादिकांचा विधिभोग केवळ यज्ञयागादि कर्मे व कर्मांचीं उपनिं याकडे मात्र होत असल्यामुळे ऋग्वेदादि ज्ञान देणांवा बाह्ययासही तत्कालीन रुढीच्या आधारावर अपरविद्येत म्हणजे कर्मशास्त्र-धर्मशास्त्रेंत त्यांचीं घातलें आहे, हे मोटच आहे पण मग असा की, कावेदादि सव सारस्वत कर्म व्याख्यानच करणारे आहे कीं काय ! ज्यानें ऋग्वेदाचें येंदतें वरवर साध अभ्यसन केलें आहे, तो सुद्धा संगित की वेदांत अनेक वेदकालीन आचारांचे ओष प्राप्त झाले आहेत त्याप्रमाणें अनेक शास्त्रावसिद्धतांचाही उल्लेख त्यात आढा आहे इतेंच नव्हे पण ज्याला जाणून लक्ष्मण ' परविद्या ' असें म्हणू ते परब्रह्मनिष्पन्न अनेक सिद्धत हा ' अपर ' विद्येंत गोविलेल्या ऋग्वेदसहितेंत आढळतात तेव्हा मला पाटनें कीं ऋग्वेदप्रवेदांचेकीं कर्मकांडाचा मात्र भाग आपाचोर्णी आपल्या विचारांत घेतला व तो मुमुक्षूने हेच आहे, असें समजावें, हे संगितल हे ही सच टाक आहे. आतां ऋग्वेदादि अपरविद्येत कर्मकांडाशिवाय ज्ञानाचाही भाग मात्र घेतो, भूमील, इतिहास चरित्रवर्णन सामाजिक चालीरिति, लढायांचें वर्णन इत्यादि अनेक टंक व अनेक शास्त्रीय गोष्टींचा अंतर्भाव होतो त्याचें काय कडावयाचें ! मला श्रुतीचें व आचार्यांचें मनोगत असे दिसतें कीं या ज्ञानाचा ही अंतर्भाव अपरविद्येत करावा पण सामान्यतः स्वार्थी कर्म ' अपर (कर्मावतीचें) आहे असें धोरुष्ण म्हणतात, म्हणून स्वार्थी वैदिक कर्मसुद्धा त्याच आहे, असें झालें आचार्य ही म्हणतात की कर्मवर (त्यांनीं जेथे जेथे वैदिककर्मांचा उल्लेख केला आहे, तेथें तेथ कर्म म्हणजे स्वार्थी कर्म असाच अर्थ घेतला आहे, अशी मला समजून आहे असो,) अपर विद्या हेच म्हणजे त्याच आहे, हे ही म्हणणें जडैतसिद्धतांच्या पद्धतीला अनसह्यच आहे पण याचा असा मात्र अर्थ नव्हे कीं मुमुक्षूनें वैदिक किंवा व्यावहारिक स्वार्थी कर्माचा जसा त्याच कर्मे विहित आहे त्याचप्रमाणें ' लोकहितकारी ' कर्मांचा ही त्याच करावा याच न्यायानें ' व्यवहारस्थितांत आणणारे जें विषय, त्याचे स्वरूपवर्णन

करणाच्या शास्त्रांचा ही सर्वांगी-सुसुक्ष्म प सुसुक्ष्म या उभयतांनी-उभय करता ' असे
 ही व्याचार्यांनी कीर्तित परमाधीन प आपहाने म्हणून आहे असे मला ठाऊक
 नाही पण आलीकडील पांच सदाश्री सर्वांच्या आमच्या मादान कालात अपरविद्येने
 सांगितल्या शास्त्रीयासदांतीचा व विहित केलेल्या कर्मांचा त्यास झाला व चमत्कार
 असा झाला कीं जित्ज्ञानविद्यानाच्या अप्यापनाला व अप्यपनाचा निवत ह्या जगतां
 शरीर परमात्मज्ञान किंवा परविद्या ही औदासिन्याच्या उप्पत्तेनें कापून घेता !
 आणि शुद्ध शब्द उच्च कल्पान्या कौट्याचे मात्र साहाय्य झाले असते,
 ज्या दिवशीं मन्वेक फविकुलोलन्न यामुद्रासि परविद्येची सरी गोडी लागेल,
 'पादिवशीं या विद्येची घोळणी व ठरलेल्या कोट्या व ठरलेले शब्द कापणाची
 पद्धति गाईनी होऊन जाईल आणि अपरविद्येत जनमंत होणाऱ्या शास्त्रातील
 सामान्य सिद्धांतचें ज्ञानविज्ञान शान्वासेराज परविद्येचे अप्यपनही यथानीय होणार
 नाही हें समजेल अशी मला पूण सात्री आहे

सात्री, अपरविद्येत विद्येतील दुर्बाराशय परतचा उल्लेख करून 'पांची परवस्था
 लावणाऱ्या शास्त्रांचा आणि जीवांचे व्यक्ति व समाजही ऐहिक व स्वर्गिय सुख
 देऊन कल्पण करणाऱ्या कलांचा जतनाप होतो या शास्त्रकलांच्या जग्याताने
 जीवियाला सुख होते, त्यामार्गे जित्यामित्यविद्येकार्ये, वैराग्याचे, मन कल्पनाचे व
 मोक्षाचे चीन रूपमार्गाने कां होईना पण वेरले जाते याचवेळीं सत्त्वज्ञानाची इच्छा
 जागत होते आणि शोनक अविरताकडे गेला अर्जून श्रीकृष्णाला शरण गला, त्या
 सारखे सुज्ञान पुरवडी सद्गुरूला शरण जाताने आणि महाज्ञानविद्यानाचा लाभ करून
 घेताने यामार्गे मूर्खता महाविद्येचा अधिकार प्राप्त करून देणारे जे साधनच
 सदप त्याचा लाभ शाहण्या जीवाला कर्माने प्राप्त होणाऱ्या कलांची अनित्यता पाहून
 व स्वयंदराशाहाने 'या अनित्यतेचीं कायकारणे शोधूनपत्तर आशेआर होतो
 कलाची अनित्यता पाहून वैराग्य उत्पन्न होत, त्याचवेळीं शास्त्रज्ञान असेल तर, फल
 उत्पन्न असत तरी कायसुखाने किंवा निपयोपयोगाने जीवाला स्वतंत्र सुखयासि कां
 होत नाही याची कायकारणपारिका समजेल तर, चट्चनेन प्राप्त झालेले वैराग्य
 वाचमचे राहिले अमशानवेराग्यापमार्गे दसो दिवशातें नाहींतें होणार नाहीं अशीच
 मन कल्पनादिंकांची गोष्ट आहे विवेक वैराग्य इत्यादि ही मोहाभूमिका तयार करणां
 साधने आहेत; पण 'पांचा अधिगम शास्त्रसुद्धातीनें व्हावा अशी इच्छा असले तर
 विश्वासासि व कर्मशास्त्रांचे सिद्धांत आपल्यात राशीगम समजते वाहिनैत स्वार्थीकप
 सुद्धा 'यक करणाला व स्वभोग्यामक माय कम हेपदि विकार कां व कते उत्पन्न
 करिते येनामककर्मनि इतरचिं कल्याण होऊन येमवृत्ति कशी व कां दांते व
 आपल्या मनाला श्रेष्ठ आणि ज्ञान्यामी सरकार कसे व कां होताने, हें पूर्ण समजून
 निश्चय होणाला अपरविद्येचा शास्त्राची अत्यंत आरथ्यकरता आहे व मासाठीच
 वेदितप अर्ण वद सपरव्यणकारी, सुतीनें उपयोगिले आहे याचा सकार व
 सानुभव विचार माझे देशांधव करीत आतां अपरविद्येचें ज्ञान जीवास उपयोगालक
 व मनधर्त घालीत अशी प्रामाणिक मीति कांहीं आपायास व किन्वेक साधनांक
 वागने व हें वागण कांहीं अर्धी समुक्तिक आहे हें मी जाणतीं पण कधीं कांहीं दुष्-
 पयोग होत नसून अपरविद्येचा कडिपार घालनें हें योग्य नसे असते

५ सहाय्या मर्यादा ' अक्षर ' स्वरूपाचें वर्णन आहे ' अक्षर ' (मूल) हें दृश्य, वास्तु, कार्यकारणामक, अद्वितीय आणि श्रेयस्वित्याहून निराळें म्हणजे विलक्षण आहे, सेंद्रिय व सावयव जीवसृष्टीहून निराळे आहे, म्हणून ते कालस्थला नीत, अपरिच्छिन्न, सर्वनियामक अविकारास व अविकार्य असून पुन चरा चर दिव्याचें अधिष्ठान आहे, असें महात्मे वर्णन श्रुति करते अतें वर्णन करणे एक सुतीळा माथ शक्य आहे आपण जीव हे देवकाल, परिस्थिति इत्यादि-पानों परिच्छिन्न म्हणजे मर्यादित झालें आहों, म्हणून आपल्यास अपरिच्छिन्न व निरुपाधिक महारस्वरूपाचें वर्णन करितां यावयाचें नाही हें लघट आहे पद्म की, मनो बुद्धीस व इन्द्रियांस अगोचर असणाऱ्या जीवस्वरूपाचें वर्णन आपल्यास आपल्या ज्ञानसाधनातीं करितां पतें काय ! इन्द्रियाच्या द्वारे जीववास वस्तुचें सामान्य व विशेष ज्ञान घ्यावून कतिदां येईल, परंतु ज्या जीवाच्या आश्रयानें सव इन्द्रियें कामें करतात किंवा सर्व इन्द्रिये ज्याची केवळ हस्तकमाथ आहेत त्या आश्रयदात्या व नियामक जीवस्वरूपाचें ज्ञान इन्द्रियास मिळवितां येणे शक्य नाही की गोष्ट जीवाची तीन महत्त्वाची आहे म्हणून महत्त्वविषयक ज्ञान मत्पलत न देणारी श्रुति परीक्षारतने (कधीं दृष्टातनें, कधीं व्यजननें, कधीं लक्षणनें आणि कधींतिर निषेधामक लक्षणानें) देऊ शकते, तें सुद्धां मूलमसादाने होय महत्त्वगत प्रमाणें मूलज्ञानही अगोचर व अजल आहे आणि म्हणून ते अगोचर्ये आहे असें हें मूल अव्यय (निय, अविकारी आणि अविकार्यस्वरूपाचें राष्ट्रणों) असूनही भूतमात्राच्या उत्तरतिथितिलयाचें कारण आहे, असे श्रुति म्हणते येथें मूल कोणत्या पद्धतीनें कारण आहे हा वाद उपज होतो श्रीमन्मध्वाचार्य म्हणतात की विष्णुनामक मूल भूतमात्राचे निमित्तकारण मात्र आहे कोणतीही कारण निमित्तरूपी असो किंवा उपादानरूपी असो त्यामध्य अवस्थानर किंवा रूपतर झालेंच पाहिजे श्रीमन्मध्वाचार्य म्हणतात की, निमित्तकारण असूनही मूल स्वरूपा विचार पावन नाही हा मन्वाचा महिमा आहे तसेंच, विद्याच्या उत्तरवादिकांच निमित्त आणि उपादान कारण ब्रह्मदेवरूपी मूल आहे, असें श्रीमद्रामानुजाचार्य म्हणतात म्हणून त्यासही बरील चमत्काराच्या आश्रय प्याषा लागतो श्रीमद्वत्सुभा चार्य हेही कांहींसिं पाप मार्गाचें अनुसरण करतात आतां चमत्काराची सृष्टि विषमा-विद्वद् किंवा म्यायनिपदाविरुद्ध कल्पनेची, सांक्ष्य्यता येतली म्हणजे कारणमाथा उलगाडा एका प्रकारे होतो हें भीष्म आहे पण तत्त्वज्ञानाच्या साम्राज्यांत चमत्काराला अपकाथ देणें म्हणजे तत्त्वज्ञानाच्या पथ (पथ) सोडून देण्यासारखे आहे आपण या उप निषयामध्ये अशी एक पताका घेऊन निघालें आहों की तिच्चावर 'एक पक्षुचें ज्ञान झाल असतां सर्व पक्षुच ज्ञान होईल,' असा मंत्र लिहिलेला आहे येथें ज्ञानमूलक विचार आहे केवळ चमत्कारमूलक किंवा श्रद्धा किंवा श्रद्धामूलक श्रय नाही म्हणून आचाऱ्यानी श्रुतिसाहाय्यानें विवर्तनादचा स्वीकार केला आहे ते म्हणनात की, मूल हें स्वरूपत विफालामध्ये खल्यय आहे तें सृष्टि उत्पन्न करितें, तिचा स्रमाळ करितें किंवा तिचा लय करितें, हा जो आपल्यांस अनुभव येतोला दिसतो, तो सच नाही हा अनुभव निष्पत्ता आहे महत्त्वाचा अधिष्ठानावर आणि महत्त्वाचा सत्तेनें विभोस्तत्त्वादि कार्ये घडून येतातसें दिसत, हा महत्त्वाच शुद्ध आरोप

आहे हा आरोप कसा होतो व कां होतो ! यानें दिग्दर्शन मीं या उपनिषदका-
शांत अनेक वेळ वेळ आहे त्याला अनुभवाचें, युक्तचें आणि श्रुतीचें साहाय्य आहे.
अतो, मला आतां इतिच म्हणावयाचें आहे कीं, 'अव्यय' आणि 'मृतगोवि' ।
या दोन पदांच्या मर्यातीत वास्तवतः दिसणारा सव्य दिवर्तवादाच्या पूर्ण अस्तार
करितो या वादाचा पक्ष स्वीकारला म्हणजे 'चमत्कार' वळवलेला आचार्य
लागत नाही आणि ज्ञानपरचरेंचें कार्य विवर्तवादाच्या योपानें पूर्णपूर्णे
सिद्धीस आतें महाविद्वान् सुस्पाना मान श्रवण, भजन ध्यानानें स्वरूपसाक्षात्कार
होऊन माह्र हें अव्यय आहे, हें सत्य त्यांच्या निभयात्मक सुद्धीच्या कक्षेंत प्रविष्ट
होतें आणि व्यपहरावार्ती ज्या मृगीला आपण परब्रह्मचें कार्य म्हणून समजत होतो
तो केवळ परमार्थदृष्टीनें आभास आहे, असें ही ज्ञान होते हेंच "धोर्ध्वि परिदशनं"
श्लो. मस्यार्थ स्वरूपलक्षण मागे अनेक वेळ आहें आहे तेव्हां त्याचा विचार मीं येथे
करित नाहीं

सातव्या मंत्रांत तीन दृष्टांत दिले आहेत पहिला कोव्याचा, दुसरा पृथ्वीचा आणि
तिसरा मनुष्यजीवाचा. हे ते तीन दृष्टांत होत विवर्तनांत मी सांगितलेच आहे कीं,
उपादानकारण अथवा निमित्तकारण यांच्या अभावा पदायांची उत्पत्ति होऊ शकते
कोव्याच्या दृष्टांतांत बाह्य उपादान नसूनही कोव्या आपल्या स्वतःच्या शरीरामधून
एक तन्मूचें जोडें निर्माण करितो तसेंच पृथ्वीमधून अन्नत प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न
होतांना निमित्तकारणाची अपेक्षा असत नाही आणि जीवाच्या उदाहरणांत निमित्त-
कारण किंवा उपादानकारण नसतांही केवळ मूर्च्छ इत्यादिकांची उत्पत्ति होते या दृष्टां-
तांचा विचार करिताना ही उदाहरणे समजुतीसाठीं मात्र श्रुतीनें घेतलीं आहेत, हें
केव्हाही विसरतां उपयोगी नाही कदाचित् वर्तमानकाळीं अथवा भविष्यकाळीं शोभाक
माह्र सिद्ध कष्ट शकतील कीं, त्या निव्दो दृष्टांतांत दोही कारणांचें वास्तव्य असतें.
म्हणू तो नाहीं म्हणू केवळ शोभाची व साधकाची समजून पदाची, एवढ्याच आहे.
कुलाळ घट निर्माण करतांना आपल्याहून भिन्न असणाऱ्या मृत्तिकादिकांचा स्वीकार
करितो आणि घट उत्पन्न करितो येथें मृत्तिकादि हें उपादान आणि पदकार
(कुलाळ) हें निमित्तकारण असतें अशा प्रकार कोव्याच्या दृष्टांत दिसत नाहीं
याचप्रमाणे पृथ्वीच्या दृष्टांतांत निमित्त आणि उपादान यांचा पक्ष लागत नाही हा
मुद्याचा माग आहे आणि तो हें सिद्ध करितो कीं सर्वज्ञ आणि सर्वशक्ति परमेश्वर उपादा-
नाच्या अभावा व निमित्ताच्या म्हणजे प्रयोजनाच्या अभावा ही श्रुति उत्पन्न करितो.

वर पाहिले असतां या दृष्टांतांचें एवढेंच कार्य आहे, जसें दिसतें पण थोडसा जास्त
विचार केल्या असतां तात्त्विक मीनासेमध्यें जे तीन पथ निघाय झाले आहेत त्यांचि
दीज या दृष्टांतांत श्रुतीनें गर्भित केले आहे, जसें मला यादतें आत्मवाद (Creation
Theory) परिणामवाद (Evolution-Theory) आणि विवर्तवाद (Illusion-Theory)
असे तीन वाद प्रचारांत आहेत परमेश्वरानें मरुतीच्या द्वारे केव्हां तरी सृष्टि उत्पन्न
केली, असें आरम्भायाचें म्हणणें आहे वेधे मरुति हें उपादान, परमेश्वर निमित्त
आणि सृष्टि हें कार्य अशी त्रयी सिद्ध होते परमेश्वर सत्य व नित्य, मरुति एतत् व नित्य
जाणि सृष्टि ही सत्य व नित्य आहे जसें या वादाचें म्हणणें आहे. प्रकृति आणि पर-
मेश्वर हीं उभयतां नित्य मानित्ती तर परमेश्वराच्या सर्वव्यापित्वाचा साध होतो म्हणून

व आकारकालादि अमूर्तवस्तुचा अवयवांत प्रकृतीत करावयाचा किंवा परमेश्वरी स्वरूपात करावयाचा किंवा कालस्थलादि स्वतंत्र वस्तु पदार्थ आहेत असे म्हणावयाचे । या प्रभाचा सधे उल्लेख होत नाही म्हणून, शिवाय अमूर्त प्रकृतीशी (मूल प्रकृति अव्यक्त असते हे सर्व, पण व्याक्त ह्मण्याची तिची योग्यता आहे म्हणून तिला मूर्त असे मी म्हणले आहे) वसा संयोग होऊ शकतो, हेही समजत नाही म्हणूनच, आत्म-वादाचा त्याग करून तत्त्वज्ञान्यांनी काहीं धुर्तीच्या आधारे परिणामवादाचा स्वीकार केला या वादांत परमेश्वराचे शरीर हे जड आणि जीव यांच्या एकत्र स्थितिने घडते, जीव आणि जड हे परमेश्वराच्या शरीराचे दोन प्रकार आहेत, जीवह्मणानें सर्व जीवसृष्टि आणि जडसृष्टि परमेश्वराच्या शरीरांत असते आणि सर्वनियामक परमेश्वराच्या सत्त्वानें त्याच्या शरीरांत असलेली अव्यक्त बीजे जीवसृष्टिह्मणानें आणि जडसृष्टिह्मणाने परिणत होतात असे म्हणले आहे अर्थातच उत्पत्तीचा प्रश्न येथे नष्ट होतो व संयोगाची अदृश्य ही नाईसा होते तथापि धुर्ताने म्हा हे अक्षर आहे, एकरस आहे, एकरस आहे असे कठोरानें म्हणले आहे या म्हणण्याची सार्थकता परिणाम वादानें सिद्ध होत नाही म्हणून हे जे सर्व दृश्य विन्न आहे, ते समाम्बव आहे, अमूर्त उत्पन्न झालेल्या अज्ञानाचा हा विलास आहे, परमार्थ जग सत्य नाही, सर्व सत्य, असत् म्हणजे मिथ्या आहे, एक मध्य मात्र सत्य आहे, असे विवर्तवाद सिद्ध करितो. या वादानें सर्व प्रभांचा उल्लेख होतो, असे मला वाटते पण या सर्व गोष्टींचा विचार मी श्रीमद्भागवतज्ञानिया उपसहारांत माझ्या मतानें केला आहे येथे या तिन्ही वादांचे अवतरण वाण्याला धुर्तानें सातत्या भ्रात दिलेले दृष्टांत कारण पडतात, इतकेंच कायतें बौध्द्याचा दृष्टांत आत्मवादाचा उद्बोध करितो शरीर हे उपादान, कीर्त हा निमित्तकारण व उत्पन्न केलेले जाते, हे त्याचे कार्य होय पृथ्वीचा दृष्टांत परिणामवाद स्पष्ट करितो पृथ्वीचे शरीरांत चराचर सृष्टीची बीजे आहेत तेथें सानेज पदार्थ आहेत पनस्पतिसृष्टीची व जीवसृष्टीची बीजे तेथें आहेत आणि पृथ्वी हे ज्याचे शरीर तो विश्वासा ह्या बीजास परिणत करितो असे हा दृष्टांत सुधारितो शेवटी, मनुष्यजीवाचा दृष्टांत विवर्तवादाचे अवतरण करितो कार्यकारणाधि स्वरूप एक असतें, स्वकायकाचा मात्र तेथें विशेष असतो, असें सर्व शास्त्रांचें सांगणें आहे. पण जीव हा अनेक जीवांस जन्म देतो, त्याच प्रमाण नर, केरा, होम इत्यादि वस्तु निर्जीव-वस्तु शरीराशीं सयुक्त आहेत तो पर्यंत सजीव-असण्याच्या वितरश पदार्थातही उत्पन्न करितो म्हणजे एकरूपी कारणामुन भिन्नरूपी कार्य उत्पन्न होतें शास्त्र मतानें असें झेणें शक्य नाही म्हणून हा सर्व धम आहे, अल हा दृष्टांत सुचवितो असे मला वाटतें याचा विचार म्हा जन करीत, अशी प्रार्थना करून हे दृष्टांतप्रकरण येथें सारवितो

३ पुढें सृष्टीचा उपविन्नम आठव्या व नवव्या मंत्रांत सांगितला आहे ज्ञानरूप म्हाला ज्ञानीपयाचे स्वरूप होतें तेव्ही त्याला शक्यप्रमाण हें नार मात होतें मी झाली आहे, असें भात व्यपहारकार्यां माय वादवाचें पूर्ण अन्धक अक्षर दृष्ट म्हाक झालेसें वाटूं लागले, त्याचपार ज्ञानीपणाचा आरोप झाला, कीं होयाची (ज्ञान विवयाची, इद्रमवयाची) आरस्थकना उत्पन्न होते मला ज्ञान आहे असें म्हणल्या शरीर कर्तारें ज्ञान व असा प्रश्न उत्पन्न होतो आणि त्याचें उत्तर म्हणून होच वस्तु

आविष्कृत होते हा क्षेत्र वस्तु भागल्या मग्नत 'मग्न' या नांवाने सद्योपिद्धी आहे प्रथमतः अन्न जन्मकरिधतीत असते त्याला मूलमरुति असेही म्हणार्थ शक्य महा स्थूलद्रव्यात आल म्हणजे त्याला हिरण्यगर्भ म्हणतात हिरण्यगर्भ हा सर्व कायकारणांचा ज्ञानक्रियासार्कीचा, माण आहे हिरण्यगर्भ आणि जन्मसृष्टि ही जन्माची मूलक आहे हिरण्यगर्भ सर्वात आणि सर्वशक्ति आहे अल्पकसृष्टि हिरण्यगर्भाच्या ज्ञानाचा विषय आहे आणि त्याच्या कर्मांचे क्षेत्र आहे यामुळे अल्पकप्रकृति, हिरण्यगर्भ आणि महाराजल अशी त्रयी होते आणि हीच सृष्टीच्या विव्हासाला कारण होते या सृष्टीचा अर्थ 'विराट मूल' होय अतः कारणसृष्टीचा विस्तार आणि पंचमहाभूतात्मनःसृष्टीचा विस्तार जस विव्हासाचे दोन प्रवाह उत्तरीतर स्थूल होत जातात आता, अतःवाह विव्हासाचे मूल विकास मानवी शास्त्रांच्या साहाय्याने आणि महापुरुषांच्या कल्पना प्रतिभेने उत्पन्नता येण्यासारखा आहे याचा अपौरुषेय सृष्टीचा अपौरुषेय असण्याचे कारण नाही हे वेध नमूद करण्याचे कारण आहे ते असे अनेक उपनिषदांतील सृष्टिमहात्मे घेतली तर त्यात सामान्यतः एकाचपदा आहे असे दिसत नाही याचा अर्थ मला असा दिसतो की वेदोवेदी उपनिषदपुणान्तर्गत ज जे महर्षि होऊन गेले, त्यांनी आपल्या कल्पनाप्रतिभेच्या प गभीर अनुभवाच्या जोराने जे काही सिद्धांत प्रचलित केले, त्यांचा निश्चय अपौरुषेयसृष्टीत त्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला आहे त्याच हे सृष्टिचर्चन परमार्थतः तत्त्वस्वरूपाचे नव्हे तत्त्वज्ञान सांगणारी श्रुति शास्त्रगम्यज्ञानाच्या साहाय्यात वेदांही शिराव्याची नाही किंवेक उपनिषदांत तत्त्वज्ञानात हा प्रवेश केला आहे असे दिसते तसे श्रुतीत हे मानवी सिद्धांत अभ्युपेत करून त्यांचे अपरार्थतः सिद्ध केले आहे, हाचैव समगावभावे। असा सृष्टिवादाची व्याख्यात करित्क करायचे नाही म्हणून यात यथैव रजा देतो

८ पहिल्या मुंडकाच्या दुसऱ्या संज्ञात कर्माने उत्पन्न झालेल्या सृष्टीतील भोगांचे आणि त्यात आणि नित्यस्वरूपाचे इच्छेचे अमयादत्त पहिल्या अकरा मंत्रात सांगितले आहे या वर्णनात सत्साराचे नि सारत्व, वेदविहित कर्मे फलक्षणे कडे असता त्या पासून प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गदुसाचे ह्यणमगुत्व, वेदक महत्ज्ञानशून्य निष्कामकमाचे कालमगुत्व यांचाही निर्देश झाला आहे या वर्णनावरून सर्व महाराजे विषयभोग आणि त्यात मिष्ट्याची ह्यस, दु सकारक आहेत असे समजते आणि त्याला अनुभवाचा दुनेरा मित्रता, जीवप्रस्त होते, त्याला नि सार सत्साराचा शेट केले आणि तो नित्य वस्तूचे प्रतिपादन करणाऱ्या श्रोत्रिय महानिष्ठ मुकुला लन, मन धनपूर्वक शरण जातो धारण त्याला नित्य वस्तु हवा असते जीव नित्य आहे म्हणून त्याला नित्य स्वरूपाचा तीव्र आकांक्षा आहे या आकांक्षेच्या तृतीयादी तो मुकुला शरण जातो यारा आणि तेरा मंत्रात महत्ज्ञान मित्रविषाच्या पुरुषाची योग्यता करी असता हे सांगून अभिकारी मुकुलें शिष्यावर द्या का व करी करावी हे ही सांगितले आहे मला यथे जास्त काही सांगायचे नाही इतकेच म्हणावयाचे आहे की, कोणत्याही विषयाच्या अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला विश्व, वैराग्य, इन्द्रियनिष्ठ आणि इष्ट विषय ज्ञान करून घेण्याची तीव्र उत्कंठा या गोष्टी अशक्य पाहिजेत सत्यासत्य कोटसत्त्वाचे सामर्थ्य, साध्यवहणाची तीव्र उत्कंठा, सत्येतर विषयांचा तीव्र तिरस्कार

आणि सत्यनिष्ठा हे गुण अशी अज्ञातील तरफ त्या त्या विद्येचा अभ्यास करितां येईल. श्रोत्रिय मनुनिष्ठ गुरूची वृत्ति दुपेने आर्द्र होणारी असल्यामुळे दयापनत्वाचे ते ही मोहानुर शिष्याला सत्यवस्तूचा यथार्थ बोध करितात आणि त्याला मुक्तीचा मार्ग दाखवून देतात.

१ दुसऱ्या मुण्डकाच्या पहिल्या सडांत मायोपार्थिक मूल्याचे सापेक्ष सत्यत्वाला आराम आहे यावरून श्रुतीचा अभिप्राय जीवास परब्रह्माकडे न्यायवाचा आहे, असे दिसेल. अग्नीचा दृशात विषयाची समजूत स्वच्छरीनीने पाडितो, यांत शंका नाही. अज्ञानब्रह्मापासून अनेक स्वरूपांचे चैतन्यात्मक जीव वसे निर्माण होतात, अपरिच्छिन्न तच्चिदानंदापासून परिच्छिन्न जीव वसा निर्माण होतो, निरवयवापासून सावयवाची उत्पत्ति करावी ! मायोशाचा मायादास जसा होतो, इत्यादि उल्कांतिकथने हें अग्नि आणि स्फुलिंग या समर्पक दृशांताने फार उत्तमरीतीने समजते परंतु स्वप्नकला नित्यवय, एकरस, अनाद्यतन, प्राणशून्य, मन शून्य, उपाधिशून्य, स्वविलक्षण आणि सर्वोपर आहे. हें स्वरूपलक्षण निषेधात्मक आहे असे लक्षण वरणे मात्र श्रुतीला शक्य आहे सर्व दृश्याचा निरास वरून सर्व दर्शनसाधनांसाठी निरास करावयाचा आणि मग स्वरूपाचा अनुभव घ्यावयाचा, हा उपदेश करणे, इतक्यापर्यंत मात्र श्रुतीची मजल जाणार, या पटीवरुडे त्या विचारीला जातां येत नह्यां अशी जर अपौरुषेय असणाऱ्या परविद्येची कथा, तर अज्ञान, सशय आणि विपरितभासना इत्यादि मनोवृत्तीनीं यद् झालेल्या जीवाला मग समजत नाही, यांत काय आश्चर्य आहे ! अस्तो, या उपाधी गुरूच्या उपदेशानें नार्होशा होतील, पण गुरूला मुद्दा 'मग हें' असे निर्दिष्ट करितां यावयाचें नाही गुरूपदेशाने झालेले श्रवण अज्ञान नार्हति करील दृश्य निभाच्या पलीकडे दृश्यविलक्षण मग्नवस्तु अस्तु ती सर्वांचा आधार आहे आणि तीच सवधि नियमन करितें, तीच वस्तु ज्ञानाचें स्वरूप आणि आनंदाचें निधान आहे, हें ज्ञान गुरूमुखांनें झालें, म्हणजे अज्ञान जाहीस झालें याच उपदेशाच्या मन्तानें अत कर्णांतिल सर्व सशय दितलून जातान. परब्रह्माचे ठिकाणीं पूर्णभावासहित मक्तीचा अनुद्रेक होतो, आणि शेवटी ध्यानाच्या साहाय्यानें तीच ब्रह्म आहे असें ज्ञानविज्ञान होऊन विपरितभासाचा निरास होतो याप्रमाणें अज्ञान आणि तज्याच सशयदि सर्वांचा ध्वस्त गुरूपदिष्टवस्तूच्या मदनध्यानानें होतो. ही वस्तु हा परविद्येचा विषय आहे आणि ही वस्तु कळली म्हणजे सर्व सृष्टीवस्तूंचें सामान्य आणि विशेष ज्ञान होतें

हा ज्ञानमार्ग होय तत्त्वज्ञान तें हें हें सर्व शाखांच्या पलीकडचे आहे या ज्ञानानें जीवाला मोक्ष मिळतो, पण हें सर्व अनुभवानें समजून घ्यावयाचें आहे भूमिनिष्ठ ज्ञानाला स्वानुभवानें विज्ञानस्वरूप देऊन दृश्यविलक्षण मग्नस्वरूप मात वरून देण्याची योग्यता आपल्या शुद्धचेतन्याला आपून देणें, हें आपल्या शुद्धबुद्धीनें होतें. एवच बुद्धीला मलीन करणारी अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे मग्नरूप आविर्भूत होते.

१० परविद्येच्या सत्तेची ही मर्यादा आहे. त्याच्या अलीकडे शवलनज्ञाने सामान्य आहे हें साधनरूप म्हणजे श्रीमद्रामानुजचि मग्न होय याच्या अन्वेषकांसाठीं या सर्व दृश्य सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति, लयादि कार्ये होतात प्रथम हिरण्यवर्ग, नंतर विराट्स्वरूप

स्थापुं प्रजोषति कारणे अभिपर्जन्यादि आतिर्पचव, कृतेवादि वेद, यज्ञसामपी, कर्माम्भुन सर्व देव आणि सर्व इन्द्रिये, यज्ञ कारणे जीव, त्यांत अन्नप अन्नग्राहि मनोयोग्यतो, अवस्थ अन्नग्राहें विषय-विज्ञान-सामर्थ्ये, इन्द्रिये, विषय आणि विषय-विज्ञान व जड-सृष्टि हीं क्रमानें आविर्भूत होतात. कारण, प्रथमतः जगत्सृष्टि निर्माण करण्याचा स्वल्प पूर्वकल्पाच्या अनुसारांनं कारणे परमेश्वर, त्याचें स्थूल, -पण जीवाच्या दृष्टीनं अल्पा सूक्ष्म-विष्णु स्वरूप उत्पादक, अग्नि, वेद, यज्ञ, यज्ञकर्ता जीव, त्याचे बाह्यज्ञान आणि जड सृष्टि ह्या क्रमानें शब्दरूप आगमय स्वतः हें विश्व नव्ण राह्णें आणि काहीं पालानंतर सर्व विषयाचा उपसहार करिते. सूर्यविकासिनी कमळ सूर्योत्पत्तीनंतर विकसित होऊन सूर्यस्तापयेत सूर्याच्या गत्यनुसार आरण स्वतः वस्तुत्पाकार करिते आणि सायंकाळीं निमीलित होतें अथवा मिटून राह्णें. पण पुन्हां सूर्योदय झाला म्हणजे पूर्व दिशांचा कमळ अभ्याह्न चालविते, त्यानमाणें पूर्वकल्पातील कार्यकारणांनीं नियमित सृष्टिन्या कार्णी शब्दरूप आविर्भूत झाले म्हणजे सृष्टीच्या विकसनाला प्रारंभ होतो, त्याचा काहीं काळपर्यंत विस्तार होतो, नंतर संकोचनाला प्रारंभ होऊन प्रलयनाली हें सृष्टिकमळ अव्यक्त स्वरूपांत लीन होतें आणि पुनः यथाकार्णी विकसित होतें हा संकोचविकासाचा क्रम अनाद्यतन आहे आणि हा शब्दरूपाच्या सत्तेनं अनन्त-काळपर्यंत असाच चालवयाचा आहे हा आचार्य म्हणतात किंवा प्रो० चण्णन म्हणतात, त्याप्रमाणें गंगागदीच्या मध्य ओघासारखा गत्य आहे, वेगळीं व्यवहार-सृष्टीचा अपरसृष्टीनं आगम अनुभव येत असतो, तेव्हां आपल्यास या प्रवाहाचें अनुभवन स्पष्ट दिसतें पण परविद्येचा अधिगम झाला म्हणजे या ओघाची ज्ञानीजीवाचा सवध गुदतो आणि जीव स्वरूपाळा जाऊन मिळतो पण जोपर्यंत परविद्येचा उदय झाला नाहीं तोपर्यंत हा सृष्टीचा क्रम अनाद्यतनच रहावयाचा असतो.

असे, याम्नाये अपरविद्येनं सृष्टीमर्थं व्यवहारकर्तृनां मात्र सत्य असणाऱ्या शास्त्रांचा अधिगम होऊन तीं तीं शास्त्रे जीवाची सत्ताखाच्या व्यवहारातील सौख्य देणारी होतात पण ते सौख्य अदित्य आहे, सौख्यविषयही कालभंगुर आहेत, असे ज्ञान निष्कामवर्नाच्या साहाय्यानें उत्पन्न होणाऱ्या सुखाला संकट करिते आणि जीवाला मुक्तिमार्गाकडे जाण्याची प्रेरणा करिते एवच हीं शास्त्रे परविद्येच्या अगमून असताना, त्याप्रमाणें चातील विषयही मज्ञाच्या अगमून असतात म्हणजे मज्ञाज्ञानामर्थं अथवा परविद्येमर्थं सर्व शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो आणि एक व अद्वितीय मज्ञा सर्वत्र एकरातेनं नंदत आहे, जसें ज्ञानवितान होऊन परविद्येनें श्रीवार्थे अज्ञान नष्ट होतें.

११ परविद्येचा विषय श्री परमात्मा त्याचे ज्ञान सद्गुणें उपदिष्ट केलेल्या श्रुतीच्या अर्थश्रवणाने होतें. तसेंच मननानें मज्ञा हेंच दृश्य विश्व आणि त्यातील सामर्थ्ये आहेत असें ज्ञान होतें. आणि शेवटीं त्यानानें आत्मसाक्षात्कार होतो. या सर्व साधनांमून विषयार्थे दिग्दर्शन मार्ग केलें आहे येथें इतकेंच सांगायलायें कीं, इन्द्रियोस जगोचर असणाऱ्या सूक्ष्म मज्ञाचें ज्ञान व ध्यान आकारस्वरूपांनं करणें ज्ञान गुण आहे मज्ञोपासना, दहरोपासना इत्यादि प्या उपासना श्रुतीनं विहित केल्या आहेत त्यांत आकारोपासना स्वथेष्ट आहे. मुमुक्षुजीवाने इतर सर्व विषयांचा त्याग करून आकारोपासनेचा दृढ अवलंब करावा, म्हणजे त्याला साक्षात्कार

होइल जो सर्वज्ञ आणि सर्वेश्या परमात्मा आहे, ज्याचा महिमा मूलोपासासुन सत्य-
लोकपर्यंत प्रतिष्ठित झाला आहे, तोच आपल्या अन्नमय, माणमय, मनोमय, विज्ञा-
नमय आणि आनंदमय कोशाचा नायक असून आपल्या हृदयामध्ये शासन्य करील
आहे, आपला आत्मा आणि परमात्मा एक रूप आहेत असे ओंकारस्वरूपी ध्यानान
दृढ ज्ञानविज्ञान करून घेतले म्हणजे सचिदानंद स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो, मानेचा
समूह विलय होतो, आपण ब्रह्मरूप होतो, सर्वप्रकाशित होतो, आणि 'एकमेवा
द्वितीय' या श्रुतीचा अर्थ-साक्षात्कार होतो

या प्रमाणे धवण, मनन, आणि ध्यान या साधनास ओंकारोपासनेचा आश्रय
मिळाला म्हणजे शुद्ध ब्रह्मस्वरूपाचा आविर्भाव होतो मलीन झालेल्या व त्यामुळे
प्रतिबिंबाचे स्पष्ट चहण न करणाऱ्या किंमतुना विपरीत प्रतिबिंब ग्रहण करणाऱ्या
आदर्शाळा (आराधाला) पासून पुसून स्वच्छ केला म्हणजे आपल्या मुसंबिंबाचे
स्वच्छ प्रतिबिंब पडते आणि आपले स्वरूप आपल्यास समजते त्याप्रमाणे उपासीनी
बलुभित झालेल्या चिचांत उपन्न झालेले दोष आताच सांगितलेल्या एवाम ओंकारो
पासनेने नाहीते केले म्हणजे ते चित्त परमा प्रबिंबाच उत्कृष्ट प्रदर्शन करिते, इतकच
नव्हे, तर आपण स्वतः विषयरूप होऊन स्वल्पमाझात्कार देणे, अस श्रुतीचे सांगण
आहे बुद्धीचा तेंच सिद्ध करिते आणि अनुभव तसेच म्हणतो हे उघड आहे की,
आपली चित्तवृत्ति पूर्वजन्मतोळ सत्कारांनी दुष्ट झाली असल्यामुळे आपला अज्ञकार,
आपले चित्त, आपली बुद्धि, आपले मन आणि आपली इद्रिये हा सव ज्ञान-साधने
बद्धिमुस आणि परिच्छिन्न झालेली असतान त्याप्रमाणेच विषयसुखाचा आशय,
विषयाच ध्यान, विषय प्राप्त करून घेण्याविषयांचा प्रयत्न, विषयांचे पढण इत्यादि
जीवाच्या किपासकिडी यासविषयाचा अस्मिन्वार करण्यामध्ये तत्पर होऊन परिच्छिन्न
झालेल्या असतान सारांगी स्वरूपत सर्वज्ञ आणि सने शक्तिमान् जीवाच सर्वेश्या
मित्त्व नष्ट झालेले होऊन व्यनल्लगत तो अल्पत, अल्पशक्ति आणि परिच्छिन्न झाला
आहे, असे त्यास ध्यात्. हा सव मायेचा सेड आहे माया विषयभोगान उत्पन्न व
पुष्ट होते; षण आत्मज्ञानान नाहीशी होते भोगदृष्टि मायाजनक आहे आभरणी
मायाविनाशी आहे, भोगांचे ध्यान दु सोत्पादक आहे; चित्त-विक्ती आहे आत्मज्ञान
सुतोपादक आणि शक्तिदायक आहे भोगमागने जन्ममरण येते; ज्ञानमागने
ने घटने असा उभयतांमध्ये विवेक आहे

१२ जीवापुढे असे हे दोन माग स्पष्टरीतीने मांडलेले आहेत अतमस होऊन
आत्मज्ञानाचा विचार करायचा निवा बद्धिमुस राहून विषयांचे आणि विषयसुखाचे
चित्तन कापचाच हे टगविर्ण प्रत्येक जीवाचा मत्वेक घेई व मत्वेक स्वर्डी स्थापित
आहे मागाची निवड करून ना घडण करण हे स्वातंत्र्य प्रत्येक जीवाला असते,
अस वटजादि उपनिषदांत सांगितले आहे ने सर्वथा सरे आहे भोगाचा माग एकीकार-
रेत्या पुरुष भोगाधीन होऊन जडस्थितीचे सपादून करितो आणि ज्ञानिकवद्य असणारा
पुरुष आत्मज्ञान करून घेऊन आत्मस्वरूपान जातो, असे एक कडाने सांगणाचा
श्रुती जीवांचे कल्याण करण्याकरिता अवतीण झाल्या आहेत त्यांचा उपदेशा घेण न
येणे हे प्रत्येक जीवाच्या इच्छेचे काम आहे भोगमागने गेळ असता वास्तविक सुख
होऊन क्षणभर देह कल्याण होई. आणि ज्ञानमागने गेळ असता मित्व सुख

प्राप्त होऊन आत्मकल्याण होत. असा उमयतांमध्ये विवेक आहे. आयास म्हणजे थप दोन्हीचडे सारसोच असनात. सौं कल्याण कोणते, हे समजत नाही म्हणून देह-मोगास लागणारे ज्ञानशून्य आयास हे आत्मज्ञान मिळवू इच्छिणाऱ्या विवेकी पुरुषास कल्याण लागणाऱ्या यमादून कमी छदतर नाहीत असे अनुसुही जीव मागेकरत होतो, याचें कारण जावाचें छद्म अज्ञान हे होय

१३ चुभुशत घेणु किंवा मुमुक्षु श्रेष्ठ हा वाद जगाच्या आरम्भापासून अज्ञानापर्यंत चालत आला आहे, व तो जगाच्या अतापर्यंत तक्रार चालत राहिल, यात शका नाही आपले मूळस्वरूप काय ! आपल्यास जें जीवित प्राप्त झालें आहे, याचा हेतु काय ! आणि आपले अंतिम ध्येय कोणतें असाचें, या प्रश्नांसमधानें एकमत होईल तर हा वाद मिटल्याशिवाय राहणार नाही पण 'एकमत होईल तर' हेच अत्यंत अवघड आहे जीवाच्या मूल स्वरूपाविषयी निरानिराच्या धर्मपुरस्तादांत आणि धार्मिकत्व ज्ञानांत कारसे मतवैचित्र्य आढळत नाही सामान्यतः सर्व धार्मिकलोकांशी अशी समजूत आहे की, बुद्ध, चिदपुन परमेश्वरानें आपल्या स्वरूपासुसार जीवाची उत्पत्ति केळी आहे जीव उत्पन्न झाला, किंवा परिणत झाला, किंवा तो स्वरूपान् स्वरूप असून आपण अज्ञानी आहों, अशी त्याला धांति झाली आहे या संघधानें वाद अस्तो, असेल, अतो, पण एववाक्यता ही आहे की तो ईश्वरानें ईश्वरी ज्ञानस्वरूप देऊन निर्माण केला आहे अधार्मिक शास्त्रेचे म्हणताना कीं जावत्स्वरूप हे जड सृष्टीचा एक गुण आहे आणि जड सृष्टि संपल्या बरोबर तोही नाहीसा होईल म्हणजे तात्पर्य हे कीं जडापासून जीव झाला तरी तो ज्ञानरूप आहे, असे याही श्रेण्यास फजूल वरुणें लागणें मागेश, जीवाच्या ज्ञानस्वरूपासमर्धानें मतवैचित्र्य नाही धार्मिक लोकांत ज्ञानस्वरूपापासून ज्ञानी जीव झाला अशी समजूत आहे, आणि अधार्मिक लोकांत अज्ञानी अज्ञानापासून ज्ञानी जीव झाला असें म्हणण्याची पद्धति आहे अज्ञान-स्वरूपासून तद्विरुद्ध ज्ञान, आत्मज्ञान, तारतम्यज्ञान, पुरुषार्थ साध्य करणाऱ्या तीव्र बुद्ध्या, इत्यादि ज्ञानरूपें यशी उत्पन्न झाली किंवा परिणत झाली हे जोपर्यंत भौतिक शास्त्रज्ञास न्याय्यदृष्टपद्धतानें सांगतां यत नाहा, तोपर्यंत ज्ञानशून्य स्थितोत्तून ज्ञान उत्पन्न झालें असेल, अज्ञानापासून सन् झाले असेल, अशी श्रद्धा किंवा असा निश्चय झालें, मानवा सुद्धीच्या कक्षेबाहेरचें काम आहे तेव्हां हा असत्यल सोडून देऊन ज्ञानस्वरूपा परमेश्वरापासून ज्ञानाज्ञानमिथित जाव आणि अज्ञानपूर्ण जड ही उत्पन्न झाली, अस म्हणणारी द्वैतमते येतलीं तरी मनाचें समाधान होत नाही देखींही अनाद्य सांगितलेश अद्वयन दृष्ट उभी राहते पहा की, अज्ञानापासून ज्ञानाची उत्पत्ति होणें अस असम्भवमाय, नई। असाक्य आहे, तसेंच अज्ञानशून्य ज्ञानापासून अज्ञान उत्पन्न होणें ही अशक्य आहे द्वैतवादी म्हणतात की, मरुति (जड आणि जडसामर्थ्य) ही परमेश्वराची शक्ति आहे हे म्हणणें कजल वेळ तर परमेश्वर ज्ञानाज्ञानमिथित आहे, असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो आणि सर्व धर्मग्रंथांतल तत्त्वास हस्ताळ लागतो म्हणून अनुनाच्या अधिप्राथाप्रमाणें धीमच्छकराचाय म्हणतात कीं जीव उत्पन्न झाला नाही, असेच नाही, तर तो परमेश्वराप्रमाणे बुद्धज्ञानस्वरूप आहे मग अज्ञानाचा व्यवस्था काय ! या प्रश्नाला हे अस्वाभाव असे प्रतिबिम्बन करितात कीं, अद्वयिभवन ही सच धांति आहे आणि ही धांति जनादि आहे. जोपर्यंत व्यवहार

चालेल, दृश्य सृष्टि जोपर्यंत निवत राहिल, तोपर्यंत ही भाति वायम राहिल म्हणून स्वरूपांत ही भाति नाही बसून पुढेचाला ही भाति नसते, व्यवहारात निमत झालेल्या परिच्छिन्न जीवाला ही भाति किंवा ही माया व्यवहारकार्ता मात्र असते, तरी त्याला या समजत नाही नात्यर्थे संसारी, जीवाला मायेची ओळख नसते पण शुद्ध मुक्ताची शुद्ध आवड जायत्यरूपाला नित्य आहे त्याला शुद्ध मुक्त हवे असतें व तें तर शुद्ध स्वरूपाचे सत्सारांत मिळत नाही, म्हणून सत्सारातील मुक्त अनित्य, दुःखमूलक, दुःसखरूपी आणि दुःसर्वपसाची आहे, असं पाहून-मुक्त-विषयानें नित्य मुक्त न पावणाऱ्या जीवाला कष्ट लागतें म्हणजे त्यात असें समजतें कीं, सत्सारांत मुक्त पिविले व मिळतें, अते जे वाटात असतें, तें आपल्या ज्ञानाच्या परिच्छिन्नत्वामुळे बाप्त असतें. त्याला समजतें कीं, शुद्ध मुक्ताचें अज्ञान उत्पन्न करणारी आणि अशुद्ध, अनित्य, वास्तु, परिच्छिन्न मुक्ताला शुद्ध मुक्त अस म्हणानवास लावणारी ही माया आहे. साराष्ट्र या पुरुताला मायेचे भात होतें एवच शुद्ध मत्सारात माया नाही, निर्भक्त अज्ञानात माया नाही, तर पूर्वं ज्ञानदाया कष्ट असणाऱ्या जाणाला आपल्या दुःसख्य मुक्ताची, स्वखरूपाची, जाणत्या ज्ञानरूपाची ओळख होऊं लागली म्हणजे माया उत्पन्न होते आणि शुद्ध स्वरूपाचा पण निश्चय झाला म्हणजे ही माया संपते. शिवाच पूर्ण वेदांतो म्हणतात कीं व्यवहारात मुद्धा माया आहे असें म्हणता येत नाही कारण ती नष्ट होते व्यवहारही नष्ट होतो. असो, ही अर्था इतिहास आहे ही जर सृष्टि असेल तर मायेला अनिर्देशनीय (पट्ट बद्धन सांगतां न येणारी) आहे, असें जें विशेषण देतात ते सरे आहे, असें म्हणतां येईल मूळ सिद्धांत हा आहे कीं परमाश्रित जीव आणि मग्न एक आहेत, कारण उभयताही सच्चिदानंदस्वरूप आहेत ज्याप्रमाणे जडाचा अंत केव्हाही धावपाचा नाही, जडाला अवरधांतर प्राप्त होईल पण जडाचे अस्तित्व केव्हाही गाहीतें न्हावपाचें नाही, हें तत्त्व आधुनिक शास्त्रांत माय झालें आहे, त्याचप्रमाणे जीवाचे (ज्ञानाचे) अस्तित्व केव्हाही नाहीतें धावपाचें नाही हा सिद्धांतही आधुनिक शास्त्रांत माय झाला आहे, माय होईल आणि मान्य झाला पाहिजे जीवाच्या अवरधा बदलातील पण जाव कधीं नाहीता होईल, असें होणे संभवनाय नाही गीताकार म्हणतात त्यास अनुसरून 'पुरुष महति चैव विद्वेषनादि उभावपि' हा व्यवहारावर स्थापित झालेल्या शास्त्रांचा (Sciences of phenomena) सिद्धांत आहे पण व्यवहारासही अस्तित्व दुगाऱ्या अतिभौतिक व अत्याधुनिक शास्त्रांचा, तत्त्वज्ञानाचा विचार करू लागलों म्हणजे (१) जाव आणि जाव ही एकाच कारणापासून उत्पन्न झाली असली पाहिजेत (२) एकाच पदार्थाची ही निमित्तकार्य कारणाधिक स्वर्ण असली पाहिजेत, (३) किंवा एवच पणु द्रव्याच्या भातीतें विविध स्वरूपांची दिशतें असें म्हणतें पाहिजे, या तीन पक्षपिकां पहिला पक्ष आरम्भवादाना आवश्य करितो, दुसरा पक्ष परिणामवादावर स्थापित होतो आणि तिसरा न्यातिकरूपी गीत गृहीत करून परमाधुनिश्चय झाला म्हणजे घातीचा त्याग करतो, म्हणजे विस्तेषादाया स्वरार करितो मला हा तिसरा पक्ष संभव आहे, असें मी अनेक वेळ सांगितलें आहे धुनीच्या अधिनाय हाच आहे पाश्चात्य व पौरुष्य तत्त्ववेत्ते मनीष्या आणि धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या जोशवर इच सिद्ध करितात जाणव मुक्तरूप जाई, सामरूप जाई, आणि अस्तित्व जाई असा आरंभ निश्चय

विचाराने होतो आणि अमरत्वज्ञानाची आणि आनदाची आपल्यांस तोव इच्छा असते, या अनुभवादरून आपला निश्चय द्विगुणित होतो एवंच धन्यत्वादि प्रमाणें, श्रुति आणि अनुभव एककदाचें परस्परार्थें एकरतात्मक शुद्धतत्त्व एकच आहे असे सांगतात आणि हें तत्त्व समजले म्हणजे विशाचें सामान्य आणि विशेष स्वरूप समजतें असें म्हणतात. यावरून दुःखात्मक बुभुक्षेपेक्षा सुखस्वरूप बुभुक्षा श्रेष्ठ आहे असें अद्वैतवादानें सिद्ध होतें, हें समजेल मोक्षासाठीं आणि मोक्षास उपयोगी पडणारे भोगांचा धाकार करावयाचा, भोगासाठीं भोग्यविषयांचा स्वात्ता करावयाचा नाहीं, असें शास्त्रांचे सांगणें आहे या सांगण्याप्रमाणें वागणे हेंच सरे वैराग्य होय. समाजामध्ये राहून परोपकारद्वारां निष्कामत्वाने इद्रियांचिं दमन केलें म्हणजे विवेकानें प्राप्त झालेले वैराग्य शुद्धतर होते आणि तें इद्रियांचिं दमन करण्याला अधिक समर्थ होते नास्य, मोक्ष श्रेष्ठ आहे असें दखले म्हणजे व्यवहारांत जशात असणाऱ्या विवेकाला स्थैर्य येते. विवेकाबरोबर वैराग्याचें आगमन होत व हीं दोही इद्रियदमनाने पुष्ट होऊन उद्दिष्ट जयाला (मनोजयाला) पुष्टतर करितात आणि शेषटी गुरुपदिष्टधर्मांचें मननाने दिव्याससाध्य होऊन आपला पुस्त्वायं येदन्त्या येथें सिद्ध झेतो.

मुसपयवरुन स्पष्ट दिसत होतें असो, वातदुक्तान दोन तान वेळ मधु केला, तथापि काहीं उत्तर घेईना हें पाहून त्याने पुणगाठ घाधून ठेविली कीं, या खाणीला काहीं एक येत नाहीं काहीं ज्ञान नाहीं, म्हणून मसलक्षण व सांगतां शुद्ध मोनाचा घाने खाकार केला। बाहेर आन्वावर त्याचे तें घडवडणें ऐकून एक जाणता पुरुष म्हणाला, वेध्या। जे वाणीला सांगतां येत नाहीं, इद्रियास दिसत घासत नाहीं, तथापि जें सर्वांचे नियमन करितें ते वाणीला कांहीं गोचर होणार। जे वाणीला स्वध्यापाराविपर्यां प्रेरण करितें त्या मसाचे लक्षण वाणानें सामणें म्हणजे सर्वध्यायी महाबाहेर परिच्छिन्न जीवान उभे राहून स्वार्थ वर्णन करणें होय मसु सर्वध्यायी आहे, म्हणून स्वध्यायी बाहेर जातां यावयाचे नाहीं तें घामनास अगोचर आहे, म्हणून त्याचें लक्षण करितां यावयाच नाहीं आणि वाजास सांगतां यावयाच नाहीं 'मीन स्थितीपाशी विसर हें मसाच यथाथ लक्षण आहे' असो तात्व्य हें आहे कीं, निरिंकन्य समाधिस्थितीत 'आठप नाठप गेलों विसरून' जशी स्थिति ध्यावयाची या स्थितीचे वजन द्वितीयमुण्डकाच्या दुसऱ्या सूत्रातील अकराव्या मंत्रानें केले आहे

१० वरील सनाधीनूत प्युथ्यान शालें, म्हणजे जावमूत्र पुरुष व्यक्तीत अग्रा अस्तां त्याला शरीररुपी वृक्षावर एकाच रूढपाये दोन पक्षी म्हणजे शिव आणि जाव वसले आहेत असें दिसतें हे निच सद्वर आहेत यांचे गडी केव्हांही गुप्त नाहीं पातील एवमण म्हणजे जीव शरीरवृक्षावरिल हृदयकोशांत वास्तव्य करून उत्तरमाघा फलाचा, उपभोग घेत असतो आणि दुसरा पक्षी साक्षीरुपांनें स्वस्थ वसलेला असतो पण विवेकी जीव नित्य किंवा नित्येतर कर्म जीं काय त्याला कर्तव्य लागतान किंवा त्याच्या ज्ञान होतान तीं कर्मफलसह सर्वध्यायीत पालेचरानें समर्पण करित असल्या मुलें पूर्ण कथितानें मस होणारें सुसुदु साची तो ओळख विसरतो आणि त्याचा कर्मफलचा उपभोग घ्यावा लागतो नाहीं पण त्यापाहून होणाऱ्या सुसुदु हाचा उपभोग त्याला मुळीच होत नाहीं दुसरा पक्षी म्हणजे ईश्वर हा तर सर्व-साक्षी आहे नित्येन सांगितल्याप्रमाण या क्षेत्रज्ञाचें सब धम जावोवकारक असल्यामुलें त्याला ज्ञानरूप मात्र शरीर असतें आणि तें ज्ञान सुद्धा कम वरण्याचें असतें, शरीरद्वारां कर्मफल भागण्याचें नसतें तात्पर्य त्याला जड शरीर नसतें, म्हणून शारीरिक किंवा मानसिक उपाया त्याला नसतान आणि म्हणून तो साक्षीरुपांनें वास्तव्य करितो हें ईश्वराचें सर्वसाक्षिच सर्वदेवायनन, इत्यादि मंगलगुण निरून हें याचें परमस हान असो, हें आणि जीवमुक्ताच शीतोपवाहित्य सुम दु मशुन्वता इत्यादि सब प्रकार जीवमुकाला मात्र दिसतान आणि समजतान पण ससायी पुरुषाची स्थिति तशी नसते त्याचे अभिमान व दासनायप वित्त ससाराच्या अंत मद्रून गेलेलें असल्यामुळे त्याला केवळ परतंत्र होऊन, कर्मनन होऊन, केलेल्या कर्माचा सुसुदु सामक फळे भोगावी लागतान आणि आपण सुसुदु हाचा अनुभव घेत आहों हें मस त्याला असते अथातप आहों हें अकिल वास्तव्य पाहून तो वेडापून जातो आणि एकदारासा श्लोक करीत राहता सुम मस शालें असनाईः
१। दुसऱ्यात आणि दुसऱ्यात आहे, विषयाची व विषयमुक्ताची आणि संपद नाहीं, केव्हांही पूर्ण सुसुदुची भावि ज्ञान नाहीं, शालें सुम अनित्य जमन, हा सब प्रकार भक्षणया ससारी पुरुषाला दुसऱ्या द्यातां होतो व मिश्रलेल्या सुसा

बहुल नित्य टोचित शास्त्रांश आता आणि मिळालेले सुप्त जेव्हा नष्ट होईल याचा दुःसायक भीति या उमयतामुळेही त्याचे चित्त गांभवन जाते आणि तो शझगा अतनी म्हणून दुःसमम होतो ही सत्तापनी स्वरूपरिचयि आहे पण जेव्हा त्याच पुरवला आत्मस्वरूपाची ओळख होते, आत्मा हा कर्तृत्वभोक्तृत्वराज्य आहे, सुख-दुःखादि त्याच्या टिकाणी काही नाही, तो ससार-विलक्षण असून सर्व-स्वामी आहे, मतत्र आहे. अशी त्या ' ज्ञेय ' आत्मस्वरूपाची ओळख पटते, तेव्हा आत्म्याचे स्वरूप तच जाणवे स्वरूप आहे, जीव चेतन्य आहे, चित्त नाही, कर्तृत्वादि धर्म चित्ताचे आहेत, ज्ञानरूपा जाणवे नाहींत, पित्त पतत्र आहे, माया-तत्र आहे, जीव स्वरूपतः स्वतंत्र असून मायास्वामी आहे, असं जेव्हा त्याला निश्चयाने कळते, तेव्हा तो शोक-सागर तरून जाउन समाधान पावतो, तो ' वीतशोक ' र्हेवा आनंदरूप होते।

११. वरील स्थूल वर्ण वाचले असता वेदान्तरचज्ञानासपधारे जो एक मेर समज झाला आहे तो अज्ञान नाहींसा होईल असें मला वाटते. सर्व वेदान्तानभिज्ञ विचारी पुरुषाचा, पौरुष्य आणि शास्त्रात्म्य नरचज्ञानाचा असा एक ठाम ममज झालेला दिसतो की, वेदिन तरवज्ञान हे, सत्तादुःसमूलक आहे, असें सांगत असते, काही काही लोका-नर पुढें जातात आणि अने म्हणण्यास घाडस करितान की, दुःस हेच जर सत्तापणे यान आहे आणि फल असेल, तर वेदान्ताने आत्महत्या करावी ! आणि या दुःस मूलक संसारापासून आपली शोडवणूक करून घ्यावी ! या शोडवण्या लोकांस आत्मा म्हणजे काय, याचे जे वेदिक वेदान्ती उत्तर देतान याचे यथार्थ ज्ञान मनात आत्मा कधी मते नाहीं किंवा मनात नाहीं हा वेदिक वेदान्ताचा पडिला सिद्धांत आहे. हा सगला रूढीटो ठेऊन आत्मा म्हणजे सुख-दुःस भोगणारा जीव असें जरी लक्षण घेतले, तरी पाई जीवस्वरूपाचा नाश करणे महानाशितकालाही शक्य नाहीं. कारण तो अमर आहे तिचाय, तो अमर नाहीं, असें सगलर धारिले, तरी कसोच योग्य कळ करवाला मिळाले पाडिजे पण सताः माहन पंऊन ते कळ भिडणार नाहीं ! असे, या लोकांस एकाचट ठेऊन असें मणू या ली, ससार दुःसमय आहे, असें म्हणजे वेदान्ती या शाक्याचा अर्थ मरी काय करितान ' दुःस म्हणजे प्रतिकूलवेदाना उदात्त करणारा कन् आपल्यात थ मरी असते ते मात होणे किंवा मनात होण्याचा सभर असते व हेच असते न नमणे, या कसुचे नांर दुःस आहे, हे सर्वपसात अभिमत होईल असें मला वाटून आतां ससार किंवा व्यवहार कसा आहे तो पाहू मध्येक जीवाचा ससार एवार्ने व त्याचा पूर्वजांनी केलेल्या कर्मांचे फल असतो हे कळ कर्मांच्या विवाक-विषयाने टरलेले असते जेमुक हत्य केले असतां कर्मांची जी मानसिक स्थिति असेल, जी शारीरिक स्थिति असेल, कर्म करीत असतां जेथे व ज्यावेळीं ते कर्म होत असते, तेथील परिस्थिति जरी असेल, त्या मानाने कोणत्याही केलेल्या कर्मांचे फल उदात्त होत असते आतां कदाचित् आपली मानसिक स्थिति किंवा शारीरिक स्थिति आपल्याम इवी मरी करिता येईल येथे आपल्यात कांिसि स्वार्थीय असेल पण आपल्या सभोपायी परिस्थिति पूर्वकर्माने टरलेली असते म्हणजे तिच्या संकेपाने तो सर्वथा पारंग अमलो, तेव्हा आपल्या सजल्यापमाणे सर्व मोठी पाहून घेतात असे सामान्यतः होत नाहीं पुत्रकालेला आपल्यात मरी असतात त्या मोठी होतान आणि ह्या अस्तरील दवा मोठी होत नाहींत निदान आपल्या मनाममाणे होत नाहीं. हा

अनुभव प्रत्येक जीवात् प्रत्येक क्षणी येत असतो आपल्या स मने अंतिले न होणे व हवे असेल ते न होणे याचे नाव दुःख आहे आणि प्रतिकूलस्थिति प्राप्त होते आणि अनुकूलस्थिति येत नाही हा आणखी अनुभव आहे म्हणून, सारांश आपण पुष्कळसे परतच असतो म्हणून हा सारांश दुःखमय आहे असे वैदिक वेदांनी म्हणतात पुन, आपल्याच हवी असते ती स्थिति जरी प्राप्त झाली तरी ती स्थिति नित्य सुख देईल किंवा ती सुख देणारा असला तर आपल्या मनाचा पूर्वस्थिति कायम राहिलेला असा तरी भरवसा काठे आहे ! परिक्षा पात झाली असता आपल्याला पुष्कळ सुख होईल, असे घाटणाऱ्या विद्यार्थ्याला तो पास झाल्यानंतर जे क्षणिकसुख होत, त्याची पुष्कळता काळाने पुष्कळच कमी होते, हा नित्याचा अनुभव आहे साधु, कर्मांचे होणारे फल अनिश्चित, त्यापासून प्राप्त होणारे सुख अनिश्चित आणि सुख झाले तरी ते अनित्य, असा येथील धारधार आहे शिवाय, जीवाची इच्छा किंवा आप्ता अमयाद आहे वाटेत तितकी व वाटेत नसली संपति अस्तु या, जावाचे समाधान म्हणून धारवाचे नाही आशा कायम राहणार, असमाधान असणार हे दुःखमय होय पण जीवाला नित्य सुख हवे आहे हे नित्यसुख आहे की नाही याच्या बद्दल वाद राहिल, पण त्याला नित्य सुख हवे आहे हे साय हा नित्य सुखाच्या आवड्याचा अनुभव नित्य देणारा आहे, म्हणून वैदिक वेदांनी म्हणतात, उपनिषदे आणि गीतादिग्रंथ सांगतात, की जीवान आपण स्वतंत्रच निष्कामपुत्रीय व निरभिमानपुत्रीय नेल पाहिजे नित्य ब्रह्मिण केलेल्या कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्थितिविषया अत्यंत उदासीन असले पाहिजे आणि आपल जे निश्चिंत झालेच त्याच्या ठिकाणी मात्र आपले चित्तसर्वस्व व चित्तसर्वस्व अर्पण केले पाहिजे, म्हणजे नित्य सुख प्राप्त होईल आणि विषयाचे आणि विषयकलांचे मात्र एकाच धितन करणाऱ्या पुरुषास दुःखमय क्षिणारा सत्ता, निष्काम आणि निरभिमानपुत्रीय निजकृतत्व करणाऱ्या आमनीड व आत्मरत ज्ञानी पुरुषास नित्य सुखमय होईल सत्ता स्वल्पत सुखमय नाही किंवा दुःखमय नाही जोव ज्या दृष्टीने सत्तासकडे पाहतात, त्या दृष्ट्यानुसार सत्ता सुखमय किंवा दुःखमय होते सत्ता गोंड आहे असे आपण नित्य म्हणतो, पण काही रोगराह होऊन ज्याच रसनेद्रिय विपडले आहे, त्याला ती कडू लागते किंवा अति गोंड श्रोकदाचे वयेच्छ भोजन झाले असता मागाहून वाटली जाणारी खीर सपच लागते । तसच, रसनेद्रिय अनुकूल असेल तर, सत्ता गोंड लागते, नसेल तर तीच सत्ता सपच किंवा कडू लागते जीवाची सृष्टि जशी असेल त्या प्रमाण सत्ता अनुकूल किंवा प्रतिकूल होईल आपले धार आणि आपली मनोवृत्ति आपल्या स्वाधीन ठेवण्यासाठी आत्मस्वरूपाचे त्याच कृत आणि परिस्थितिविषयी उदासीन राहू, तुमचा सत्ता आनंदमय होईल पण नित्य सपच असणाऱ्या मनोवृत्तीचा पाठीमागे राहणाल आणि नित्य प्राप्त होणाऱ्या अनुकूलप्रतिकूलस्थितींचे पर्याय आपण व भीति पाळणीय कराल, काताविधी कराल, तर सत्ता दुःखमय होईल, हा वेदांताचा उपदेश आपल्याच वेद्याच्या नित्य अनुभवला पटण्यासारखा आहे असे आहे म्हणून मला वाटते की वेदांत्यांनी सत्ता दुःखमय आहे, असे म्हटले आहे ते वादुरसत्तांच्याचे नित्यचपळ चित्त व चित्तचकल असणारी स्थितिविषयी

मनात जाणून म्हणजे आहे पण ज्ञान निष्कामवृत्त्याचा जगांसार करून मित्र कर्तव्य करणाऱ्या सकल निमित्तमानपुढांने केला, येणाऱ्या किंवा जाणाऱ्या परिस्थितीसंबंधीने जो तदर्थ राहिला, इतकंच नव्हे तर परिस्थितीला ज्ञाने भाष्येति केले, त्या निगल्लरुर्षीं दृढतम झालेल्या शुद्ध व धन्य पुरुषाला हा सत्सार मुसमय दाटेल यात शका नाही अशी, तात्पर्य हे आहे की, आनखितनास उपयोगी पडेल इतक्या मात्र येनांने सात्त्विक विषय मान होतील, असे निष्कामवृत्तीने कर्म करणे आणि गौर्तेत माणित-वाममार्ग परमेश्वराचे दयापनत्वादि गुण व्यवहाराने अणिण्याची प्रेरणा करणाऱ्या घित्ताला ज्ञानार्थी व लोकतोषेची कर्मे करायमास लावण हा निवृत्तीचा मार्ग आहे कर्म टाकून देणे ही निवृत्ति नव्हे, तर देहादि उपाधास मात्र पृष्ट करून आत्मस्वरूपार्थे ध्यान सकुचित करणाऱ्या कर्मापासून निवृत्त होण हा सर्वा कर्मनिवृत्ति आहे हा सरा कर्मसंन्यास होय. दुःसमय सत्सार आहे म्हणून कर्म टाकावयाच नाही, तर सजान कर्म सत्ताराला दुःसमयत्व देते म्हणून नसले कर्म टाकावयाचे आहे यामाणे वस्तुतः सत्सार दुःसमय नाही आणि सजाम-वृत्त्याचा त्याग करणे म्हणजे कर्मसंन्यास नव्हे, असें जर यमार्थ समजेल तर हा व्यवहारादी आनंदमय होऊन त्याला परमार्थाच स्वरूप येईल 'गहापण मस इविने ह्यमो ब्रह्मणा इतम् । महेव तेन मतप्य नसकर्मसमाधिना ॥' या गीताश्लोकांत तरि हाच भावार्थ आहे आधुनिक वेदान्ती कर्मसंन्यासाचा जो अर्थ कर्तानात तो श्रुतीला मान्य नाही, असे मला वाटते या कर्मभोळ वेदात्म्यांनी कलेर्षी प्यारयर्षीं आणि दिवेर्षीं वचन ऐवून आमच्या जलीकडील विद्वान् पुरुषांचे मन सत्सपसल झाले हे उद्वेकाची मोट होय म्हणून या चोक्षस व सात्त्विक कर्मशील विद्वान्लोकांनीं जमल्यास गीताप्र-थाचे पारायण स्वसारापनिसेनार्थे करावे, निशेपत श्रीमच्छांकरमाध्यवाचने त्वाय प्रमार्थ ज्ञानमार्ग सांगणाऱ्या उपनिषदांचा व त्यावरील भाष्यांचा परिचय करून घ्यावा, जशी त्यास या मनीन उन्ताहीवृत्तीच्या लोकांत, सविनयसूचना करितोच हा वस्तुत आनसुत परतु व्यवहारस्थितीला प्रस्तुत विषय वैभव थावविता

तिसऱ्या मुद्रकाच्या पहिल्या सहांनील तिसऱ्या व चौथ्या मर्चांनी वीचमुपरिस्थितीचे बणन केले आहे त्यासद्वनही मी म्हणतो असेच धुनीच मनोवन आहे अस मला वाटते सर्व कर्ता करविना परमेश्वर आहे, तो सर्वव्यापी आहे, सर्वमहात् आहे, निष्पपरिस्थितीचा स्वामी आहे, असें समजून जो साधक परमोमस्वरुपाचे अमर ध्याननि निमग्न राईल, व्यवहारात पुरुषोत्तमाच्या कर्तांचे नित्य अनुकरण करील आणि व्यवहारांतही परमेश्वरी स्वरुपाकडे व्यापल्या गुण कर्मांनी आपल्या सोबाधिक गीताची उन्नति होण जाई, असें निजकतेथ करित जाईल, तो पापपुण्या-नीन होऊन निर्मळ होईल, परमेश्वररुप होईल, त्याचे सर्व भाव नष्ट होतील आणि निजसहपाच्या नित्यार्जदामन्य तो नित्य रममाण होत राईल त्याच वर्तन संव्यव, त्याची मपश्यां ज्ञानरुप आणि त्याची नीति आनंदरुप असेल आता मला येते हे सांगणे दूर वाते ही, कोणीही आनिर किंवा नरिनिक विचारी पुढांने तिगच्या मुण्डकातील पहिल्या सहांत अजगारे पांच व सहा ते मंत्र काटनीपुर्वक वाचवे, म्हणजे सत्य, तर आणि ब्रह्मचर्ये वा शुद्ध नीतिपर साधनांच अकस्य श्रुतीस किती दिसून आहे, याचा अदमास कर्ता येईल 'सत्या-

परता नाही धर्म ! असे श्रीममर्थ साधुमहाराज म्हणतात, त्याचा प्रत्यय सहाव्या मंत्रात येणार आहे. शुद्धता आणि सम्याज्ञान ही परमार्थसाधनास अत्यंत अवश्य आहेत, असा वेदवेदांताचा अमग सिद्धांत आहे. असो, पुढील तीन मंत्र आत्म्याचे स्वरूप-वर्णन करितात आणि आत्मा व ब्रह्म एकच आहे असा सांगतात. पण या विषयाचे विवेचन मागे अनेक वेळ झाले आहे म्हणून त्यासबधाने येथे पुनः विशेषण करण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. शेवटच्या मंत्रात शुद्धसत्त्वाचा धीवन्मुक्त मद्गत्मा जे जे सत्त्व करितो ते ते सर्व सत्य सत्त्व सिद्धिला जातात अशी जीवन्मुक्तस्थितीची फलश्रुति सांगितली आहे. सर्वेच आहे ज्याचे अतःकरण उपाधिभूय्यं शाल, ज्याचे विषयज्ञान आणि आत्मज्ञान निमंशंद शाले, साराधि जो सर्वज्ञ, सर्ववेत्ता आणि सर्वशुद्ध शाल्य, त्याचे सकल्प सत्त्वरूप असतात आणि म्हणून ते सिद्धीलाही जातात. पूर्वीचे महर्षि निषदानुग्रह करण्याला समर्थ असत, याचे रहस्यही हेच आहे. प्रकृत परिस्थिती पाहून पुढे कोणते प्रसंग प्राप्त होणार, हे समजण्याचे सामर्थ्य विषयज्ञानाने प्राप्त झाले आणि त ज्ञान आपल्या वैयक्तिक इच्छांनी आणि आशांनी व अभिमानानी कलुषित झालेले नसले म्हणजे पुढे काय होणार ! हे सांगता येणे अशक्य नाही. आपण स्थिरमनाने व शुद्धचित्तवृत्तीने गणिताचे प्रश्न सोडविते व गणितज्ञान टांक भसेल तर उत्तरेही बरा-बर येतात, हे सर्व नीट होते पण प्रश्न लिहिले असता पास नापास होण्याच्या भावीने चित्त गोथरून गेले, तर आपल्या मुद्दाला पक्षपाताचा झुका देतो, मन लले पडते, इद्रियांबरोबर आपले स्वामिन्व नष्ट होते आणि आपली उत्तरे चुकतात, हे अनुभवसिद्ध आहे हे एकच उदाहरण महर्षींच्या निषदानुग्रहसामर्थ्याची व आपणासाधारण्याचा दुर्धर परतत्रतेची सिद्धि करिते. नास्त्ये, पूर्ण ज्ञानी व शुद्ध चित्तात्मक पुण्याचे सर्व संकल्प सत्त्वस्वरूप असतात आणि सिद्धीलाही जातात. म्हणून असल्या पुण्याची आराधना करानी आणि या भक्तिपूर्वक आराधनेने त्याचे गुण आपल्याला लाभतील असे कराव, हा श्रुतीचा उपदेश आहे. हा गौड उपदेशाचा कोण स्वीकार करणार नाही बरे !

वत्तलान् स्वाध्यायिभिरानीं व्याला अभिक्ताम्-भक्षणापी शिक्षा संशितौ तेषां एका
 हातात् आपलं धनपुस्तक धारण कुरुन व दुसरा ह्यन रसरात् निस्त्राचत्
 पाहून तो म्हणाला: शरीरसाहज । जास्तकाल पर्वत माझ्या अंगावर हें धनरूपच
 आहे, तावत्कालपर्वत माझ्या सभावार पेटलेला हा अग्नि मला नदागलाप्रमाण
 शीतल व तोपकरण पाले । असे म्हणत असतां त्यानें प्राण सोडला तथापि त्याला
 मृत्युसमयेच्या वेदना शाल्वाथें पत्किचिन्ही दिवून आले नाही हिण्णक्शिपूचा
 पुत्र मन्हाद याची ही गोष्ट आधीच आहे मन्हादयातील मसिद्ध शिवाजीपि सेवक
 राजनिरीक्षणात्पर्य आपल्या भाषाची आहृति देण्यास मार्गें पुढें पहात वसत हें सामान्यी
 मालती, याची देशभंड, हिरीगी परजद ह्यादिजांच्या उदाहर्णांच्छन एवट हाते फार
 मय कराला । राजपुत्राचा जीव सहास्रव्याच्या कार्या एका एतद्देशाय अमलदामनें
 आपला इह आगत करण्यासाठी पुढें केला ही पपरा वर्षापूर्वी झालेली गोष्ट पणयातील
 राज्याच्या रत्यात धमई राहून त्यांची राजभक्ति दृढकरिल यांत शका नाही साक्षात्
 एका गरीबा दृढचित्तानें वाकीकण गोष्टाकडे रक्ष जात नाही, ही धनुमसिद्ध गष्ट
 आहे हाच सिद्धान्त मन्हादानी पुरासती टाकते खर लागतो एकाम मन्हाचित्तानें
 ज्याचें अत वरण ब्रह्ममय झालें, जो ब्रह्म झाला, ता या जगान स्वयं आनंद आहे
 अने पाहू लागता आणि जेथ कडे भिन्नमात्र यूनता किंवा कभीवशा असत तथें
 तो आपल्या ज्ञानविज्ञानाचा मन्हाला पाहून व आपल्या ज्ञानज्ञानधर्मिनि विश्वाला
 आणि निश्चिन्हापल्याला आपल्या तन्नालें चागाविमात लापून त्याच विश्वाला आनंदमय
 करून सादना तर्हा मन्हादयाची भीतानें वेदाती लोक समागनिसून होतान हें म्हणलें
 सत्या मन्हाद पुण्यानध्यानें यथार्थ नाही आपल्या स्वत ज्या पुरुषमाने प्राप्त झाल्या
 मुसुदु हाशी ह जेव्हा शोपाशाची करीत नाहींत हें खरें, पण याचे नियमाण अथवा
 ज्ञानात्तर हागती निजकृत्य अत्रा सामर्थ्याची असतात थी, त्यांच्या योगें त्यांच्या सत्ता
 आनंदमय होतो हे लोक सुसुदु साना भिनात हें खरें मनें तर उत्पन्न होऊन राबाला
 चागती सुसुदु ह यांच्या विशेषत नसतात याची सफाम कथाचा त्याच केलेंला असता
 हा सत्ता प्रचार जाइ गित्प वास्त जाणाव्या निष्कार कृतव्याचा इ लोक यथ
 परीत नाहीं, निदान त्यांची त्याच करू नये असा श्रुतीचा उपदेशी या मन्हात
 मन्हादानीन प्राप्त झाला आहे तातल्य, नियमभोगाची मात्र प्राथना करणाव्या
 पुसुपुचा सव सत्ता दु समय होतो असें याच बुढाव्या दुसऱ्या मन्हात सांगितलें
 आहे, त्यामदल श्रुतीची दृष्टि भोगनिषधाकडे आहे, कतव्यनिषेधाप्रव नाहीं हें
 उपदेश आहे तेनां तत्त्वज्ञान हांयुन निजकर्तव्यास प्राक्काशित करणाव्या पदोता
 विरह जनधन हागती न वरिता वेदाताचें म्हणलें नी सामगून ध्याय आणि नंतर
 त्याच्या विरह फाय आपोव जाणावयाचे जाणतील ते जाणावे, जशी माशी सव
 विचारी पुरासि सविनय विनयणी आहे

२२ दुसरी गोष्ट ब्रह्मप्राप्त्याची संवधान आहे वेदांत यथार्थ पुस्तक भवन केंद्र,
 जस्यवन करु बुध्दाम बुद्धानें अनक यम-कारिक अर्थ शायुन कविते किंवा अनेक
 कवितेय वेदाताची कथा चालदिनी किंवा प्रवचन केंद्र, म्हणून मात्र ब्रह्मप्राप्ति एव
 याची नाही जोपर्यंत जगतात एतलें नाहीं, जोपर्यंत ज्ञानात्मक बुद्धीला यथांगक-
 बुद्धीचा जाइ भिदाती नाहीं यज्ञवदात्तर नि हीम शक्ति जाहून एव स्वयंवर महामय

द्वारा नाहीं अविच्छिन्न ब्रह्माथ तैलघारेप्रमाणें असतडण्यात साव्य शालें नाहीं, तों पर्यंत नुसत्या थपणादिकांनी किंवा अभ्यवनादिकांनी ब्रह्मप्राप्ति व्हावयाची नाहीं ब्रह्म प्राप्ति होण्याला आपलें तन-मन धन ब्रह्मापण वेंलें पाहिजे. सव शस्त्रांनी सांगितलेलीं ज्ञानें संपादित वरून जा एक ठाम निश्चय सिद्ध होईल त्या निश्चयालाही आधार देणारें सर्वेद्रियागोचर ब्रह्म निश्चित होईल व ब्रह्माचे ठिकाणी अस्तित्वाची व रूप पूज्यत्वाची पूण निष्ठा (श्रद्धा) बसेल, त ही असह समाधीमध्ये आमस्यद्वय आपोआप प्रकट होईल, इतकच न हे तर तें साधकालाही त्याचें ब्रह्मरूप परत देईल हा सिद्धांत आमच्या बंध विद्यमान असणाऱ्या वेदांच्याना लक्षात ठेविला पाहिजे. आजामंतोला सरे ब्रह्मज्ञ विद्या दर्शास पडतात याचें कारण मूळ रहस्यावर दृष्टि न ठेवतां नुसत्या चिन्हाचा दृष्ट अभिमान असणें हे होय. इल्लीं या वेदांच्यांत प्रवचन करणारे कुशाग्रबुद्धीचे व नित्य मत्प्रविशेष अभ्यास करणारे पक्कळ लोक जाडळण्यात घेतात व त्यांस मत्प्रवेत्ते असें हा टोपणनाव दण्यात येत. पण हे सर्व तकलोबा सोडें होय ब्रह्माशी होऊन न्याला विलगणारा पुरन लासो ब्रह्मज्ञांत श्मादाच सापडेल अथातच चिन्हावर मात्र दृष्ट भक्ति ठेवणाऱ्या वेदांच्यांचें सामर्थ्य अथत अल्प असत तथापि ब्रह्मज्ञांत सांजिकपणें भिळणारे सव दृष्ट हे लोक लादून घेतात आणि आपल्या अशिक्षित बतनांन वेदांतमताचा सयनाश, आपली हानि आणि समानांत गोंधळ उरवून देतात. सारा ब्रह्मज्ञानाचें उल्लेखन करीत नाहीं. ता पुढें जातो व नाति सिद्धांतास आश्रय देतो. हा महामुद्दय आपली व समाजाची नीति, समाजाचे सामर्थ्य आणि समाजाचें ज्ञान वृद्धिगत करितो. हे सव घडवून आणण्यांत त्याचें ज्ञानचल अमग असतें त्याचें चित्त निघात असतें आथ त्याच तपश्चर्येचें प्येय अद्वितीय ब्रह्म मात्र असतें असे लोक मात्र रुताथ छतरुच शान ज्ञानतुम आणि

मल्लविषेण आपण केल असतां सव विद्यांचें आणि कलाशास्त्रांचें सार आपण हातीं आलें असें होत, पण हा पाट सिद्ध होण्याला प्रथमतः प्रत्येकानें वेदांगधर्में ज्या शास्त्राचा उद्देश प्रत्यक्ष झाला आहे किंवा प्रतीक्षार्थीनं ज्या शास्त्राचा उद्देश होतो, अथवा अनुपलब्ध वेदान्त ज्या भारताचा व कलांचा उद्भव असला पाहिजे, त्यांतल आपल्या जीवनास उपयुगी पडणाऱ्या व आपलें ज्ञान वाढविणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास केला नसेल तर त्याचा दुष्ण फट असावा की, त्याच्या विशेष शास्त्रांतल मुख्य मर्में प्रवसस्कारान उद्धृत् सालेलीं असावीं निदान त्याच ज्ञान तरी अति सोप्याने करितां यावें म्हणजे तो पुरुष वदन्तज्ञानाला पात्र अधिकारी हातो व त्याच ज्ञानज्ञानाला विनाशार्थें स्वस्त्य वेतें यानंतर सामान्यतः निच सिद्धत कोणते आणि अनित्य कोणते याचा तरेक पाहल्यास करितां येतो तसेंच या व्यावहारिक शास्त्रांच्या अभ्यासनास व सत्कारान येणाऱ्या अनुभवानें जीवितानस व ज्ञानास उपयोगी व पडणाऱ्या व दुरुपयोगाचा सत्ता आणून देणाऱ्या विषयाचा आणि शास्त्रांचा त्याग करण्याची कृति संपार असली पाहिजे शास्त्राध्ययन करण्याला व वेदान्त सिद्ध करण्याला मनोविजयाचा आदरवक्तव्य नित्य आहे आपण निच असतें, सपक्ष धर्में आणि आपल्यास निचि कालत म्हण, ही तर प्रत्येक जीवाची इच्छा आहे तसेच आपण उपस्थितच अस्त नये, उपार्थान दुर्भें उत्पन्न होतात, तेहां तिचा उपसंग नसावा सारांश आपल्या दुःखाच आत्मनिच विमोचन म्हणें ही गोष्टही प्रत्येक जीवाला इष्ट आहे म्हणजे मोक्षाची इच्छा प्रत्येकाला आहे ही असावी अस सांगण्यात कोर्ही प्रयोजन नाहीं, कारण निच अस्तित्व नित्य आहे म्हणून मोक्षाची निच इच्छा, विवेकीचित वेदांग सह असणारा मनोविजय, ही जोडा शास्त्राभ्यासान व विहितकर्मनं माय झाली, म्हणजे यज्ञविद्या रुपादन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो

यादमार्गे या दर्शनप्रदाची इच्छान व यावर मुचल्ले विचारांची मरिक्ता आहे 'एक विज्ञान झाल असतां सव विज्ञान ध्याव, अशी वस्तु कोणती तर ही मल्लवस्तु किंवा आत्मवस्तु होय आतां आत्मवस्तु ज्ञान झाली म्हणजे सव ज्ञानाचा उलगडा होत तो कसा ई विभारान पाहणें इष्ट आहे. पण ह मोरान्त अपूर्व काय मंडुपवाये वेदा किंवा आणर्ता एसाद उपनिष प्रसर्गी करीत, अस अभिवचन देऊन हा लंपलेला उपनद्धार मरवितां

शब्दांचें सूचीपत्र.

मु० १ ख० १	एतत् ९	ध
अ	ओ	घोरा ६
अथवाय १	ओपपय ७	न.
अथर्वणे २	क	तु ३
अथवां २	कर्ता १	निरुक्त ५
अत्रिरसे २	कस्मिन् ३	निल ६
अत्रिरस ३	कल्प ५	नाम ९
अपरा ४, ५	केसलोमानि ७	प
अथर्ववेद ५	कर्मसु ८	प्रयम १
अक्षर ५	ग	पुत्राय १
अधिगम्यते ५	गोत्रा १	प्राह १, २
अदेश्य ६	गृहते ७	प्रवदेत २
अप्रात् ६	च	पुरा २
अगोन ६	च ४, ७, ८, ९	श्रीवाच २
अवर्णे ६	चीयत् ८	परावराम् २
अचमु श्रोत्र ६	छ.	पत्रच्छ ३
अपाणिपाद ६	छद ५	पत् ४
अव्यय ६	ज	परिपश्यति ६
अक्षरान् ७	ज्येष्ठ १	पृथिव्या ७
अन्न ८, ९	ज्योतिष ५	पुरुषान् ७
अभिजायते ८	जायते ९	प्राण ८
अप्रात् ८	त	थ
अमृत ८	तां २	मद्रा १, २
इ	तस्मि ४	मद्रविद्या १, २
इद ३	तम् ५	मद्रविद ४
इति ३, ४ ६	तत् ५ ६	मद्र ८, ९
इद ३	तथा ७	भ
उ	तपसा ८	भुवनस्य १
उपसन्न ३	तत ८	भारद्वाजाय २
उवाच ४	तप ९	भारद्वाज २
ऊ	तस्मात् ९	भगव ३
ऊपनाभि ७	द	भवति ३
ऋ	देशानां १	भूतयोनि ६
ऋग्वेद ५	दे ४	म
ए.		महासात ३
एत ४		मन ८

य
या २
यत् ४, ५, ६
यत्पूर्व ५
यथा ५
यथा ७
य ९
यस्य ९

रुप ९

लोक ८

य

विश्वस्य १
विधिना ३
वे ३
विज्ञाने ३
विज्ञात ३
विद्ये ४
वेदितव्ये ४
वदति ४
व्याकरण ५
विभु ६
विश्व ७

शानक ३
शिक्षा ५

स्त.

सपभूव १
स १, २, ४
सर्वविद्याप्रतिष्ठा १
सत्यवहाय २
सर्व ३
स्म ४
सामवेद ५
सर्वगत ६

सुसूक्ष्म ६
सूक्त ७
सम्भवन्ति ७
सत ७
सम्भवति ७
सत्य ८
सर्वत ९
सर्वविद् ९

ह ३, ४

ज्ञानमय ९

मु० १ खड २

अ
अपदयन् १
अधि २
अन्तरेण २
अभिद्वेन ३
अदर्श ३
अपीर्णमात्र ३
अत्रानुमात्य ३
अनामयण ३
अतिभिर्वाजित ३
अहृत ३
अक्षिशवेव ३
अविधिना ३
अधिचारा ५
अभिवदन्ती ६
अर्चयत्य ६
अष्टादशोक्त ७
अवर ७
अरुदा ७
अभिवदन्ति ७
अपि ७
अविद्याया ८, ९
अतरे ८
अपेन ८

अथा ८
अभिमन्यन्ति ९
अन्यात् १०
अनुभूत्वा १०
अरुष्ये ११
अमृत ११
अन्यायात्मा ११
अकृत १२
आस्ति १२
अभिगच्छेत् १२
अक्षर १३

आ
आवरथ १
आम्यभागां २
आहुती २
आप्तमान् ३
आहुतय ५, ६
आददायन् ५
आतुरा ९
आयन् १२
इति ४, ६, ९
इष्टापूर्त १०
इम १०

उ
उपसखन्ति ११
उपसभाव १३

एतत् १, ७
एव १, ९
एतेषु ५
एता ५
एक ५
एहि ६
एते ७
एव ७, ८, १२
क
कर्माणि १
कथय १

काली ४
कराली ४
काल ५
कर्म ७
कृतार्थ ९
कर्मिण ९
कर्मवितान् १०
कृतेन १२
ग
गुह १२
घ
घ ३, ४ ५
चरते ५
ध्वस्तंते ९
चरत ११
ज
जिह्वा ४
जरामृत्यु ७
जन्मन्यमाना ८
त
तद् १
तानि १
नताया १
तदा २
तस्य ३
त ५, ६
ते ७, १०, ११
तेन ९
तद्विज्ञानार्थ १०
तस्मै १३
ता १३
द
देवी ४
देवानां ५
न
नियत १
नयति ५
नौयमाना ८

न ९, १०, १३
नाहस्य १०
निर्वद १२
प
पन्था १
प्रतिपादयेत् २
पति ५
पुण्य ६
प्रिया ६
प्रवा ७
पुन ७
पङ्क्तिमन्यमाना ८
प्रवेदवन्ति ९
प्रमूढा १०
दृष्टे १०
पुष्टय ११
प्रयान्ति ११
परीक्ष्य १२
पुष्टय १३
प्रोवाच १३
व.
बहुधा १, ९
अबालोक ६
बाला ९
भाङ्गना १२
अङ्गनिष्ठ १२
महाविद्या १३
भ
भ्राजमानेषु ५
भैक्षवर्षा ११
म.
मोक्षु १
मनोरजा ४
मूढा ७, ८
मन्यमाना १०
य.
यानि १
यदा २

यस्य ३
या ४
यः ५
यथा ५, ८
यत्र ५, ११
यजमान ६
येषु ७
यज्ञस्य ७
ये ७, ११
यन्ति ७
यत् ९
येन १३
र
रश्मय ७
रदिमिभि ६
रामात् ९
ल
लोके १
लेलायते ३
लोकात् ३, १२
लेलायमाना ४
लोक १०
व
व १, ६
विश्वरूपी ४
वाच ६
वदन्ति ६
वर्तमान ८, ९
वय ९
वर्षिष्ठ १०
वेदयन्ते १०
वा १०
विरान्ति १०
विद्वांस ११
विरजा १२
विद्वात् १३
वेद १३

शेवः ७, १०	श. १३
शांताः ११	
शपःश्रद्धे ११	
श्रीशिवं १२	
शमान्विताय १३	
स.	
सायं १, १३	
संलतानि १	
सत्यकामाः १	
सुकृतस्य १	
सामिद्धे २	
सुतोहिता ४	
सुधूमवर्णा ४	
स्फुल्लिगिनी ४	
सप्त ४	
सूर्यस्य ५, ६	
सुवर्षसः ६	
सुहृतः ६	
स्वयंभीरा ८	
सुहृते १०	
सः ११, १२, १३	
सूर्यद्वारेण ११	
समित्वाणिः १३	
सम्यक्प्रशांतावेसाय १३	
श.	
हि २, ७, ११	
हृष्यवाहने २	
हुत ३	
दिवन्ति ३	
दीवतरं १०	
क्ष.	
शीगलौका. ९	
मुं० २ खं० १	
ख.	
असुरात् १, २	
अधि १	

अमूर्तः २	
अशः २	
अप्राणः २	
अमनाः २	
अभिः ४, १५	
अस्य ४	
अतः ९	
अस्मात् ९	
अंतरात्मा ९	
अविद्यार्थि १०	
आपः १	
	इ.
इमे ८	
इदं १०	
इह १०	
	श्रु.
इवः ६	
	ए.
एतत् १, १०	
एव १, १०	
एतस्मान् ३	
एषः ४, ९	
	ओ.
ओषधयः ५, ९	
	क.
कतवः ६	
कर्म ६०	
	ख.
खं ३	
	ग.
गुहाशयाः ८	
गिरयः ९	
गुहायां १०	
	घ.
घ १, ३, ६, ७, ९	
अधुपी ४	
अन्द्रपूर्वा ४	
अरन्ति ८	

ज.	
ज्योतिः १	
जायते ३	
	त.
तत् १	
तथा १	
तान् १	
तस्मान् ५, ६, ७, ८	
तपः ७, १०	
तिष्ठते ९	
	द.
दिव्यः २	
दिशः ४	
दीशाः ६	
दक्षिणः ६	
देवाः ७	
धारिणी ३	
	म.
निहितः ८	
निहितं १०	
	प.
प्रभवन्ते १	
पावकात् १	
प्रशयन्ते १	
पुदपः २, १०	
परतः २	
परः २	
प्राणः ३, ४	
शुषिवा ३, ४	
पदन्वा ४	
पत्रेभ्यः ५	
शुषिष्यां ५	
सुमान् ५	
पुरपात् ५	
प्रजाः ५	
पवते ६	
परावः ७	
प्राणापानी ७	
प्रभवन्ति ८	

चव्ही ५
 बहुधा ७
 प्रकाशय ७
 मदा १०
 नाव ९
 भूते ६
 म.
 मन ३
 मूर्धा ४
 मनुष्य ७
 य.
 यथा १
 यन्त्रि १
 यस्य ५
 योषिताया ५
 यजूषि ६
 यज्ञ ६
 यज्ञमान ६
 यत्र ६
 येषु ८
 येन ९
 य १०
 र
 रेत ५
 रस ९
 ल
 श्लोक ६
 ष
 विविध १
 वायु ३
 विशाख ३
 वेदा ४
 वाग्निवृत्ता ४
 विश्व ६, १०
 वसति ७
 श्रीहृषी ०

विधि ७
 वेद १०
 विकिरति १०
 श
 शुभ्र २
 शोच ४
 शब्दा ७
 स
 सखा १, ७
 शीम्य १ १०
 सुदीप्तान् १
 सहस्र १
 खुल्लिगा १
 गवाक्षाभ्यन्तर २
 सर्वदिवानि ३
 सर्वभूतातरात्मा ४
 समिध ७
 सर्व ५, ६
 रौमान् ५
 तिष्ठति ५
 सप्रसक्त ५
 सर्वे ६ ९
 समुद्रा ९
 साम ६
 सवस्तर ६
 सोम ६
 साध्या ७
 सप्तप्राणा ८
 सप्तर्षिषः ८
 सप्तसप्तिका ८
 सप्तद्वामा ८
 सप्तसप्त ८
 सर्वहन ९
 क्षिपवः ९
 स्यन्दते ९
 सर्व ९
 स १०

ह.
 हि २, ४
 हृदय ४
 मुह २ ख ० २
 व
 वज्र १
 वाचिमत २
 वपुभ्य २
 वपु २
 वक्षर २, ३
 वामन २
 वप्रमत्तन ४
 वनरिक्त ५
 वन्य ५
 वरा ६
 वन्ता ६
 व दे ७
 वस्य ८
 वप १०
 वामि १०
 वपुर्भक्ति १०
 वमृत ११
 वष ११
 वा
 वानि १
 वायव्य ३
 वात्मा ४, ७
 वात्मान् ५, ६
 वात्मविद ९
 व
 वद ६
 इति ६
 इमा १०
 इद १०, ११
 उ
 उ ०
 उपासनिचित ३
 उन्मत्ते ४

उत्तरेण ११	ऊ	तद्विज्ञानेन ७	गुवि ७
ऊर्ध्वे ११	ए	तास्मिन् ८	भियते ८
एतन् १ १		तत्र १०	भाति १०
एनन् १		तस्य १०	भाति १०
एव ३, ५, १० ११			भान्त १०
एष १, ६, ७		द.	भासा १०
एक ५		दौ ५	
एष ६	आ.	विष्ये ७	म.
		दृष्टे ८	मदत्पद १
ओम् ६		दक्षिणत ११	महाख ३
ओत ५		धनु ३, ४	मन ५
	औ	ध्यायथ ६	महिमा ७
औपनिषद् ३			मनोमय ७
	क	न	य
कर्माणि ८		नाम १	यन् १ २, ७, ९,
कृत १०		निमिषत् १	यस्मिन् २, ५
	ग	निहित २	यत्र ६
गुहापर १		नाभ्य ६	य ७
गदीत्वा ३		निष्कल ९	यस्य ७
गतन ३		न १०	र
	च	प.	रयनाभा ६
च १, २, ५, ७ ८ ११		प्राणत् १	ल
चतसा ३		प्राणान् १	लोका ३
चरत ६		प्राण २, ५	लाकिन २
चद्रतारक १०		प्रणय ४	लक्ष्य ३
छिद्यन्ते ८		शुचिधी ७	य
	ज	परस्तात् ६	वरिष्ठ १, ११
जानथ १ ५		पाराय ६	वरेण्य १
जायमान ६		प्रतिष्ठित ६	विद्वानात् १
ज्यातिषो ९		परात्पर ८	वाचमन ३
	त	परकोश ९	वदन्त्यं २ ४
शत् १, २, ३ ७, ९		पुरस्तात् ११	विदि २, ३
तद्वापचतन ३		पश्चात् ११	वाच ५
तल्लभ्यं ४		प्रथत ११	विमुचय ५
तमय ४		य	व ६
त ५, १०		यद्वा २, ४, ९, ११	व्योम्नि ७
तमघ ६		बहुधा ६	विमाते ७, १०
		मद्वपुर ७	विरज ९
		म	
		भरेत् ४	

	सु० ३ खं० १.	
विदु १	अ	ओत १
विवृत १०	अन्य १	कर्तार ३
विश ११	अति १	क्रियावान् ५
शा	अनभ्रम् १	कर्मणा ८
शर ३	अभिधाकशीति १	कामान् १०
शर ५	अनीशया २	कामयते १०
शरवत् ५	अन्य ०	ग
शरमेता ७	अस्य २	गुहावां ७
शुभ्र ९	अतिवादी ५	गुह्यत ८
स	अत शरीरे ५	ख
सनिहित १	अनृत ६	च ७, १०
समर्पित १	अभित्यरूप ७	चक्षुषा ८
सदस्य १	अतिके ७	चतसा ९
स २६	अपि ८	नित ९
सख २	अन्ये ८	ज.
सोम्य २	अपु ९	जुष्ट २
सथर्पात ३	अवयव १०	ज्योतिर्मय ५
सर्वे ५	आ	जयति ६
सह ५	आत्मकाय ५	जयते १०
रोतु ५	आभरति ५	ख
सहिता ६	आत्मा ५, ९	तयो १
स्वस्थि ६	आगतकाम ६	तदा ३
सबत ७	आक्रमन्ति ६	तपसा ५, ८
सर्वेनिद्र ७	आत्मज्ञ १०	तद् ६, ७
सनिधाय ७	ह	तु ८
सर्पसहावा ८	दृष्ट २	तत ८
सूर्ज १०	ज्ञात २	त ८
सर्वे १०	दृष्ट १७	त ८, १०
सर्वे १०	दृश ३	तान् १०
ह	दृश ३	तस्मात् १०
हि ५७	उ	द
हृदय ७	उपैति ३	डा १
हृदयप्रथि ८	कृ	दवयान ९
हिरन्मय ९	कृष्य ६	दिव्य ७
क्ष	प	द्वय १०
क्षयते ८	एष ५, ५, ९	द्वय १०
	एष ६	
	एव ७	

देव ८

ध्यायमान ८
घ
न

निमित्त २

निरञ्जन ३

न ४, ६, ८

निधाम ६

निदिष्ट ७

निष्कल ८

परिपरवजाते १
प

पिप्पल १

पुण्य २

पस्याति २

पश्य ३

पुरुष ३

पश्यत ३, ८

पुष्पपाप ३

परम ३, ६

प्राय ४

पदपानि ५

पञ्चा ६

पद्मस्य ७

प्रसादन ८

प्राण ९

पञ्चधा ९

प्रजापति ९

प्राणि ९

व

वपमानि ३

वपविदा ४

वद्वामर्षण ७

वह् ७

म

भवते ४

भूतिकाम १०

म

सुयमान ३

महिर्माने २

मनसा १०

य

यदा २, ३

य ४

य ५, १०

यत्प ८

येन ६

यन ६

यस्मिन् ९

य १०

यान् १०

र

रक्तवर्ण ३

ल

सभ्य ८

लोक १०

व

वृष १

वृष्टे २

वीतशोक -

विधुय ३

विद्वान् ३, ४

विभाति ४, ७

विजानन् ४

वरिष्ठ ४

वितत ६

वाचा ८

वा ८

विपुद्गसत्वा ८, १०

वेदितव्य ९

विमुदे ९

विभवति ९

श

शोचति २

शुभ्र २

श

क्षपणां १

सयुजा १

सखाया १

समान १

स्वादु १

समाने २

साम्य ३

सर्वगतै ४

सत्येन ५, ६

साम्यगज्ञानेन ८

शय ६

शयस्य ६

सुहमात् ७

सुहमत ७

सुदरे ७

सविदेश ९

सविभाति १०

ह

दि ४, ५, १०

क्ष

क्षीणदोषा ७

क्ष

ज्ञानप्रसादेन ८

सु० ३ र० २.

अ.

अकामा १

अतिवर्तन्ति १

अय ३, ४

अस्मिन्नात् ४

अव्यये ७

अरत ८

अस्य ९

अत्रद्भवित् ९

असृत ९

अशुक्त १०

अतिरा ११

अनीलजत १०

अपीते ११

आमा ३ ४, ७
 आविशति ५
 इह २
 उ
 उपासते १
 उपाय ४
 उपोति ८
 उवान् ११
 ऋ
 ऋषय ५
 ऋचा १०
 ऋषि ११
 ए
 एतत् १ १०, ११
 एष २, ५ ९
 एष ३, ४
 एति ४
 एन ५
 एकीभवति ७
 एकादि १०
 एतां १०
 व
 कामान् २
 कामपने २
 कामनि २
 कृष्णान् २ ७
 कामा २
 कला ७
 कामाणि ७
 कुले ९
 कृत्यावन्त १०
 म
 मत् ७
 मच्छन्ति ८
 मुहामपिभ्य ९
 ख ४ ७

चाग १०
 ज
 जायते २
 जुहवत १०
 त
 त १ ५ ६
 तत्र २
 तेन ३
 तस्य ३ ४
 तसु ३
 तपस ४
 तु ४ १०
 तथा ८
 तत् ९ १०, ११
 तरति ९
 तथा १०
 द
 दवा ७
 दिव्य ८
 ध
 धीमा १ ५
 न
 न ३ ४ ९ ११
 नद्य ८
 नामस्यै ८
 नामरूपाय ८
 नम ११
 प
 परम १ ९
 पुष्टय १ ८
 पयाशकामस्य २
 प्रविशीयन्ति २
 प्रबचन ३
 प्रमाणान् ४
 प्रशान्ता ५
 प्राप्य ५
 परांपराते ६
 पराशुक्रा ६
 परिशुष्यन्ति ६

पञ्चदश ७
 प्रतिष्ठा ७
 प्रतिदेवतासु ७
 परे ७
 परात्पर ८
 पाप्मान ९
 पुरा ११
 परमशुपिभ्य ११
 ष
 मदापाम १, ४
 बहुना ३
 बरुहं मेन ४
 मदाकोकेषु ६
 मज्ज ९
 मद्गानिष्ठ १०
 मद्गविद्यां १०
 म
 माति १
 भवति ९
 म
 मन्दमान २
 मेधया ३
 य
 यत्र १
 ये १
 य २ ४ ९
 य ३
 यतने ४
 युक्तमान ५
 यतय ६
 सन्यासयोगान् ६
 यथा ८
 ये १०
 ष
 षड्य १ ४
 ष
 ये १ ९
 विदितं १
 विथ १

वृणुत ३	वदेत १०	सर्वे २,६,७
विवृणुते ३		स्वाम् ३
वा ४	श	सप्राप्य ५
वपद्मान् ४	शुभ्र १	सर्वग ५
विशत ४	शुक १	सर्वत ५
वीतरामा ५	धृतेन ३	सर्वे ५
वेदान्ताविज्ञानमुनिशि तार्था ६	शुद्धसत्त्वा ६	स्यदमाना ८
विज्ञानमय ७	शोक ९	समुद्र ८
विहाय ८	शोत्रिय १०	स्वय १०
विमुक्त ८	श्रद्धयन्तः १०	सत्य ११
वै ९	शिरोवत १०	
विमुक्त ९	स	ज्ञ
	स १,२,९	ज्ञानवृत्ता ५

स्वल्प किमतीची

सुलभ-पुराण-ग्रंथमाला.

दासाक १००० पृष्ठांचा ग्रंथ—किंमत २ रु.

उमाजी नाईक.

हे पुस्तक म जे ना माणवत पांनी लिहिणें आडे पांत उमाजी पाडघोर, मुंगरूट कारणात रावोपी सार एन त्वायरापरच तो निव्वतनी, एक पत्तिप्रताया, गिर्लाभी, उदार, उच्चम मुदारी धोरणी धार्मिक नाईक आणि वजतदार भूर शोकांवर वार वसविणार, रुपावदार जातानें हाडान पण मनानें मोग असा पुरुष होत, हें दासविळें आह पुस्तकाची किंमत १॥ रुपये आह पण इतुच वयगादारांत विम किंमतीत विवळ

बृहद्योगवासिष्ठसार.

सरळ गोष्टीच्या रूपानें सुलभ मराठी भाषांतर.

(चार भागांत संपूर्ण ग्रंथ.)

'वसिष्ठ महात्म्याय' वा नांवाच्या वाल्मीकिमुनिप्रणीत यास सद्ग्रंथ श्लोकांचा एक सवविम सरळ पध आडे त्यांत श्रीवसिष्ठानी रामान केल्पा जवून अल्पम-उपदेश प्रथित केला आडे वसिष्ठमुनी वळे, व इतरतधिरान श्रौता असा देवी योग पांत जालेला आडे इतकें सांगितल्यावर त्याविषयी अधिक लिहिपाची गरजच राहत नाहीं तथापि त्यांची सहा प्रकरणें असून तो बृहद्योगवासिष्ठ अथवा योग वासिष्ठ या नांवानें मसिद् आडे त्या अद्वैतवेदान्त सिद्धान्त प्रतिपादक पधार्थें मराठी भाषांतर आचार्यमक विष्णु धामन यापट शास्त्री पांजळून सोप्या मराठी भाषेंत काविलें आडे या अर्थाचा प्रथम भागांत वैद्यक्य मुमुक्षु [नवहारा व उत्पत्ति या तीन प्रकरणांचें] म्हणजे घरीत सद्ग्रंथ श्लोकांनील नऊ सद्ग्रंथ पधार्थें] मारतल आलें असून, दुसऱ्या भागांत स्थिति व उपशम या चवथ्या व पाचव्या प्रकरणांचें [म्हणजे आठ हजार श्लोकांचें] मारतल आलें आणे तिसऱ्या व चवथ्या भागांत १५००० श्लोकांचें भाषांतर घेऊन निषण प्रकरण पुंरें केळें आडे पधार्थें शेपटीं, वा विस्तृत पधार्था अधितार्थें पाचव्यांत ध्येयवर्तात समजावा म्हणून त्याचें एक स्वतंत्र परिशिष्ट आणे ळडीन परिभाषिक शब्दांच्या अक्षरानुक्रमानें स्पष्टार्थें गावें एक परिशिष्ट सामनाचें होन परिशिष्टें जोडलीं आडेन एकवर्तीत मराठी भाषकांत हा प्रथ सुलभ होईल अशी व्यवस्था केला आडे चारी भाग निवून एकदर वृद्धकरणा शुभर्त १८०० वर शासल असून तांप व काणद पागल वागला आडे आणे चारी भाग कापडी जाड पुरधार्त घडिले आडेन प्रत्येक भागाची किंमत रु ३॥ मनाचें चारी भाग निवून एकदर किंमत १० रुपये आडे परतु चारा भाग वेगारे वगणीदारांत किंमत फक्त ६ रुपये देखिली आडे बाहेरगारचे शोकांत टपाल व्हा पी संचावडळ चारी भाग निवून १॥ रुपया देवता सवें वेदल

सापोवर सावळप्राम आणि मडळी, ठाकुप्यार-भुर्त

इंग्रजी-मराठी कोश

ले०—विद्याधर वामन भिडे, बी. ए.

पृष्ठसंख्या ६७१ वर, कागद ग्लेज, बांधणी कापडी पुढ्याची

उच्चारसह ३०००० चर शब्द !

मूळ किंमत २ रुपये परंतु जानेवारीपर्यंत घेणारांस

किंमत १। रुपया.

बाहेर गावच्या ग्राहकास व्ही. पी -/२

शिल्लक प्रती संपल्यावर हा लाभ मिळणार नाही.

आम्ही छापलेल्या ह्या डिक्शनरीच्या रोत्या दोन वर्षांत ७००० हजारावर प्रती संपल्या असून आमची डिक्शनरी सर्वांस पसत झाली आहे हल्ली ह्या डिक्शनरीच्या थांब्याच प्रती शिल्लक आहेत. व्यापारात चढाओढ करावयाची नाही असा आमचा नेहमीचा नियम असल्याने आम्हाजवळ असलेल्या थोड्या प्रती पाडित भावाने विद्यार्थ्यांस देऊन टाकण्याची व्यवस्था केली आहे सर्व प्रसिद्ध बुकसेलराकडे आमची डिक्शनरी विकत मिळेल. प्रती फार थोड्या शिल्लक आहेत, त्यासपल्यावर हा लाभ मिळणार नाही हे लक्षात ठेवा, आणि त्वरा करा ! हजीर तो बजीर.

तीन ग्रंथ ! विक्रीस तयार !!

शुद्धीय मराठी व्याकरण.

सत्तराथ तयार झाला. वर्गणीदारांस किंमत १॥ रुपया.

मराठी भाषेच्या व्याकरणावर हा एक नवीन ग्रंथ प्रो. मोरो केसप दामले एम. ए., मुपारिटेण्ट विटी स्कूल नागपुर यांनी लिहिता आहे. मराठी भाषेच्या व्याकरणाचें आजकाळ किती महत्त्व आहे, हें कोणास नव्याने सांगण्याची गरज नाही त्याचप्रमाणे दादोबांच्या व्याकरणानंतर जरी मराठीमध्ये दोन तीन मोठ-मोठे ग्रंथ या विषयावर प्रसिद्ध झाले तरी त्यांचा योदावहुत प्रसार होत आहे, तरी त्यांपैकी एकापैकी मराठीच्या व्याकरणाची समाधानकारक रचना झाली आहे, असे दिसत नाही आणि सर्व विषयाचा व्यापक व शास्त्रीय दृष्टीने योग्य विचार करून लिहिलेल्या व्याकरण ग्रंथाची फार उणीच मातहत आहे हात धरून नाही. अशा वेळीं प्रकृत ग्रंथ तयार झाला असल्यामुळे त्याचें महत्त्व अधिकच वाढत आहे. या ग्रंथांत लहान मोठ्या सर्व मुद्यांचा सविस्तर उहापोर आला असून, एकदर व्याकरणाची शास्त्रीय रचना करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एकदर ग्रंथ फारच सोळा असून त्याची प्रकृत मूळी १००० पर्यंत आहे.

हा ग्रंथ पूर्वापे आणि उत्तरार्धे अशा प्रकारे दोन भागांत छापला आहे. प्रत्येक भागाची किंमत २ रुपये आहे. परंतु ता. ३१ दिसेंबरपर्यंत वर्गणी-दारांचे पटांत नाव नोंदविणारास प्रत्येक भाग १॥ रुपया किंमतीस मिळेल. दोन्ही भाग एकत्र बाबलेच्या पुस्तकाची किंमत रु. ४॥ आहे, परंतु ता. ३१ दिसेंबरपर्यंत विणारास रु. ४ रु. पदेव, ट, ग्री. पी. खर्च येण्या पदेव.

मेसणीय स्पष्टवर्णनासह

मराठी रेल्वेगाईड वाटेचा सोबती

हा पुस्तकांत आरंभी रेल्वेसंस्थानें मारपूर भाहिनी दिल्ली असून हिंदुस्थानांत पाह-ण्यासारखीं आरंभी शहरें व स्थाने कोणकोणती आहेत, त्यांत काय काय पाहण्यासारखें आहे, वगैरे तपयोगी भाहिनी देऊन, रेल्वे तांगा, किंवा गाडी यांच्या वाड्यांची भाहिनीही दिल्ली आहे मराठ वरणायांत हें पुस्तक काय महत्त्वाचे तर आहेच, परंतु प्रत्येक गृहस्थाश्रमी लोकांस ते संपाद आहे मोठ्या तकीची पुस्तकाचा धम्यावर असून काहीं सुद्ध झालेनेन व्हाकरां थिनें आणि हिंदुस्थानचा सुद्ध वरणाया पुस्तकांत दिला आहे प्रतापगड, हिमालय, पुद्ध याची वगैरे थिनेंही आहेत किंमत रुक ८ आणे आहे ट व्हा पी सर्व २ आणे परंतु वर्गणीदारांनीं मेसणीया पुस्तकावरोबर भागविल्यास ट व्हा पी सर्व भाग.

दामोदर सावळाराम आणि सहळी, ठाकुरद्वार सुपर्व